

T.C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ÇİN ve DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLÂM'IN YAYILIŞI

(Yüksek Lisans Tezi)

DUYGU KAÇARANOĞLU

RİZE 2012

T.C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ÇİN ve DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLÂM'IN YAYILIŞI

(Yüksek Lisans Tezi)

Duygu KAÇARANOĞLU

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Nebi GÜMÜŞ

RİZE 2012

T.C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ÇİN ve DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLÂM'IN YAYILIŞI

(Yüksek Lisans Tezi)

Duygu KAÇARANOĞLU

Danışman

Doç. Dr. Nebi GÜMÜŞ

Tez Savunma Tarihi: 09.02.2012

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Başkan : Doç. Dr. Nebi GÜMÜŞ
Üye : Yrd. Doç. Dr. Ahmet Şamil GÜRER
Üye : Yrd. Doç. Dr. İhsan ARSLAN

İmza

.....
.....
.....

Enstitü Müdürü
Prof.Dr. Salih Sabri Yavuz

..... / ..... / 2012

Onay Tarihi

Rize 2012

RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu tezi bilimsel metotlara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak hazırlayıp sunduğumu, tezde bana ait olmayan tüm bilgi, düşünce ve sonuçları belirttiğimi ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

28 /02 / 2012

İmzası

.....

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Duygu KAÇARANOĞLU

ÖNSÖZ

Yedinci yüzyılın başında Asya'nın batısında başlayan İslâm'ın yayılış serüveni kıtanın doğusuna doğru büyük bir hızla devam etmiş ve Doğu Asya'da neşvü nema bulmuştur. Nitekim günümüzde dünyanın en kalabalık Müslüman nüfusuna sahip ülkelerinden olan Endonezya, Pakistan, Hindistan, Bangladeş, Malezya ve 80 milyonu aşkın Müslüman nüfusuyla Çin, Asya'nın doğusunda yaşamaktadır.

İslâmiyet'in ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra dünyanın birçok yerine yayılması ve birbirinden çok farklı inanç ve kültürlere mensup insanlarca benimsenmesi, Batılı araştırmacıların birçoğu tarafından fethedilen bölgelerin ya kılıç zoruyla İslâmlaştırıldığı ya da İslâm dinine girenlerin elde edeceği siyasî ve ekonomik çıkarlar üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Bu asılsız iddialar, dünyanın en kalabalık Müslüman nüfusunun yaşadığı coğrafyada İslâm'ın nasıl yayıldığı, İslâm'ın insanlara sunduğu mesaj ve bu mesajı tebliğ eden Müslümanların yeni dinin yayılışında ne derece etkili olduğu gibi soruların önemini daha da artırmaktadır. Doğu Asya'nın iki önemli ülkesi olan Çin ve Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in yayılış tarihini ele alan araştırmamızda bu ve benzeri sorulardan yola çıkılarak konu incelenmeye çalışılmıştır.

İki bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde Çin'de, ikinci bölümünde Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılışı ele alınmıştır. Araştırmamızın giriş bölümünde iki ülkenin coğrafi, siyasî, idari ve dinî yapısı hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, Çin'de İslâmiyet'in yayılışı üç dönem olarak incelenmiştir. 7 ve 13. yüzyıllar arasını kapsayan ilk dönem, İslâmiyet'in Çin'de yayılışına etki eden sosyal, ekonomik ve siyasî unsurlar üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. 13. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar Çin'in her yerini etkileyen sûfi erenlerin tebliğ faaliyetleri çalışmamızda İslâmî yayılışın ikinci dönemi, 19. yüzyılın başlarında Çin ile İslâm dünyası arasındaki karşılıklı fikir alışverişinin artması İslâmiyet'in Çin'de yayılışının üçüncü dönemi olarak ele alınmıştır.

İkinci bölümde, İslâmiyet'in Doğu Türkistan'a girmesi ve yayılması ticaret, fetih ve tasavvuf etkisi üzerinden iki dönem olarak incelenmeye çalışılmıştır. 7 ila 13. yüzyıllar arası Doğu Türkistan'da İslâmî yayılışın ilk dönemi, tasavvuf etkisiyle sufi dervişlerin bölgede yoğun faaliyet gösterdikleri dönem olan 13. yüzyılda başlayan ve Hocalar Dönemi olarak adlandırılan 18. yüzyıl ortasına kadar devam eden süreç Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılışının ikinci dönemi olarak ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, bir İslâm ülkesi olan Doğu Türkistan'ın 1757 yılında birinci Çin istilasından başlayarak günümüze kadar devam eden bağımsızlık mücadelesi İslâm'ın yeniden dirilişi başlığı altında ele alınmıştır. İslâm kültür ve medeniyetinin Doğu Türkistan'daki etkisi değerlendirildikten sonra Doğu Türkistanlı Müslümanların günümüzdeki durumu hakkında bilgi verilerek araştırma sonlandırılmıştır.

Çin ve Doğu Türkistan'ı İslâm ortak paydasında buluşturan araştırmamızın, İslâmiyetin her iki ülkede yayılmasıyla ilgili yapılan çalışmalara mütevazı bir katkı sağlayacağını umud ediyoruz.

Bu araştırmayı hazırlarken maddi ve manevi desteğini esirgemeyen saygı değer hocam Doç. Dr. Nebi GÜMÜŞ'e engin hoşgörü ve sabrından dolayı şükranlarımı sunarım.

Duygu KAÇARANOĞLU

2012 RİZE

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	5
İÇİNDEKİLER.....	7
KISALTMALAR	9
GİRİŞ	10

ÇİN VE DOĞU TÜRKİSTAN'A GENEL BİR BAKIŞ

A. Doğu'nun Kadim Medeniyeti Çin	15
B. Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan	20

BİRİNCİ BÖLÜM

I. ÇİN'DE İSLÂMÎ YAYILIŞIN İLK DÖNEMİ.....	24
A. Sahabe Etkisi.....	25
B. Ticaret Etkisi.....	28
C. Siyaset Etkisi.....	33
D. Çinli Müslümanların Etkisi.....	40
E. Müslüman Devlet Adamlarının Etkisi.....	42
II. ÇİN'DE İSLÂMÎ YAYILIŞIN İKİNCİ DÖNEMİ.....	46
A. Tasavvuf Etkisi.....	46
B. Sosyal ve Siyasal Baskıların Etkisi.....	49
III. ÇİN'DE İSLÂMÎ YAYILIŞIN ÜÇÜNCÜ DÖNEMİ.....	53
A. Osmanlı Etkisi.....	53
B. Yeni Fikirlerin Etkisi.....	58
C. Çin Devlet Politikasının Etkisi.....	61
IV. ÇİN'DE İSLAM KÜLTÜR VE MEDENİYETİ.....	64
A. İslam Bilim Ve Sanatının Çin'e Girişi.....	65
B. Çin'de İslam Mimarisi.....	66
C. Çinli İslam Âlimleri Ve Eserleri.....	68

İKİNCİ BÖLÜM

I. DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLÂMÎ YAYILIŞIN İLK DÖNEMİ.....	70
A. İpek Yolu Etkisi.....	70
B. Tebliğ Etkisi.....	74
C. Fetih Etkisi.....	77
1. Doğu Türkistan'da İlk Fetih Hareketleri.....	78
2. Doğu Türkistan'da İlk Türk Gaziler	81
II. DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLÂMÎ YAYILIŞIN İKİNCİ DÖNEMİ.....	91
A. Tasavvuf Etkisi.....	91
Doğu Türkistan'da Moğollar Dönemi	95
B. Siyaset Etkisi.....	99
1. Doğu Türkistan'da İlk Müslüman Moğol Hanları.....	99
a. Tarmaşirin Han.....	99
b. Derviş Gazan Han Hâlil.....	101
c. Tuğluk Timur Han.....	102
2. Timurlular Dönemi.....	104
a. Emir Timur	104
b. Şahruh Han.....	106
c. Saidiye Hanlığı.....	107
d. Hocalar Dönemi.....	110
III. DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLÂM'IN YENİDEN DİRİLİŞİ.....	114
A. Cihad Etkisi.....	114
Kâşgar Hanlığı.....	120
B. Dini Liderlerin Etkisi.....	122
C. 21. yüzyılda Doğu Türkistan'da İslamiyet.....	127
VI. DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLAM KÜLTÜR VE MEDENİYETİ.....	131
A. İslam Âlimleri ve Eserleri.....	132
B. İslam Mimarisi.....	133
C. İslamî Eğitim Kurumları.....	137
SONUÇ	142
KAYNAKÇA.....	146
ÖZET.....	158
ABSTRACT.....	159
ÖZ GEÇMİŞ.....	160

KISALTMALAR

<i>AÜİFD</i>	: <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
b.	: Bin, ibn
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
ÇHC	: Çin Halk Cumhuriyeti
ÇKP	: Çin Komünist Partisi
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>EAÜİFD</i>	: <i>Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ed.	: Editör
GÜSBE	: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
H.z.	: Hazreti
h.	: Hicrî
<i>İA</i>	: <i>İslam Ansiklopedisi</i>
<i>İTED</i>	: <i>İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi</i>
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
m.ö.	: Milattan önce
m.s.	: Milattan sonra
s.	: Sayfa
s.a.v	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
<i>SDÜİFD</i>	: <i>Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
sy.	: Say
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
ö.	: Ölüm
trc.	: Tercüme eden
<i>UÜİFD</i>	: <i>Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>

GİRİŞ

610 yılında Mekke’de doğan ve kısa sürede Arap yarımadasının dışına çıkarak Asya, Avrupa ve Afrika’nın çeşitli bölgelerine ulaşan İslâmiyet, ortaya çıktığı 7. asırdan itibaren günümüze kadar hiç fasılasız tüm dünyaya yayılmaya devam etmektedir. 20. yüzyılın sonlarından itibaren artan bir şekilde devam eden İslâmiyet’e yönelik karalama ve saldırı kampanyaları beklenenin aksine dünyada İslâm dinine karşı bir merak uyanmasına yol açarak İslâm’ın çok daha fazla insan tarafından tanınmasına ve hızla yayılmasına vesile olmaktadır. Son yıllarda yapılan araştırmalar da bu gerçeği doğrulamakta ve İslâm’ın önlenemez yükselişini ortaya koymaktadır.

Avrupa’nın ünlü dergilerinden biri olan *The Economist*’te yayımlanan bir habere göre; 1900’lü yıllarda dünyada 200 milyon Müslüman varken bugün bu rakam 1,5 milyara çıkmıştır. Dünyada 2 milyar Hıristiyan 1,5 milyar Müslüman yaşamaktadır. Avrupa’nın kalbinde Hıristiyan dinini uygulayanlar azalırken Müslümanların sayısı giderek artmaktadır. Birçok Hıristiyan bilim adamına göre; 2050 yılında İslâmiyet dünyanın sayıca en büyük dinî haline gelecektir.¹ Amerika’daki *The Pew Forum* adlı kuruluş tarafından son yıllarda yapılan bir araştırma, dünyadaki Müslüman nüfusun 1,57 milyara ulaştığını, diğer bir deyişle yeryüzündeki her dört kişiden birinin Müslüman olduğunu ortaya koymuştur.² Araştırmanın sonuçları, Hıristiyan bilim adamlarının, “2050 yılında İslâmiyet’in dünyanın en büyük dinî olacağı” öngörüsünde haklı olduğunu ortaya koyarken oryantlizmin İslâm’a karşı ürettiği; İslâm’ın “kılıç dinî” olduğu ve “kılıçla yayıldığı” tezini de çürütmektedir.

Hıristiyanların hızla yayılan İslâm’a karşı apoloji yazma durumunda kaldığı Ortaçağ’da Abdulmesih el-Kindî tarafından ortaya atılan; İslâm’ın kılıçla yayıldığı iddiası, Ortaçağ’dan günümüze kadar Hıristiyan dünyasında etkili olmuştur.³ Bu asılsız iddianın günümüze kadar tesirini sürdürebilmesine; İslâm dininin dünyaya savaşlar yoluyla değil ihtidalar üzerinden yayıldığı ve İslâm tarihinin aynı zamanda bir ihtidalar tarihi olduğu gerçeğinin Müslüman akademisyenler tarafından yeterince anlatılamamasının da katkı sağladığını kabul etmek gerekmektedir. İslâm’ın yayılışı konusunda yazılan eserlerin birçoğunun oryantlistler tarafından hazırlanmış olması da bu gerçeği doğrulamaktadır.

¹“The Bible v the Koran”, *The Economist*, <http://www.economist.com>[28.10.2010].

²“Mapping the Global Muslim Population”, The Pew Forum On Religion and Public Life, <http://pewforum.org>[16.11.2010];“Dünyanın Dörtte Biri Müslüman”,<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr> [29.10.2010].

³ Muhammet Tarakçı, “Hıristiyan Düşüncesinde Apoloji ve St. Thomas Aquinas”, *UÜİFD*, 14/ 2 (2005) s. 135.

Doğu Asya'nın en önemli iki ülkesi olan Çin ve Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in yayılış tarihini konu alan araştırmamız, İslâm dinînin bu iki bölgede büyük ölçüde ihtidalar üzerinden yayıldığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Dünya'nın en kadim medeniyetlerinden biri olan Çin, coğrafî olarak Arabistan'dan çok uzak olmasına rağmen ortaya çıktığı 7. yüzyılda İslâmiyet'le tanışmıştır. Kara ve deniz yolu üzerinden Çin'e giden Müslümanlar, ipeğin ülkesinde kozasını ören bir ipek böceği hassasiyetiyle İslâm'ı yaymaya başlamıştır. Batı'dan gelen bu yeni dine olumlu tepki veren kadim medeniyet, yavaş yavaş İslâmiyet'in etkisine girmiştir. İslâmiyet'in 7. yüzyılda Çin'de başlayan yayılışı günümüze kadar fasilasız devam etmektedir. 83 milyon⁴ Müslümanın bulunduğu Çin'de, Türkiye dâhil birçok İslâm ülkesinden daha fazla Müslüman yaşamaktadır. Bu rakam, Çin'in İslâm dünyası açısından ne kadar önemli olduğu gerçeğini ortaya koymakla birlikte, İslâm dinînin Çin'de devam eden yükselişini göstermektedir.

Türk dünyasının en önemli merkezlerinden biri olan Doğu Türkistan, topraklarını iki koldan saran İpek Yolu sayesinde İslâm dünyasıyla sürekli ilişki içerisinde olmuştur. 7. yüzyıldan itibaren bu yolu kullanarak Türk şehirlerine giden Müslüman tacirler hem ticaret yapmış hem de bölge halkı arasında İslâm'ın yayılması için çalışmıştır. Müslüman tacirlerin başlattığı İslâmiyet'i yayma faaliyetleri fetihler yoluyla hız kazanmış ve sûfi dervişlerin tebliğ çalışmalarıyla devam etmiştir. 10. yüzyılda Karahanlılar'ın İslâm dinîni devletin dinî olarak kabul etmesiyle hızla İslâmlaşmaya başlayan Doğu Türkistan, kısa zamanda İslâm dünyasının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Bu bağlamda Doğu Asya'nın iki önemli ülkesinde İslâm'ın yayılış süreci farklı şekilde gelişmiş, Doğu Türkistan 10. yüzyılda İslâm medeniyetine dâhil olurken Çin'de İslâm'ın yayılış serüveni hâlâ devam etmektedir.

Araştırmamızda başlangıcından günümüze kadar İslâmiyet'in Çin ve Doğu Türkistan'da yayılış konu edilmiş, İslâm'ın bu iki ülkede ne zaman ve nasıl yayılmaya başladığı, hangi yüzyıllarda nereye kadar ulaştığı soruları üzerinden konu incelenmeye çalışılmıştır. İslâmiyet'in yayılış her iki ülkedeki farklılıklar dikkate alınarak dönemlendirme yapılmış ve yayılış sürecine en çok etki eden faktörler üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Burada belirtmemiz gerekir ki, hemen hemen her dönem İslâm'ın yayılışına etki eden ticaret ve tasavvuf gibi faktörler yayılış sürecine en yoğun katkıda buldukları zaman dilimi gözetilerek ele alınmaya dikkat edilmiştir. Bu anlamda Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın

---

⁴ Çin tarafından resmi olarak doğrulanmayan bu rakam, 2011 yılının Şubat ayında ülkemize gelen Çin İslam Cemiyeti Başkanı Hilaluddin Chen Guangyan tarafından açıklanmıştır.
<http://www.diyabet.gov.tr/turkish/DIYANET/2011aylik/mart/bulten.pdf>.

yayıllşının ilk döneminde ele alınan bazı faktörlerin sonraki dönemlerde de etkilerini sürdürdüğünü belirtmek gerekmektedir. Mesela, 7. ve 13. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan'da İslâmî yayılışın temel dinamiği ticaret ve fetih hareketleri olurken, yeni fethedilen bir bölgenin İslâmlaşmasına yardımcı olmak amacıyla sufi dervişlerin tebliğ faaliyetleri de başlamıştır. Aynı şekilde 13. yüzyılda bölgede tasavvufun etkisi daha yoğun olmakla birlikte tacirlerin çalışmaları da devam etmiştir.

Çin ile sınır komşusu olan Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılışına etki eden unsurlar büyük ölçüde aynı olmakla birlikte sonuçları itibarıyla farklılık göstermiştir. Bu sebeple, Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılış süreci Çin'den farklı olarak, iki yayılış dönemi ve İslâmlaşan ülkenin varlığını korumak için verdiği mücadeleyi konu alan İslâm'ın yeniden diriliş dönemi olarak ele alınmıştır.

Doğu Türkistan'la ilgili belirtmemiz gereken bir husus da ülkenin sınırlarıyla ilgilidir. Türkistan, Orta Asya'nın büyük bir bölümünü oluşturan ve eski çağlardan beri Türklerin anayurdu olarak kabul edilen bölgenin adıdır. Ancak bölgede kurulan devletlerin sınırları değıştikçe, Türkistan'ın sınırları da değışmiştir. Son olarak Türkistan'ın batısı 19. yüzyılın ikinci yarısında Ruslar tarafından işgal edildikten sonra doğuda kalan kısmına Doğu Türkistan adı verilmiştir. Sonradan çizilen bu sınırlar nedeniyle Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in yayılışını anlatırken verdiğimiz bazı örnekler doğal olarak günümüzdeki sınırların dışında kalmaktadır. Bu sebeple bölgede İslâm'ın yayılışıyla ilgili aktardığımız olaylar bu çerveye değerlendirilmelir.

Çalışmamızda kullandığımız temel İslâm kaynakları ve araştırma çalışmalarından bazıları şunlardır:

Temel Kaynaklar

el-Kâmil fi't-Tarih: İbnü'l-Esir (öl.630/1232) *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eserinde, yaratılıştan kendi zamanı olan 13. yüzyıla kadar meydana gelen olayları kronolojik olarak ele almaktadır. Temel İslâm tarihi kaynaklarının en önemlilerinden biri olan bu eser, İslâm'ın Çin'e girişi, Karahanlı Devlet'i döneminde gerçekleşen fetih hareketleri ve Karahanlı hükümdarlarının dindarlıkları konusunda verdiği bilgilerle araştırmamıza katkı sağlamıştır.

el- Bidaye ve 'n-Nihaye: İbn Kesir tarafından yazılan *el- Bidaye ve 'n-Nihaye*, başlangıcından 1365-66 yılına kadar meydana gelen olayları kronolojik sırayla anlatan temel İslâm tarihi kaynaklarından biridir. İslâm'ın Çin'e girişi ve Karahanlılar döneminde Doğu Türkistan'da yayılışıyla ilgili içerdiği bilgiler sebebiyle araştırmamızda bu eserden faydalanılmıştır.

el-Ahbaru't-Tivâl ve *Fütûhu'l Buldan*: Dineveri tarafından kaleme alınan *el-Ahbaru't-Tivâl* ve *Belâzürî*'nin yazdığı *Fütûhu'l Buldan* adlı eserler, ilk dönem İslâm fetihleriyle ilgili verdiği bilgilerle araştırmamıza katkı sağlamıştır.

Çin ve Türkistan'ın coğrafi özellikleri konusunda; Kazvinî'nin *Âsâr-el-bilâd ve ahbâr-el'ibâd*, İbn Havkal'ın *Sûretü'l - Arz*, Bekri'nin *el-Memalik ve'l-Mesalik*, İbn Hurdazbih'in *Yollar ve Ülkeler Kitabı* adlı eserlerinden faydalanılmıştır.

Tarih-i Cihangüşa: Cüveyni, Alâeddin Ata Melik b. Muhammed'in (1226–1283) *Tarih-i Cihangüşa* adlı eseri Moğollar hakkında bilgi veren en önemli temel kaynaklardandır. Araştırmamızda bu eserden Karahıtaylar ve Moğollar dönemindeki Müslümanlar hakkında verilen bilgilerden faydalanılmıştır.

Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâbil-Esfâr: İbn Battuta'nın seyahatnamesi, başvurduğumuz bir diğer önemli kaynaktır. Ünlü seyahatname, 14. yüzyılda Çin'deki Müslümanlar ve ilk Müslüman Moğol hanlarının İslâmiyeti yaşaması ve yaymasıyla ilgili olarak içerdiği bilgilerle çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır.

Tarih-i Reşidî: Mirza Muhammed Haydar Duğlat (1499–1551) tarafından yazılmış olan eser, 16. yüzyılda Doğu Türkistan'ın dini, siyasî ve kültürel tarihi hakkında önemli bilgiler içeren temel kaynaklardan biridir. Yarkent/Saidiye Hanlığı dönemi olan 16. yüzyılda İslâmiyet'in yayılışı, yönetici ve halk arasında nasıl yaşandığı hakkında bilgi vermesi sebebiyle eserden faydalanılmıştır.

Tarih-i Kaşgar: Mehmet Atıf tarafından kaleme alınan eser, Kaşgar tarihine ait önemli bir kaynaktır. Yazar, İslâmiyet'in bölgeye gelişi ve Çin istilasına kadar bölgeye hâkim olan siyasi iktidarlar ve İslâm'ın yayılışı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca, Çin'e karşı verilen bağımsızlık mücadelesi ve sonrasında kurulan Yakup Bey Hükümetine de değinilmektedir. Eser, Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılışıyla ilgili önemli bir kaynaktır.

Âlem-i İslâm: 20. yüzyıl seyyahı olan Abdürreşid İbrahim'in 1907–1910 yılları arasında Türkistan, Sibiryâ, Moğolistan, Çin, Mançurya, Japonya, Kore, Singapur, Endonezya, Hint Adaları, Hicaz ve İstanbul'da son bulan seyahatlerinin anlatıldığı *Âlem-i İslâm* adlı kitabı Çinli Müslümanların 20. yüzyıldaki yaşantıları hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Araştırma Eserleri ve Tezler:

Orta Asya ve Türklerle ilgili pek çok çalışması olan Rus yazar V. V. Barthold'un *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan ve Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* adlı eserlerinden Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılışı konusunda faydalanılmıştır.

İslam'ın nerede, nasıl ve ne şekilde yayıldığını inceleyen Thomas Walker Arnold tarafından yazılan *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, Müslümanların Çin toplumu içindeki yaşamlarını, karşılaştıkları zorlukları ve mücadelelerini kapsamlı bir şekilde inceleyen Raphael Israeli'nin *Çin'deki Müslümanlar* adlı kitabı ve Michael Dillion tarafından kaleme alınan *China's Muslim Hui Community: Migration, Settlement and Sects* adlı çalışma Çin'de İslâmiyet'in yayılışıyla ilgili başvurduğumuz önemli araştırmalardan bir kaçıdır.

Hee-Soo Cemil Lee'nin *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması* adlı doktora çalışması İslâmiyet'in uzak doğu'ya yayılmasıyla ilgili ülkemizde yapılmış en önemli araştırmalardan biridir. Daha sonra kitap olarak da yayınlanan bu tez, Çin'de İslâm'ın yayılışıyla ilgili olarak temel Çin ve İslâm kaynaklarına yer vermesi açısından çalışmamız için oldukça faydalı olmuştur.

Kaynak olarak kullandığımız bir diğer doktora çalışması da İklil Kurban'ın Doğu Türkistan'da uzun süre etkili olan hocalarla ilgili yaptığı *Hocalar Devri* adlı araştırmadır. Doğu Türkistan'da hocaların ortaya çıkışı ve Hocalar dönemindeki siyasî olayların kronolojik olarak anlatan araştırma bu alanda yapılmış önemli tez çalışmalarından biridir.

İhsan Süreyya Sırma'nın II. Abdülhamid döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile Çinli Müslümanlar arasındaki ilişkileri ortaya çıkaran araştırmaları da çalışmamızda faydalandığımız önemli araştırma kaynaklarındandır.

ÇİN ve DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİNE GENEL BAKIŞ

A. Doğu'nun Kadim Medeniyeti Çin

Son yıllarda özellikle hızla gelişen ekonomisiyle dikkatleri üzerine toplayan ve bugün itibariyle dünyanın ikinci büyük ekonomik gücü haline gelen Çin, köklü ve zengin tarihi geçmişiyle de dünyanın en kadim ve en büyük medeniyetlerinden biridir.

Milattan önce 1500 yıllarında yazının kullanılmaya başlanmasıyla Çin tarihiyle ilgili ilk yazılı belgeler ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik çalışmalardan edinilen bilgiye göre Çin kültürü m.ö. 2000 yılından itibaren başlamaktadır. Bununla birlikte Çin tarihinin 4000'li yıllara kadar uzandığına dair rivayetlerde mevcuttur.⁵

Asya'nın doğusunda bulunan Çin, yaklaşık 9,6 milyon km² yüzölçümüyle Rusya ve Kanada'dan sonra dünyanın üçüncü büyük ülkesidir. Bu büyük ülke, doğuda Kore, kuzeyde Moğolistan, kuzeydoğuda Rusya, kuzeybatıda Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, batı ve güneybatıda Afganistan, Pakistan, Hindistan, Nepal ve Bhutan, güneyde de Myanmar, Laos ve Vietnam ile karadan; doğu ve güneydoğuda ise Kore, Japonya, Filipinler, Brunei, Malezya ve Endonezya ile denizden sınır komşusudur.⁶

Çin toprakları tarih boyunca birçok kez birleşme, bölünme ve hanedan çatışmalarına sahne olmuş ve değişikliğe uğramıştır. Çin, bazı dönemlerde bütün Türkistan ve Moğolistan'ı sınırları içine dâhil ederken bazen de Sarı Irmak bölgesinde küçük bir devlet olarak kalmıştır.⁷

Çin, uzun tarihi boyunca çeşitli imparatorluklar tarafından yönetilmiştir. Çin'e girdikleri 7. yüzyıldan itibaren devletle olan ilişkilerini dengede tutmayı başaran Müslümanlar, özellikle Moğollar tarafından kurulan Yuan Hanedanlığı (1271–1368) ve Ming Hanedanlığı (1368–1644) dönemlerinde devletin üst kademelerinde görev yapmıştır. Bu iki hanedanlığın hüküm sürdüğü yıllarda, İslâmiyet Çin'deki bütün bölgelere yayılmıştır. Çin'deki son hanedanlık olan Mançu (1644–1911) dönemi ise, Müslümanlar için zor yılların başlangıcı olmuştur.⁸

Binlerce yıl süren hanedanlıklar dönemi, 1911 yılında ülkede cumhuriyetin ilân edilmesiyle sona ermiştir. Bu tarihten itibaren Çin'de 1949 yılına kadar sürecek olan iç karışıklık dönemi başlamıştır. Milliyetçiler ve komünistler arasında süren mücadele

⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, "Çin", *DİA*, VIII, 320.

⁶ <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter1/chapter10101.htm> [27.07.2010].

⁷ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987, s.1.

⁸ Çandarlıoğlu, 325–326.

sonucunda ülke yönetimini komünistler ele geçirmiş, 1 Ekim 1949 tarihinde Mao Zedung liderliğinde Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) ilan edilmiştir. Ne var ki yeni kurulan Halk Cumhuriyeti, uyguladığı komünizm rejimiyle halka özgürlük yerine baskı ve sınırlama getirmiştir.⁹

1949 yılından itibaren ülkedeki çeşitli dinlere mensup kişilere ideolojik sebeplerle baskı yapılmaya başlanmış, bu baskılara en çok maruz kalanlar da Müslümanlar olmuştur. Komünist yönetimin İslâm'a karşı tutumu hükümetlere göre zaman zaman farklılıklar göstermiştir. İlimli pragmatist yönetimlerin iktidarda bulunduğu yıllarda Müslümanlara daha hoşgörülü davranılırken radikal hükümetler döneminde ise baskılar artmıştır.¹⁰ Komünist partinin genel politikası ise dışarıdan müsamahalı görünen ancak içeride İslâmî özerklik ve faaliyet sahalarında gittikçe bir daralma ve taciz şeklinde kendini göstermiştir. Doğu Türkistan ve Kansu'da yaşayan Müslümanların daha ağır şekilde maruz kaldığı baskı rejimi, Çinli Müslümanların ibadetlerini yasaklamaya kadar varmıştır. Çin hükümetinin İslâm dinine karşı olan katı tutumu, 1976 yılının sonlarında radikal güçlerin iktidardan düşürülmesinden sonra daha hoşgörülü bir hâl almaya başlamıştır.¹¹

Çin, 1949 yılından bu yana Sosyalist Cumhuriyet ile yönetilmektedir. Ülkenin yönetim şekli tek partili sistemdir. Bu sistemde tek belirleyici Çin Komünist Partisi'dir. Devlet ve tek parti yukarıdan aşağıya doğru hiyerarşik bir yapıda düzenlenmiştir. Devlet idaresinin en üst organı Ulusal Halk Kongresi'dir. Bu kongre yönetim bölgeleri, özerk bölgeler, doğrudan merkezi yönetime bağlı belediyeler ve Halk Kurtuluş Ordusu'nun beş yıllık bir dönem için seçtiği temsilcilerden meydana gelmektedir.¹²

Çin'deki idarî yapı ise şöyle düzenlenmiştir: Tüm ülke eyaletlere, özerk bölgelere ve doğrudan doğruya merkeze bağlı şehirlere ayrılmıştır. Günümüzde Çin'de merkeze doğrudan bağlı 4 şehir, 23 eyalet, 5 özerk bölge ve 2 özel bölge olmak üzere eyalet düzeyinde 34 idari kuruluş bulunmaktadır.¹³

Çin'deki Müslümanlar, Ningxia Hui ve Sincan Uygur olmak üzere iki özerk bölgeye sahiptir. Ayrıca İç Moğolistan'da Huy ve Kazak olmak üzere iki özerk il, 9 ilçe ve 150 kasaba Müslümanların yönetiminde bulunmaktadır.¹⁴

⁹ Taner Gül, *Çin'in Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Politikaları*, yüksek lisans tezi, Gebze 2007, s. 27.

¹⁰ June Teufel, Dreyer, *Çin'deki İslâm Cemaati*, trc. Erkut Göktan, Ankara 1984, s. 6.

¹¹ Çandarlıoğlu, 327–28.

¹² Gül, 30.

¹³ <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter1/chapter10201.htm> [07.07.2010].

¹⁴ Jacques Waardenburg, "Batılı Araştırmalar", trc. İbrahim Kapaklıkaya, *Çin'deki Müslümanlar*, İstanbul 2003, s. 380.

1 milyar 300 milyonu aşan nüfusuyla¹⁵ dünyanın en kalabalık ülkesi olan Çin'de yeryüzündeki insanların yaklaşık beşte biri yaşamaktadır. Ülke nüfusunun 21.yüzyıl ortalarında 1 milyar 600 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir.¹⁶ Çin'de toplam 56 etnik grup yaşamaktadır.¹⁷ Bu kalabalık ülkenin yaklaşık yüzde 91.5'ini (1 milyar 100 milyon) Han kökenli Çinliler oluşturmaktadır. Geri kalan 55 etnik grup ise ancak yüzde 8.5'lik bir orana ulaşmaktadır.¹⁸ Etnik grupların çok oluşu ülkede konuşulan dillerin sayısını da artırmaktadır. Ancak buna rağmen Çin'de en fazla konuşulan dil aynı zamanda resmî dil olan Mandarin Çincesidir.¹⁹

Faklı birçok dinin bir arada yaşandığı Çin'de en yaygın görülen inançlar Budizm, Taoizm, İslâmiyet ve Hıristiyanlıktır.²⁰ Yapılan araştırmalar Çin nüfusunun yüzde 71'inin herhangi bir dine mensup olmadığını ortaya koymaktadır.²¹

Etnik olarak ülke nüfusunun büyük bölümünü oluşturan Han Çinlileri çoğunlukla Budizm, Taoizm ve Hıristiyanlığa inanmaktadır. İslâmiyet daha çok Uygur, Hui, Kazak, Kırgız, Tatar ve Özbekler arasında yayılmıştır. Çin'deki Müslümanların büyük çoğunluğu Sincan Uygur Özerk Bölgesi ve Ningxia Hui Milliyeti Özerk Bölgesi ile Kansu, Qinghai ve Yunnan eyaletlerinde yaşamaktadır. Bununla birlikte Çin'in diğer eyalet ve şehirlerinde de Müslümanlar bulunmaktadır. Günümüzde Çin'de 30 binden fazla cami ve 40 bini aşkın imam vardır.²²

Çin'de tahminen 100 milyon taraftarıyla en çok mensubu olan din Budizm'dir. Resmi kayıtlara göre ülkede 20 milyon Müslüman, 15 milyon Protestan ve 5 milyon Katolik bulunmaktadır. Ancak normal şartlarda ülkedeki Müslüman nüfusun çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir.²³

Çin Halk Cumhuriyeti'nde ulusal azınlık olarak sınıflandırılan 55 etnik gruptan on tanesini Müslümanlar oluşturmaktadır. Bunlar, Hui veya Huy, Uygur, Kazak, Kırgız, Tacik, Tatar, Kalkaş, Dong Son, Salar ve Paoanlar'dır. Bu Müslümanların çoğunluğu Sünnî olup Hanefî mezhebine mensuptur.²⁴ Çin'deki Müslümanları yaşadıkları bölgelere göre üç guruba ayırmak mümkündür.

¹⁵ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ch.htm> [27.02.2010].

¹⁶ Deniz Çakıroğlu, "Çin Ülke Raporu", <http://www.bogazis.org/dokumanlar/cin.pdf> [04.08.2010].

¹⁷ <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter1/chapter10201.htm> [15.07.2010].

¹⁸ <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/18902.htm> [15.07.2010].

¹⁹ <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/18902.htm> [27.07.2010].

²⁰ <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter6/chapter60401.htm> [08.07.2010].

²¹ Çandarlıoğlu, 323.

²² <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter6/chapter60402.htm> [08.07.2010].

²³ <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/18902.htm> [09.07.2010].

²⁴ Çandarlıoğlu, 327.

Türk kökenli Müslümanlar: Çin'in kuzeybatı vilayetlerinde yaşayan Müslümanların çoğunluğu Uygurlardır. 1955'ten bu yana Uygurlar kendilerine ait Sincan Uygur Özerk Bölgesinin sahibidir.

Huy adı verilen Müslümanlar: Etnik olarak Çin kökenli olan Huy Müslümanları Çin'in her yerine yayılmakla birlikte daha çok Pekin, Tietsin ve kıyı kentlerinde; kuzeybatı ve güneybatı Çin'de yaşamaktadır. Çin toplumuyla ilişkilerinde Çince isimler, kendi aralarında ise Arapça veya Farsça isimler kullanan Huy Müslümanları, 1958 yılından itibaren Çin'in Ningxia Huy Özerk Bölgesinde yaşamaktadır.

Türk ve Huy milletine mensup olmayan Müslümanlar: Çin'de Hint-İran, Tacik, Lolo, Moğol, Sibo, Tibet, Tahur gibi farklı etnik gruplara ait Müslümanlar da yaşamaktadır. Çeşitli uluslara mensup bu Müslümanlar Çin'in her yerine yayılmıştır. Bu anlamda Çin'de Müslümanların bulunmadığı hiçbir vilayet yoktur. Müslümanların en yoğun olarak yaşadığı yerler ise, kuzeybatı Çin'deki Sincan, Çinghay, Kansu, Ningxsia, Şensi, Szechwan ve güneybatıdaki Yunnan bölgesidir.²⁵

Tarih boyunca Çin kaynaklarında Müslümanlar için çeşitli isimler kullanılmıştır. Çinliler, ilk kez yedinci yüzyılda tanıdıkları Müslüman Araplara Tashi adını vermiştir. 13. yüzyıldan itibaren ise bütün Müslümanlara "dönme" anlamına gelen Hui-hui veya Hui-tse denilmiştir. Genelde Hui-hui teriminin Çin'in batısındaki Budizm'den İslâmiyet'e dönmüş Uygur kavmi için kullanılan Hui-ho veya Hui-hu kelimesinin değişik bir şekli olduğu kabul edilmektedir. Kendilerine verilen bu isimleri benimsemeyen Müslümanlar, İslâmiyet için Hui-hui-chiao (dönme dinî) ismi yerine Ch'ing-chen-chiao (saf ve hakiki din) ismini kullanmaktadır. Ayrıca Kansu ve Shensi eyaletlerinde oturan Çinli Müslümanlara yine "dönme" anlamına gelen Türkçe döngen (tungan) denilmektedir. Doğu Türkistan Türkleri ise bu adı bütün Çinli Müslümanlar için kullanmaktadır.²⁶

Günümüzde Çin'de yaşayan Müslümanların gerçek sayısı tam olarak bilinmemektedir. Çünkü buradaki Müslümanların nüfusuna ilişkin güvenilir rakamlar yoktur. Tarihî Çin sınırları içinde yaşayan ve şimdi Halk Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Müslümanlar hakkında bilinen tek şey; büyük bir etnik çeşitliliğe sahip olduklarıdır. Çinliler, Moğollar ve çeşitli kabilelere mensup Türkler Çin'deki Müslüman nüfusu oluşturmaktadır.²⁷

²⁵ Richard C. Deangelis, "Müslümanlar ve Çin Siyasal Kültürü", trc. İbrahim Kapaklıkaya, *Çin'deki Müslümanlar*, İstanbul 2003, s. 379-380.

²⁶ Çandarlıoğlu, 327.

²⁷ Raphael Israeli, *Çin'deki Müslümanlar*, trc. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2003, s. 15.

Çin Devleti tarafından güvenilir bir nüfus sayımı yapılmadığı için Müslüman nüfus hakkında çok değişik bilgiler verilmektedir. Cumhuriyet dönemi boyunca (1912–1949) Çin'deki Müslümanların sayısı 50 milyona kadar çıkarılırken, ülke komünist rejimle yönetilmeye başlandıktan sonra yapılan sayımlarda Müslümanların sayısı düşürülmüştür. 1990 yılındaki nüfus sayımında Çin'deki toplam Müslüman sayısı 17 milyon olarak verilmiştir.²⁸ İki nüfus sayımı arasındaki büyük fark dikkat çekicidir.

Bazı bölgelerde nüfusla ilgili titiz çalışmalar yapılmış ise de araştırmayı yapan yazarın dinîne ve siyasal görüşüne bağlı olarak veya Çinli Müslüman tanımı farklılıklarından dolayı bu sayı değişmektedir.²⁹ Resmi Çin kaynaklarında, Amerika ve Çin kaynaklı sitelerde Çin'de yaşayan Müslüman nüfusun sayısı 10–20 milyon arasında gösterilirken,³⁰ Müslüman yazarlar tarafından 100–150 milyon arasında verilmektedir. Çin'deki Müslüman nüfusun tam olarak tespit edilememesi, Çin Devleti'nin inanç hürriyeti politikasını bahane ederek kişilerin hangi dine mensup olduğunu kayıtlara geçirmemesinden kaynaklanmaktadır. Resmi olarak verilen sayı ise, sadece Müslüman olduğu bilinen on büyük etnik gruba ait istatistik rakamlarının toplanması suretiyle bulunmuştur. Bu hesaplamalara Çin'de dağınık yaşayan Müslümanlar dâhil edilmemiştir.³¹

Çin Devleti'nin gerçek nüfus sayımı yapmaması veya sonuçları kamuoyuna açıklamamasının en önemli nedeni; dinî uygulamaları caydırmak amacıyla ülkede bulunan dinsel gruplar hakkında istatistik veriler toplamamaktır.³² Gerçek rakamların ortaya çıkarılmak istenmemesinin bir diğer nedeni de Çin'de yaşayan Müslümanlara azınlık oldukları mesajının verilmek istenmesidir.

Çin Devleti tarafından azınlık olarak tanımlanan Müslüman nüfusun en yoğun olduğu bölge Doğu Türkistan'dır. Türk kökenli Müslümanların büyük bir kısmı burada yaşamaktadır. Doğu Türkistan'daki etnik yapı, Çin'in komünist rejimle yönetilmeye başlandığı 1949'dan itibaren değiştirilmeye çalışılmış özellikle bölgenin kuzeyine etnik Han kökenli Çinliler yerleştirilmeye başlanmıştır.³³ Günümüzde Doğu Türkistan başta olmak üzere Kansu, Shensi, Hopei, Yunnan, Szechuan bölgelerindeki on etnik grup ile ülkenin çeşitli bölgelerinde

---

²⁸ Deangelis, 278.

²⁹ Israeli, 107.

³⁰ <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/18902.htm>[27.07.2010];http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter6/chapter_60402.htm [27.07.2010].

³¹ Çandarlıoğlu, 327.

³² Israeli, 278.

³³ Gül, 17.

yaşamakta olan dağınık Çinli Müslümanların sayısının 70–100 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir.³⁴

B. Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan

Siyasî, ekonomik ve askerî yönden Asya'nın en stratejik bölgelerinden biri olan Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti içinde en büyük ve en geniş topraklara sahip, Müslümanların ve Türklerin çoğunlukta olduğu tek özerk bölge konumundadır.³⁵ Asya'nın kalbi olarak nitelendirilen Doğu Türkistan, gerçekte fiziki coğrafyası, tarihi geçmişi, etnik yapısı ve kültürel değerleriyle Türk-İslâm dünyasının ayrılmaz bir parçasıdır.³⁶ Bu bağlamda, Doğu Türkistan her ne kadar günümüzde Çin sınırları içinde yer alıyor olsa da Çin tarihi ve milli sınırları dışında kalmaktadır. Doğu Türkistan'ın dil, din, ırk ve kültür bakımından Çin milletiyle hiçbir yakınlığı bulunmamaktadır.

Milâttan önce 210 yılında yapılan Çin Seddi, Çin'in mîllî ve resmî sınırlarını teşkil etmektedir. 339 yılında Doğu Türkistan'ın hemen hemen tamamını dolaşan Çinli seyyah rahip Fa-Şen, Doğu Türkistan'ın şehir ve kasabalarında hiçbir Çinliye rastlamadığını yazmıştır. Bu ifade, 339 yılından 1760'a kadar geçen 1370 yıl zarfında Doğu Türkistan'ın hiçbir yerinde Çin kolonisinin bulunmadığını gösteren tarihi bir kaynaktır.³⁷ Tarih boyunca Türkistan adıyla bir devlet kurulmadığı halde, Orta Asya'nın büyük bir bölümünü oluşturan ve eski çağlardan beri Türklerin anayurdu olarak kabul edilen bölgeye Türkistan adı verilmiştir. Ünlü coğrafya alimi Kazvini, 13. yüzyılda yazdığı eserde Türkistan kelimesinin Türk ülkelerinin hepsine verilen isim olduğunu ifade etmektedir.³⁸ Türkistan coğrafyası üzerinde farklı isimler altında çok sayıda devlet kurulmuştur. Bölgede kurulan devletlerin sınırları değiştikçe, Türkistan'ın zihinlerdeki sınırları da değişmiştir.³⁹ Doğu Türkistan bölgesi m.s. 7. yüzyılda Arap ve Fars kaynaklarında “Türkistan” adıyla, Marco Polo'nun Seyahatnamesi'nde “Büyük Türkiye” olarak geçmektedir. Turfan metinlerine göre ise, Uygur Türkleri kendi yaşadıkları topraklara “Uygur İli” adını vermiştir. Bununla birlikte zaman zaman “Uyguristan” adına da rastlanmaktadır. Türkistan'ın batısı 19. yüzyılın ikinci yarısında Ruslar tarafından işgal edildikten sonra, doğuda kalan kısmına “Doğu Türkistan” adı verilmiştir.⁴⁰

³⁴ Candarlıoğlu, 327.

³⁵ Michael Dillion, *Doğu Türkistan, Çin Orta Asya'sında Etnik Ayrımcılık ve Kontrol*, trc. Hayati Aktaş, İstanbul 2001, s. 7.

³⁶ Şahzade Dauliatova, *Çin'in Doğu Türkistan Politikası*, yüksek lisans tezi GÜSBE, Ankara 2007, s. 3.

³⁷ Dillion, 5.

³⁸ Zekeriya bin Muhammed el-Kazvinî, *Âsâr-el-bilâd ve ahbâr-el'ibâd*, Dar Sader, 1998 Lübnan Beyrut, s.514.

³⁹ Alaeddin Yalçinkaya, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan*, İstanbul 1997, s. 27.

⁴⁰ Alimcan İneyet, “Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan”, *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, İstanbul 20–21 Mart 2010, s. 13.

Bölgenin günümüzdeki coğrafi konumu şöyledir: Türkistan'ın doğusunda ve Asya kıtasının tam ortasında yer alan Doğu Türkistan; 1.644.000⁴¹ km²lik yüzölçümüyle Kazakistan'dan sonra Orta Asya'nın en büyük ülkesi durumundadır. Doğu Türkistan, kuzeyde Rusya, kuzeydoğuda Moğolistan, batıda Kazakistan, Kırgızistan, Pakistan, Afganistan, Tacikistan, güneyde Tibet ve Hindistan doğuda ise Çin ile komşudur.⁴²

Doğu Türkistan, tarihi boyunca çeşitli devletlere ev sahipliği yapmıştır. Türklerin eski yerleşme alanlarından biri olan bölgeye ilk hâkim olan Türk Devleti, Hunlar olmuştur (m.ö 300–m.s 93). Bu tarihten sonra bölgede Göktürk Devleti (552–745) Uygur Devleti (740–860) ve Karahanlı Devleti (840–1212) kurulmuştur. Doğu Türkistan tarihinin önemli bir bölümünü oluşturan Karahanlı Devleti Hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslâm dinini kabul etmesi İslâmiyet'in Doğu Türkistan'da yayılmasında oldukça etkili olmuştur. Doğusu ve batısı ile bütün Türkistan'ı hâkimiyeti altına alan Karahanlılar bu topraklarda 372 yıl hüküm sürmüştür. 1042'de Doğu ve Batı olarak ikiye bölünen Karahanlılar, Moğol istilası ile siyasî arenadan çekilmiştir.

Doğu Türkistan, 1218'den sonra Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay ve onun soyundan gelenler tarafından yönetilmiştir. Moğol kanunlarına göre yönetilen devlette İslâmiyet bir süre fetret dönemine girmiştir. Özellikle Çağatay ve Mönke Han döneminde Müslümanlar İslâmiyet'i yaşamakta büyük sıkıntı çekmiştir. 1266 yılında tahta çıkan Mübarek Şah'ın İslâmiyet'i kabul etmesi Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in yeniden canlanmasına yol açmıştır.⁴³

1370 yılında Çağatay Hanlığı'nın başına geçen Timur, kendi adıyla bilinen devletini kurmuştur. Timur Devlet'i kısa bir süre içinde bütün Türkistan'ı ve Türkistan dışında birçok ülkeyi kontrolü altına almayı başarmıştır. 1405 yılında Timur'un vefatının ardından devletin Türkistan dışındaki toprakları elden çıkmış, Doğu Türkistan toprakları ise Uluğ Bey'in (1393-1449) ölümüne kadar Timurluların hâkimiyetinde kalmıştır. Timurlulardan sonra 17. yüzyılın başına kadar Doğu Türkistan'ın Çağatay soyundan gelen hanlar tarafından yönetildiği kabul edilmektedir. Bu dönemde gerek Cengiz ve Timur oğulları gerekse diğer komşu Türk devletlerinin mücadeleleri Doğu Türkistan'ı olumsuz etkilemiştir.

---

⁴¹Doğu Türkistan'ın yüzölçümünü Çin resmi kaynaklarında verildiği gibi aktarıyoruz. Ancak Doğu Türkistan'la ilgili yapılan birçok çalışmada bölgenin gerçek yüzölçümünün 1.8 milyon km² veya üzerinde olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, İstanbul 1992, s. 23; Saadetin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997, s. 67; Ahsen Utku, *Doğu Türkistan İpek Yolu'nun Mahzun Ülkesi*, İstanbul 2006, s. 13; http://www.uyghurnews.com/About_East_Turkistan.asp.

⁴²<http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter11/chapter110101.htm>.

⁴³ Abdülkadir Yuvalı, "Çağatay Han", *DİA*, VIII, 176–178.

Siyasî yönetimin çok güçlü olmadığı Doğu Türkistan topraklarında ilim ve kültür bakımından parlak bir dönem yaşanmış ve büyük şahsiyetler yetişmiştir.⁴⁴

1559–1591 yılları arasında hükümdar olan Çağatay hanlarından Abdülkerim Han, hem ülkede İslâmiyet'in yeniden güçlenmesi hem de parçalanmakta olan Doğu Türkistan'da birliğin sağlanması amacıyla Batı Türkistan'daki bazı din âlimlerini ülkeye davet etmiştir. Aralarında Hoca Ahmed Yesevi, Hoca Bahaüddin Nakşibendî ve Mahdum-i Azam gibi önemli din âlimleri bu davete icabet ederek Doğu Türkistan'a gitmiştir. Din âlimleri, ülkede İslâm'ın yayılmasını ve daha doğru yaşanmasını sağlarken aynı zamanda halk arasında birlik ve beraberlik duygularının sağlamlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Ne var ki, daha sonra gelen hanların dinî pekiştirilmesinden ziyade siyasî nüfuzlarını artırma amacıyla hocalardan faydalanmak istemeleri din adamlarını siyasetin içine çekmiştir. 77 yıl süreyle Doğu Türkistan'ı yöneten Hocalar, bölgede önemli bir siyasî güç sağlayamamış, Kalmukların sürekli saldırıları karşısında Çinlilerden yardım istemek zorunda kalmıştır. Doğu Türkistan'daki siyasî karışıklıktan faydalanan Mançu-Çin İmparatorluğu 1757 yılında Doğu Türkistan topraklarını istila etmeye başlamıştır.⁴⁵

Doğu Türkistan'da 1757'den 1860 yılına kadar 103 sene devam Çin istilası, 1865 yılında Yakup Bey'in Kâşgar'da *Doğu Türkistan İslâm Devleti* adıyla bağımsız bir Müslüman Türk Devleti kurmasıyla sona ermiştir. Bu devlet, Osmanlılar, İngiltere ve Rusya tarafından resmen tanınmıştır. 1876 yılında yeniden işgale uğrayan bölge, 1884'te yeni hudut veya yeni işgal edilen toprak anlamına gelen “Sincan” (Sinkiang) adıyla Çin İmparatorluğu'na bağlanmıştır.⁴⁶ Doğu Türkistan'daki ayaklanmalar sonucunda 1933 yılında Kâşgar'da *Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti* kurulmuştur. Doğu Türkistan'da bağımsız bir devletin kurulması sadece Çin'i değil Sovyetler Birliği'ni de endişeye düşürmüştür. Çünkü Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını kazanarak milli bir devlet kurması Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında bulunan Batı Türkistan'a örnek olmasından çekinmiştir. Bu nedenle, Sovyetler Birliği önceleri Doğu Türkistan'daki ayaklanmalara destek verdiği halde *Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti* kurulduktan sonra Çin ile iş birliği yapmıştır. *Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti* 1934 yılında Rus-Çin ortak saldırısı sonucunda yıkılmıştır.⁴⁷

---

⁴⁴ Alâeddin Yalçınkaya, “Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali”, *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, İstanbul 20–21 Mart 2010, s. 30–31.

⁴⁵ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, İstanbul 1998, s. 89.

⁴⁶ Dauliatova, 23–25–26.

⁴⁷ Burhan Sayılır, “Doğu Türkistan'da Üç Dönem”, *Türkler*, ed. Kemal Çiçek v.dğr., Ankara 2002, IV, 714–715.

Bağımsızlık mücadelesinden vazgeçmeyen Doğu Türkistan halkı 1944 yılında *Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti*'ni yeniden kurmayı başarmıştır. Bu devlet de 1949 yılında Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal etmesiyle son bulmuştur.⁴⁸

Bugünkü Çin yönetimi, 1949 yılında bölgeyi işgal ettikten sonra Doğu Türkistan için “Sincan” adını kullanmaya devam etmiştir. 1955 yılında ise bölgenin resmi adı “ Sincan Uygur Özerk Bölgesi” olarak ilan edilmiştir.⁴⁹ Günümüzde Çin egemenliği altında olan Doğu Türkistan, Sincan Uygur Otonom Bölgesi adıyla Çin Halk Cumhuriyeti'nin en büyük idari birimi konumundadır.⁵⁰ Resmi olarak 1 Ekim 1955'te kurulmuş olan Uygur Otonom Bölgesi'nde ayrıca 5 otonom eyalet, 6 otonom ilçe, 8 il ve 62 ilçe bulunmaktadır. Devletin tüm organ ve kurumlarında Komünist Parti Sekreterliği hâkimdir.⁵¹

Doğu Türkistan tarih boyunca hem siyasî hem de ekonomik bakımdan Çin Devleti için önemli bir bölge olmuştur. İpek Yolu'nu denetim altına alabilmek için zaman zaman Doğu Türkistan'ı işgal eden Çin, hiç bir dönemde bölge üzerinde tam anlamı ile hâkimiyet kuramamıştır.⁵²

---

⁴⁸ Alimcan İneyet, 16.

⁴⁹ Dillion, 4.

⁵⁰ Dillion, 4–17.

⁵¹ İneyet, 22.

⁵² İsa Yusuf Alptekin, *Unutulan Vatan Doğu Türkistan*, İstanbul 1999, s. 9.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. ÇİN'DE İSLÂMÎ YAYILIŞIN İLK DÖNEMİ

Dünyanın en büyük ana karasının iki ucunda yer alan Çin ve Arabistan, coğrafi olarak birbirinden çok uzak olmasına rağmen bu iki bölge arasındaki ticari ilişkiler İslâm'ın doğuşundan çok öncesine dayanmaktadır.⁵³ Hem Arap hem de Çin kaynaklarında bahsedilen ticari ilişkiler iki bin yıl gibi bir geçmişe sahiptir. Çin kaynaklarına göre; 5. yüzyılda Arap tacirleri sık sık Hint-Çin yarım adasına kadar gelmekteydi. 6. yüzyıla gelindiğinde ise, Çin ve Arabistan arasında Seylan yolu üzerinden önemli düzeyde ticaret yapılmaktaydı. Gelişen bu ticari ilişkiler sonucunda Basra körfezindeki Sîrâf bölgesi Çinli tacirler, Çin'deki Kanton Limanı ise Arap tacirler için en önemli ticaret merkezi haline gelmiştir.⁵⁴

Arap kaynaklarında da Çinli tacirlerden bahsedilmektedir. Mesela İbn el- Kelbî'nin "Arabistan'ın iki büyük limanından Deba'da bir panayır bulunur. Sin'den, Hind'den, Çin'den tacirler doğu milletleri ve batı halkı hep oraya gelirdi" dediği nakledilmektedir.⁵⁵ İbn Hanbel'in Müsned'inde yer alan bir hadisten öğrendiğimize göre, Hz. Muhammed (s.a.v) de Deba'daki bu panayıra gitmiştir. Hadiste şöyle rivayet edilmektedir; "Hz. Peygamber kendisini ziyaret için Abd-el Kays kabilesinden gelen heyete Hacar (Bahreyn) bölgesindeki el-Muşakkar, el-Şafa gibi bazı şehirlerin isimlerini söyleyerek onlara memleketleri hakkında sorular sordu. Bu sorular üzerine çok şaşırın heyetin başkanı Hz. Peygambere; 'şehirlerimizin isimlerini bizden daha iyi biliyorsunuz', dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'memleketinizi gezdim,...' buyurdu.⁵⁶ Bu hadisten, gençliğinde bir süre ticaretle uğraşan Hz. Muhammed'in (s.a.v) Bahreyn'e gittiği ve burada kurulan panayır yerlerini çok iyi bildiği anlaşılmaktadır. Ünlü İslâm tarihçisi Muhammed Hamidullah, aynı hadisten yola çıkarak Hz. Muhammed'in (s.a.v) Çinlileri tanıdığını ve onlar hakkında bilgisinin olduğunu söylemekte ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) "İlim Çin'de de olsa arayınız"⁵⁷ sözünü şöyle değerlendirmektedir.

---

⁵³ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, Ankara 1991, s. 6; Robert Irwin, *The Emergence of the Islamic World System 100–1500, Illustrated History: Islamic World*, ed. Francis Robinson, United Kingdom 2005, s.128.

⁵⁴ Lee, 32–33.

⁵⁵ Muhammed Hamidullah, "Çin ve İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", *İTED*, IV/1-2 (1975), s. 140.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 206.

⁵⁷ Acluni, *Kesf'ü-l Hafa*, I,138.

“Çinli tacirler Deba’ya geldiği ve İslâm Peygamberi de bölgeyi iyi bir şekilde ziyaret ettiği için Çinlilerle karşılaşmış olması, sanayilerini takdir etmesi ve Çin’den Doğu Arabistan’a gelme işinin ne kadar zaman aldığı hususunda belki de sual sorduğu ve yelkenlilerle de birkaç ay aldığı cevabıyla çok duygulandığı neticesi reddedilemez. O halde daha sonra kendi sahabesine bu tavsiyede bulunmasına neden şaşılınsın.”⁵⁸

İslâm’ın dünyaya yayılış tarihine dair geniş çaplı bir eser yazan İngiliz oryantalist Thomas Walker Arnold, Arabistan ve Çin arasındaki ticari ilişkiler sebebiyle Hz. Peygamber’in Çin’den mutlaka haberi olduğunu söylemektedir.⁵⁹

Her iki tarihçinin de dediği gibi Hz. Muhammed (s.a.v) büyük bir olasılıkla Çin’i bilmektedir. Hz. Peygamber’in sadece bu kadim medeniyetin varlığını bilmekle kalmayıp tacirlerin sattığı mallardan da Çin’in ne kadar gelişmiş bir ülke olduğunun farkında olmalıdır. Çünkü Çin’den ithal edilen eşyalar arasında yer alan ipek, kâğıt, mürekkep ve zehiri ortaya çıkaran kaplar⁶⁰ gibi yapımı belirli bir teknik bilgi gerektiren ürünler bulunmaktadır. Bu anlamda, Hz. Peygamber’in “İlim Çin’de de olsa arayınız” hadisinde Müslümanlara Çin’i örnek olarak vermesinin uzaklık ve zorluğu ifade etmenin yanında bu kadim medeniyetin bilimsel alandaki gelişmişliğine de bir vurgu olduğunu düşünmek mümkündür. Nitekim Müslümanlar da Hz. Peygamber’in tavsiyesine kayıtsız kalmamıştır. Arabistan yarımadasına çok uzak olmasına rağmen İslâm’ın girdiği ve yayılmaya başladığı ilk coğrafyalardan biri de Çin olmuştur. Müslümanlar, Çinlilerle temasa geçtikleri ilk dönemlerde kâğıt yapımını öğrenmiş ve başta Bağdat olmak üzere İslâm dünyasının çeşitli şehirlerinde kâğıt imalathaneleri kurmuştur.⁶¹ Bununla birlikte, Müslümanlar Çinlilerden aldıkları pusula sayesinde 1492’den çok daha önce Amerika’ya gitmeyi başarmıştır.⁶²

7. yüzyılda Batı’dan esmeye başlayan İslâm rüzgârı, aynı yüzyıl içinde sahabe ve tacirlerin etkisiyle Çin’e girmiş, Müslüman Araplarla Çinliler arasındaki siyasî ilişkilerle gelişmeye devam etmiştir. Sonraki dönemlerde İslâm dinine ılımlı yaklaşan bazı Çin imparatorları ve devletin üst düzey kadrolarında görev alan Müslümanların etkisiyle İslâm’ın yayılışı devam etmiştir. 7. ve 13. yüzyıllar arasını kapsayan bu dönem aynı zamanda İslâmiyet’in Çin’de yayılışının ilk dönemini oluşturmuştur.

⁵⁸ Hamîdullah, “Çin”, s. 142.

⁵⁹ Thomas Walker Arnold, *İntişar-i İslam Tarihi*, trc. Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s. 296.

⁶⁰ Nebi Bozkurt, “İpek Yolu”, *DİA*, XXII, s. 371; Hamîdullah, “Çin”, s.145.

⁶¹ Lee, 34.

⁶²Fuat Sezgin, “Amerika’nın Müslümanlar Tarafından Kristof Kolomb Öncesi Keşfi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1/5. http://www.iueurope.com/prof_dr_fuat_sezgin.pdf [27.07.2010];

A. Sahabe Etkisi

Son dinin peygamberi olarak tüm insanlığa gönderilen Hz. Muhammed (s.a.v), bilindiği üzere Hudeybiye Antlaşmasının sağladığı barış sürecinde elçiler aracılığıyla çeşitli ülkelere İslâm dinine davet mektupları göndermiştir. Yeni kurulan İslâm Devleti'nin lideri Hz. Peygamber, davet mektupları için Asya, Avrupa ve Afrika'nın en önemli noktalarını seçmiştir. 7. yüzyılda, Habeşistan ve Mısır Afrika'nın, Bizans İmparatorluğu Avrupa ve Batı Asya'nın, Sasani İmparatorluğu Orta Asya'nın Çin İmparatorluğu ise Uzak Doğu'nun en önemli ülkeleriydi. Özellikle Bizans, Sasani ve Çin imparatorlukları dönemin üç süper gücü diyebileceğimiz konumdaydı.

İslâm kaynaklarında Mısır, Habeşistan, Bizans, İran ve Arap yarımadasındaki bazı emirliklere gönderilen mektuplar hakkında bilgiler olmasına rağmen⁶³ Hz. Peygamber'in Çin'e bir davet mektubu gönderip göndermediğine dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Hâlbuki Asya'nın en doğusunda bulunan Çin İmparatorluğu, coğrafi olarak uzak olmasına rağmen tarih boyunca özellikle İpek Yolu ve uluslar arası fuarlar olarak tanımlayabileceğimiz panayırlar aracılığıyla Arabistan ile yakın ticari ilişkiler içerisinde olmuştur. Öyle ki, Arap tacirlerin hicretten önce Kanton'da bir fabrika kurmuş olmaları da muhtemeldir.⁶⁴ Çin ile İslâm öncesine dayanan ticari ilişkiler İslâmiyet'in doğuşundan sonra da devam etmiştir. Bu noktada, Hz. Peygamber'in Bizans ve İran'ın yanında, 7. yüzyılın en önemli devletlerinden biri olan Çin'e İslâm'a davet mektubu göndermiş olup olmadığı sorusu akla gelmektedir.

Aslına bakılırsa Çinli Müslümanlar açısından bu soru pek bir önem arz etmemektedir. Çünkü Çin'de yaygın olan rivayete göre; Hz. Peygamber dönemin Çin İmparatoruna İslâm'a davet mektubu göndermiştir. Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektubunu Çin'e ulaştıran sahabî, Çin İmparatorunun cevabını iletmek için Medine'ye geri dönmüştür. Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm'ı tebliğ için tekrar Çin'e giden sahabî Kanton bölgesine yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Daha sonra bu sahabî için burada bir türbe yapılmıştır.⁶⁵ Kanton'da bulunan türbe günümüzde de Müslümanlar için en önemli ziyaret mekânlarından biri olmaya devam etmektedir.

Hamîdullah, 145.

⁶³ Geniş bilgi için bk. Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Mektubu*, trc. Mehmet Yazgan, İstanbul 1990.

⁶⁴ Marshall Broomhall, *Islam in China, A Neglected Problem*, London, 1910, s. 8.

⁶⁵ Hamîdullah, "Çin ve İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", s. 145; İhsan Süreyya Sırma, *Çin Müslümanları ve Çin'e Seyahat*, İstanbul 2008, s.13.

Çin Müslümanları arasında türbede yatan sahabînin Sa'd b. Ebû Vakkâs olduğu inancı yaygındır. Rivayete göre; Çin Hükümdarı Tai Zung döneminde (627- 650) dört sahabî Çin'e gelmiştir. Bunlardan ikisi Cuanço'ya, biri Kanton'a diğeri ise Yanco şehrine yerleşmiştir. Çin'in Kanton bölgesine yerleşen sahabî Sa'd b. Ebu Vakkas'tır ve buradaki türbe de ona aittir. Aynı rivayete göre; Kanton'da bulunan Hui-sheng-se adlı cami Çin'de yaptırılan ilk camidir ve Sa'd b. Ebu Vakkas tarafından yaptırılmıştır.⁶⁶ Burada belirtmemiz gerekir ki muteber İslâm tarihi kaynaklarında geçen, Sa'd b. Ebu Vakkas'ın Medine-i Münevvere'den on mil uzaklıkta Akik'teki evinde h.55 yılında vefat ettiği ve Medine'ye getirilip Baki mezarlığına defnedildiği bilgisi genel olarak tüm tarihçiler tarafından kabul edilmektedir.⁶⁷

1909 yılında Çin'i ziyaret eden ünlü Osmanlı seyyah Abdürreşid İbrahim Efendi, bu rivayetin nasıl ortaya çıktığını Müslüman bir Çinli âlime sormuş ve şu cevabı almıştır; “Biz Sa'd b. Ebu Vakkas'ın burada vefat ettiğini söylemiyoruz. Bizim ulemamızın rivayetine göre; Sa'd b. Ebu Vakkas zaman-ı saadette Kanton şehrine kadar geldi. Altı ay kadar burada ikamet etti.Yanında iki arkadaşı daha vardı. Arkadaşlarından biri Seyyidina Kasım, Kanton beldesinde vefat etmiştir ve günümüzde de kabri ziyaret edilmektedir. Seyyidina Sa'd b. Ebu Vakkas'ın yapmış olduğu mescidin temeli hala bakidir. Bizim Çin uleması umumiyetle bu itikattadır. Kuteybe'nin (Kuteybe b. Müslim) geldiği de rivayet olunuyor fakat Hz. Kuteybe'nin gelmesi hicretin 95. senesinde idi. O zaman Çin'de Müslümanlar zaten vardı. Hz. Kuteybe Türkistan Çin'inden geldi. Seyyidina Sa'd b. Ebu Vakkas ise deniz yoluyla gelmiştir. Bu hususta Çin hakanından birinin eseri de vardır. İslâmiyet'i çok över, ‘Çin'de İslâmiyet'in yayılması Çinliler için büyük şereftir’, demiştir. Bundan iki yüz sene evvel yazılmış bir eserdir”.⁶⁸ Çin uleması böyle düşünse de Müslüman halk, halen türbede yatan sahabinin Sa'd b. Ebu Vakkas olduğuna inanmaktadır. Abdürreşid İbrahim Efendi seyahatnamesinde, Pekin'de karşılaştığı Abdurrahman Wang Kuang adında bir imamın Sa'd b. Ebu Vakkas'ın soyundan geldiğini ve buna ait şeceresinin olduğunu iddia ettiğini yazmaktadır. Abdürreşid İbrahim Efendi, bu imamın Çin hükümeti nezdinde bile itibarının olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹ Çin'de medfun olduğuna inanılan sahabinin kim olduğuyla ilgili farklı rivayetler vardır. Çin kaynaklarında yer alan bir rivayet, 632 yılında Çin'e gelen sahabinin Sa'd Lebid el-Habashi olduğu şeklindedir.

⁶⁶Celaleddin Wang-Zin-Shan, "Çin'de İslâmiyet", *İTED*, II/2-4 (1960), s. 160.

⁶⁷Bk. İbrahim Hatipoğlu, “Sa'd b. Ebu Vakkas”, *DİA*, XXXV, 373; Abdulcelil Alpkıray, *Sahâbenin Yerleşim ve Vefat Yerleri*, yüksek lisans tezi EÜSBE, Kayseri 2005, s. 69.

⁶⁸Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*, 2003 İstanbul, II, s. 88.

⁶⁹İbrahim, 98.

Habeşistan'a hicret eden ilk Müslümanlardan olan Sa'd Lebid el-Habashi, buradan ayrılarak deniz yoluyla Çin'e gelmiş ve İslâm'ı tebliğ etmeye başlamıştır.⁷⁰ Bu konuyla ilgili farklı bir rivayet de Hz. Peygamber'in Çin'e gönderdiği elçinin Vehb b. Ebu Kebşe olduğudur.⁷¹ Aradaki isim karışıklığının ise hem Vehb b. Ebu Kebşe'nin hem de Sa'd b. Ebu Vakkas'ın Hz. Peygamber'in akrabası olmasından kaynaklanmaktadır. Bu rivayete göre; Hz. Peygamber Çin'e Vehb b. Ebu Kebşe adlı sahabîyi göndermiştir. Görevini yerine getirdikten sonra Medine'ye geri dönen sahabe, Hz. Muhammed'in (s.a.v) vefatı üzerine Hz. Ebu Bekir'in izniyle Çin'e gelerek Guangzhou/Kanton bölgesinde yerleşmiş ve burada İslâm'ı tebliğ faaliyetlerine başlamıştır. Vehb b. Ebu Kebşe, Çin'e ikinci gelişinde Hz. Ebû Bekir'in toplattığı Kur'an-ı Kerim nüshasının bir kısmını da beraberinde getirmiş ve vefatına kadar Çin'de İslâm'ı tebliğ etmiştir.⁷²

Ayrıca bir Çin belgesinde Hz. Peygamber'den şu şekilde bahsedildiği belirtilmektedir; "...Batı'nın ulu azizi Muhammed, sahabileri kutsal taş (Hacer'ul Esved) yönelerek namaz kılarlar, bu sahabelerden birini dinini tebliğ etmek üzere Çin'e gönderdi... Bu sahabinin deniz yoluyla Çin'e gelebilmesi bir seneden fazla sürdü. O Kanton'da karaya çıktı, Çin'in tamamını geçerek Kanton'da dinini yerleştirdi.⁷³ Bazı Çin kaynaklarında İslâmiyet'in ülkeye girişinin daha farklı olduğuyla ilgili rivayetler nakledilmektedir. Bunlardan biri şöyledir: Hz. Muhammed'in (s.a.v) Peygamber olduğu ilk yıllarda Çin'de büyük bir kuyruklu yıldız görülmüştür. Çin imparatorunun müneccimleri bu olayı, Batı'da önemli bir şahsiyetin ortaya çıkması olarak yorumlamıştır. Zamanın imparatoru Batı'ya bir heyet göndererek söylenenin doğru olup olmadığını araştırmıştır. Daha sonraki yıllarda ise Hz. Muhammed (s.a.v) dört sahabisini hediyelerle birlikte Çin imparatoruna göndermiştir.⁷⁴ Başka bir rivayette de şöyle belirtilmektedir; Tang hanedanından İmparator Hiuen Tsong Hz. Muhammed'i Çin'e davet etmiş fakat Hz. Peygamber bu teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine elçi onun resmini Çin'e getirmiştir. İmparator o resmi sarayına asıp ona saygı göstermiştir.⁷⁵

İslâm öncesinden başlayan Arap-Çin ticari ilişkilerinin Hz. Peygamber döneminde de devam ettiği tarihi gerçeğinden yola çıkarak ve Çin kaynaklarında yer alan rivayetleri dikkate alarak Çin'de İslâm'ın yayılışının Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemden itibaren

⁷⁰ Lee, 34.

⁷¹ Hasan Tahsin, *Çin'de İslamiyet*, İstanbul 1322, s. 27–28.

⁷² Sırma, 13–14; Edward Sell, *Essays On Islam*, s. 199, <http://books.google.com.tr> [27.07.2010].

⁷³ Sırma, 16.

⁷⁴ Muhammed Mekin, *Tarih-ul İslam fîs-Sin ve Ahval-i Müslimin*, Kahire 1350, s. 5–6; Sırma, 17.

⁷⁵ Muhammed Hamidullah, "İmparator Heraklius'un Yanında Halife Ebu Bekir'in Bir Elçisi Ve Bizans'ın Kaderiyle İlgili Kehanet Kitabı", trc. Talat Sakallı, *SDÜİFD*, 1/18 (2007), s.153.

başladığını söylemek mümkündür. Hiç şüphesiz ki, bu konudaki tarihi gerçekler ortaya çıkarılmayı bekleyen kaynaklarla tam olarak aydınlığa kavuşacaktır.

B. Ticaret Etkisi

İslâm'ın Çin'de yayılmasını sağlayan en önemli dinamiklerden biri hatta en önemlisi Arabistan ile Çin arasında yapılan ticaret ilişkileri olmuştur. İslâmiyet'in aradaki coğrafi uzaklığa rağmen kısa zamanda Çin'e ulaşması, büyük ölçüde İslâm öncesinden itibaren iki bölge arasında devam eden ticari ilişkiler yoluyla gerçekleşmiştir. Bu anlamda İslâmiyet'in Çin'e ulaşmasında İpek Yolu⁷⁶ önemli bir rol oynamıştır.

“Evrende iki büyük yol vardır; gökyüzünde Samanyolu, yeryüzünde İpek Yolu”, diyen Özbek atasözü, tarihi İpek Yolu'nun dünya medeniyet tarihinde ne denli önemli olduğunu çok güzel bir şekilde ifade etmektedir. Çin ile Avrupa, Asya ve Afrika arasındaki köprü olarak kabul edilen İpek Yolu, Doğu ve Batı medeniyetleri arasında sadece ekonomik değil, siyasî, sosyal ve kültürel ilişkilerde de önemli bir köprü vazifesi görmüştür.

İpek, porselen, baharat, değerli taşların yanı sıra kâğıt, mürekkep, matbaacılık tekniği, barut ve pusula gibi pek çok buluş İpek Yolu üzerinden dünyaya yayılmıştır. Bir kısmı denizden olmak üzere birçok güzergâhı olan İpek Yolu, farklı medeniyetler arasında bilgilerin, fikirlerin, inançların ve değerlerin etkileşimini de sağlayarak dünya medeniyetinin gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuştur.

İpek Yolu üzerinden dünyaya yayılan kalıcı şeylerden biri de hiç şüphesiz din olmuştur. Özellikle İslâmiyet, askeri müdahaleler olmadan İpek Yolu bağlantılı ilişkiler sayesinde Çin, Hindistan, Bengal, Endonezya, Doğu Hint adaları ve Filipinler'e kadar ulaşmıştır. İpek Yolu'nun başlangıç noktası kabul edilen Chang'an şehri, İpek Yolu ticaretinin etkisiyle her milletten, dilden ve dinden insanların bir arada yaşadıkları kozmopolit bir şehir haline gelmiştir. İslâmiyet öncesinde Budist, Zerdüş, Hıristiyan ve Yahudi gibi çeşitli din mensuplarının yaşadığı kente 7. yüzyıldan itibaren Müslümanlar da katılmıştır. Müslümanlar bu şehirde (742) yılında bir cami inşa etmişlerdir. Bu tarih Çin ile Müslümanlar arasında yapılan Talas Savaşı'ndan bile (751) daha önce olmasıyla da önemlidir.⁷⁷

---

⁷⁶ Çin'le Ortadoğu arasında yapılan ticaretin ana metanı ipek teşkil ettiği için Alman coğrafyacısı Ferdinand Freiherr Von Richthofen bu eski ticaret yoluna, İpek Yolu adını vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, “İpek Yolu”, *DİA*, XXII, 369.

⁷⁷Bozkurt, 371.

Müslümanlarla Çinliler arasındaki ticaret ilişkisinden bahseden en eski İslâm kaynaklardan biri 635 yılına ait bir belgedir. Utbe b. Gazvân Ubulla'yı (Eski Basra) fethettikten sonra Halife Hz. Ömer'e gönderdiği raporda şöyle yazmaktadır: "...Umman'dan, Bahreyn'den, Fars'dan Hind'den ve Çin'den gelen yelkenlilerin uğradıkları bir limanı bulunan Basra'yı bizim elimize nasip ettiğini, Allah'ın bize onların altınlarını ve gümüşlerini, kadınlarını ve çocuklarını verdiğini bil ve bunun için O'na hamdet. İnşallah ben bunu ayrıntılarıyla size yazacağım."⁷⁸ Ünlü tarihçi ve seyyah Mesûdî'nin *Mürûc ez-Zeheb* adlı eserinde Çinli tacirlerin yelkenlilerle Doğu Arabistan'a mal getirdiklerini ve daha sonra Basra'ya kadar gittiklerini yazdığı nakledilmektedir.⁷⁹

Bu iki kaynak, Arabistan ile Çin arasındaki ticari ilişkilerin İslâmiyet'in doğuşundan sonra da doğal seyrine devam ettiğini göstermektedir. Aradaki fark, iki bölge arasındaki İslâm öncesi ilişkiler sadece maddi amaca dayalı iken, İslâm sonrası dönemde Müslüman tacirlerin bir de manevi sorumluluk yüklenmiş olmasıdır. Ticaret amacıyla Çin'e giden Müslüman tacirler, aynı zamanda İslâmiyet'i de Çin'e taşıdıklarının bilinciyle hareket etmiş, toplumdaki sosyal ve ekonomik ilişkilerinde İslâmî hassasiyeti ön planda tutmuşlardır.

Çin'e gitmek için daha çok deniz yolunu kullanan Müslüman tacirler, kâğıt, ipeklî kumaş, porselen, çay ve ham ipek gibi mallar alırken bu ülkeye değerli taşlar, fildişi, baharat, cam, inci gibi mallar götürmektedir. Yabancı tacirlerden hiçbiri Müslümanlar kadar Çin pazarına hâkim değildi. Bu yakın ticari ilişkilerin doğal bir sonucu olarak zamanla Çin'in güneydoğu bölgesindeki Müslümanların nüfusu hızla artmış ve İslâm dinî ilk olarak, Kanton, Zeytun (Ch'üan-chou) Yang-chou ve Hang-chou gibi limanları olan kıyı şehirlerinde yayılmaya başlamıştır.⁸⁰

Müslüman tacirlerin Çin'e gidişleri Tang Hanedanlığının (618-907) ilk yıllarına rastlamaktadır. Bu dönemde Çin kaynaklarında Medine'de bir İslâm Devleti olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bununla birlikte, Müslümanların Çin'e gelişleriyle ilgili Kwangtong sicillerinde bu bilgilerin bulunduğu belirtilmektedir: "Tang Sülalesinin ilk devirlerinde Kanton şehrine Annam, Kamboçya, Medine ve diğer diyarlardan bazı yabancılar gelmişlerdi. Bunlar ibadetlerini göklere doğru yapıyorlardı. İbadet yerlerinde ne heykel ne put ne de resim bulunurdu. Bunlar domuz eti yemezler, şarap içmezler ve kendilerinden başkası tarafından öldürülmüş hayvanın etini mekruh sayarlar. Bu yabancılara Hui Hui denilmektedir. Kanton

⁷⁸ Ebu Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *el-Ahbar et-Tivâl*, Kahire 1960, s.117.

⁷⁹ Hamidullah, 139-40.

⁸⁰ Lee, 35-36.

şehrinde oturmak için imparatorundan izin aldıktan sonra, bizim mimari tarzımızdan farklı şekillerde ama pek güzel evler yaptırıyorlar. Bunlar pek zengin adamlardır ve içlerinden seçtikleri reise son derece itaatkâr davranmaktadırlar.”⁸¹ T’ang Hanedanlığının ilk dönemlerine ait olan bu kaynak, Müslümanların Çin’de kendilerine İslâm mimarisine uygun olarak ibadet yerleri ve evler yaptırabilecek kadar zengin ve saygın bir topluluk oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

İslam coğrafyacıları da erken dönemlerde Çin’e gitmiş ve ülkenin sınırları⁸² şehirleri ve coğrafi özellikleri,⁸³ kültürleri⁸⁴ hakkında bilgileri vermiştir. 9. yüzyılda yaşayan İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler* adlı eserinde Çin’in coğrafi özelliklerinden bahsetmiş, tacirlerin hangi güzergahı izleyerek Çin’e ulaşabileceğini anlatmıştır. Ayrıca eserde Çin’den ipek kumaş, misk, öd ağacı, samur postu, eyer, seramik, ilaç gibi malların getirildiğini de yazmaktadır.⁸⁵

T’ang Hanedanlığından Sung devrine kadar geçen sürede Çin’e giden Müslüman İranlı ve Arap tacirlerin sayısı da gittikçe artmıştır. Öyle ki, 9. yüzyılda Kanton’da 100 binin üzerinde Arap tacir yaşadığı söylenmektedir. Bu dönemde Çin, gelişmiş medeniyeti ve devasa kentleriyle İslâm dünyası için çok önemli olmuştur. Aynı dönemde Çin’in Müslümanlarla girdiği ticari ve düşünsel ilişkilerinin yanında Hıristiyanlarla olan ilişkisi ise çok önemsiz kalmıştır.⁸⁶ İslâm Devleti’nin başkenti Bağdat’da Çin mallarını satmak için özel pazarlar kurulurken, Çin’de T’ang Hanedanlığının başkenti Chang-an’daki dükkânlarda da daha çok Arap ve İranlılara ait değerli taşlar, fildişi, baharat, cam, inci gibi mallar satılmıştır.⁸⁷

9. yüzyılın ortalarında Çin’e seyahat eden Süleyman el-Tacir ve Ebu Zeyd adlı iki Arap gezginin yazdığı *Ahbar es- Sin vel- Hind* eserin Çin’de yaşayan Müslümanların nüfusları ve faaliyetleri hakkında önemli bilgiler içerdiği belirtilmektedir. Adı geçen eserde, dönemin Çin imparatorunun İslâmiyet hakkında oldukça geniş bilgiye sahip olduğu ve ülkesindeki Müslümanlara inandıkları dinî yaşamaları konusunda son derece hoşgörülü davrandığı da belirtilmektedir. Mesela; İmparator, Kanfu’da yaşayan Müslümanların kendileri için bir kadı tayin edilmesi talebine olumlu cevap vermiştir. Bundan sonra Müslümanların

---

⁸¹ Arnold, 297.

⁸² İbn Havkal, Muhammed b. İshak, *Sûretü’l - Arz*, Beyrut 1939, s. 15,

⁸³ Bekri, *el- Memalik ve’l-Mesalik*, II, s.194,195.

⁸⁴ Zekeriyâ bin Muhammed el-Kazvinî, *Âsâr-el-bilâd ve ahbâr-el’ibâd*, Beyrut 1998, s.53-55.

⁸⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, trc. Murat Ağarı, Kitabevi, 2008, s.65, 131.

⁸⁶ Irwin, 52–53.

⁸⁷ Çandarlıoğlu, 324.

dinsel ve yasal işleri bu kadı tarafından İslâm dinine uygun bir şekilde yürütülmeye başlanmıştır.⁸⁸

Çin'e gelen Müslüman tacirlerin sayısı arttıkça onlara yönelik işlemleri yürütecek merkezlerin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple, Müslümanların topluca yaşadıkları Kanton, Zeytun, Hang-chou ve Ming-chou gibi büyük limanlarda deniz ve gemi işlerine ait bürolar açılmıştır. Zeytun şehri gemicilik müdürlüğüne Arap kökenli P'u Shou-keng (Ebû Bekir) getirilmiştir. Müslümanların işlerinden sorumlu bir çeşit deniz polisi yüksek komiseri olarak görev yapan P'u Shou-keng, Çin'deki Müslümanların ticari faaliyetlerinde önemli rol oynamıştır. Hükümetin ticaret politikası ve sağladığı kolaylıklar sayesinde Çin'de çok zengin bir Müslüman tüccar tabakası ortaya çıkmıştır. Müslümanlar elde ettikleri bu serveti yine yaşadıkları toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için harcamaktan çekinmemiştir. Mesela; 11. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan zengin Müslüman tüccar Sin Abdullah, uzun yıllar çalışarak kazandığı büyük servetini Zeytun şehrinin imarına harcamıştır. Zeytun'da yaşayan ve büyük bir servete sahip olan Müslüman P'u ailesi şehirde cömertliği ile tanınmıştır.⁸⁹

Müslümanların Çin'deki yayılma süreci Tang Hanedanlığı döneminde meydana gelen iki isyanla zayıflamıştır. Ülkede yabancılara karşı başlayan düşmanlık isyanla sonuçlanmış ve 876 yılında Huang-ch'ao ayaklanması ortaya çıkmıştır. Çoğunluğu Müslüman tacirlerin yaşadığı liman şehri olan Kanton, isyancılar tarafından işgal edilmiş ve sayıları yüz binin üzerinde olan Müslüman, Yahudi, Hıristiyan, Zerdüş gibi farklı dinlere mensup yabancılar, isyan sırasında hayatlarını kaybetmiştir. Ne yazık ki ölenlerin çoğunluğunu Arap ve İranlı Müslümanlar oluşturmuştur.⁹⁰

Huang-ch'ao isyanı sırasında çok sayıda Müslüman Çin'den kaçarak Malezya, Endonezya, Champa gibi ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır. Müslümanları olumsuz yönde etkileyen ikinci ayaklanma yine Tang Hanedanlığı döneminde ortaya çıkmıştır. Tien Shen-kung adı verilen isyanda çoğunluğu İranlılardan oluşan 5 bine yakın Müslüman hayatını kaybetmiştir. Bu iki üzücü olaydan sonra bazı Müslümanlar Çin'den ayrılırken bazıları da isimlerini Çinceye çevirerek yabancı düşmanlığı yapanlardan korunmaya çalışmışlardır. Müslümanlar isimlerini Çinceye çevirirken İslâmi kimliklerini de muhafaza etmeye özen göstermişlerdir. Mesela; MA(Mesud, Mahmud, Muhammed gibi M harfi ile başlayan isimler),

---

⁸⁸Fuat Arsan, *18. Yüzyıl Sonu - 19. Yüzyıl Çin' de Genel Durum Ve Yunnan Müslüman Ayaklanmaları*, yüksek lisans tezi, *AÜ SBE*, Ankara 1990, s. 78; Israeli, 103.

⁸⁹Lee, 38.

⁹⁰Eberhard, 217; Broomhall, 50.

HU (Hüseyin), Aİ (İsa), SA (S'ad), TA (Davud), HAİ (Haydar), LAH (Abdullah) vb. Müslümanların kendilerini saldırılardan korumak için Çin isimleri kullanma yolunu seçmeleri bir yandan da Çinlileşmelerine yol açmıştır.⁹¹

Tang Hanedanlığı döneminde meydana gelen bu isyanlardan sonra Çinliler ve Müslümanlar arasında kesintiye uğrayan ticari ilişkiler Sung Hanedanlığı döneminde yeniden canlanmaya başlamıştır. Sung döneminde tacirler için alınan tedbirler ve ticaret politikasındaki değişiklikler Müslüman tacirlerin tekrar Çin'e gelmesini hızlandırmıştır. Müslümanlar özellikle, Çin'in en yoğun ticaret merkezi ve uluslararası iki limanı olan Zeytun ve Kanton'a yerleşmiştir.⁹² Deniz yolu üzerinden yelkenlilerle ve İpek Yolu üzerinden kervanlarla Çin'e ulaşan Müslüman tacirler, sosyal, ekonomik ve mimari açıdan Çin'de örnek bir Müslüman toplum oluşturarak İslâm dininin Çinliler tarafından tanınmasını ve benimsenmesini sağlamışlardır.

C. Siyaset Etkisi

İslâmiyet'in Çin'de yayılmasını sağlayan en önemli etkenlerden biri de İslâm Devleti ile Çin İmparatorluğu arasındaki siyasî ilişkiler olmuştur. Siyasî ilişkilerin İslâm'ın yayılışı üzerindeki etkisine geçmeden önce iki ülke arasında gerçekleşen devlet düzeyindeki temasların arka planına değinmek yerinde olacaktır.

7. yüzyılın başlarında kurulan İslâm Devleti'nin istikrarlı bir şekilde büyümeye devam etmesi dönemin en güçlü imparatorlukları olan Bizans ve İran'ı rahatsız etmiştir. Bu noktada Çin'in desteğini almaya çalışan Asya'nın iki büyük devleti, 638 yılında Çin İmparatoru Tai Zun'a elçi göndererek Müslüman Arapları yenilgiye uğrattıklarını bildirmiştir. Bu haber üzerine Çin Hükümdarı Tai Zun, İran ve Bizans imparatorunun oğullarına yüzbaşılık rütbesi vermiştir.⁹³

Verilen bu tarihi bilgilerden anladığımız kadarıyla yükselişe geçen İslâm Devleti'ne karşı Asya'nın en önemli güçleri olan Bizans, İran ve Çin arasında siyasî bir yakınlaşma başlamıştır. Nitekim Halife Hz. Ömer'in (634-644) yıldırım fetihleri sırasında doğu sınırında çok sıkışan İran İmparatoru, hem Bizans'tan hem de Çin'den yardım istemiştir.⁹⁴

---

⁹¹ Lee, 49–50.

⁹² Çandarlıoğlu, 324.

⁹³ Wang-Zin-Shan, 157.

⁹⁴ Hamîdullah, "Çin ve İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", 143.

650 yılına ait bir başka Çin kaynağında, son Sasani hükümdarının Müslüman Araplara karşı Çin imparatorundan destek istediği belirtilmektedir.⁹⁵

Çin İmparatorunun Sasani Hükümdarı Yezdücerd'e gönderdiği mektup Taberi'de şöyle geçmektedir: "Hükümdarların birbirine yardım etmesi onların şanının gereğidir. Ancak gönderdiğin elçiden Arapların özelliklerini, dinlerini nasıl bir millet olduklarını öğrendim. Araplar bu din, bu mezhep ve bu eman ile bütün cihanı alırlar ve onlara karşı kimse duramaz ve onları kimse döndüremez. Sen onlarla iyi geçinmeye bak ki seni yerinden etmesinler..."⁹⁶

Sasani hükümdarının yardım talebini geri çeviren Çin İmparatoru, bu dönemde İslâm Devleti'nin başkenti Medine'ye özel bir elçi göndermiştir. İngiliz oryantalist T.W Arnold bu belge hakkında; "Çin imparatoru Arap hükümeti nezdine hususi bir elçi göndererek İran Prensini isteklerine karşı dostane bir tavassutta bulunmak istemişti. İmparatorun, elçisine verdiği talimatta batı tarafında ortaya çıkan bu yeni hâkimiyetin gücü ve kudretini araştırmak maddesinin olması da muhtemeldir"⁹⁷ değerlendirmesini yapmaktadır. Hâlbuki dönemin siyasî tablosuna baktığımızda, Hz. Osman'ın halifeliğindeki İslâm Devleti, 650 yılında İran'ın içlerine doğru ilerlemiş, İsfahan, Hemedan, Kirman, İrmîniye, Gürcistan, Dağıstan ve Azerbaycan, Arrân bölgesiyle Tiflis'i alarak İran'ın fethini büyük ölçüde tamamlamıştı. 651 yılına gelindiğinde ise; Sasani İmparatorluğu toprakları İslâm Devleti'nin hâkimiyetine girmişti.⁹⁸

Diğer bir deyişle, Çin İmparatorundan yardım istediği 650 yılında İran hükümdarı Firuz, tüm topraklarını kaybetmişti ve İran'ı tekrar geri alabilmesi mümkün değildi. Böyle bir durumda, Çin'in İslâm Devleti'ne elçi göndermesinin bir amacının İran prensinin yardım isteğine karşılık dostane bir yaklaşım olarak değerlendirmek çok da gerçekçi görünmemektedir. Kaldı ki, Asya'da coğrafi sınırların hızla değiştiği, Bizans ve İran imparatorluklarının yerini İslâm Devleti'nin aldığı bu dönemde, Çin'in İran'a yardım etmesi bir anlamda Asya'nın yükselen gücünü karşısına almak anlamına gelmekteydi. Böyle bir riske girmek istemeyen Çin hükümeti, İslâm Devleti'ni daha yakından tanımayı uygun görmüş ve 650 yılında başkent Medine'ye özel bir elçi göndermiştir. Çin'in İslâm Devleti'ne elçi göndermesinin temel nedeni, batıda ortaya çıkan ve kısa sürede genişleyen bu yeni devletin gücünü ve kudretini yerinde görmek ve araştırmaktır.

---

⁹⁵ Lee, 30.

⁹⁶ Tarihi Taberi Tercemesi, İstanbul 1983, III, s. 121.

⁹⁷ Arnold, 298.

⁹⁸ Mustafa Fayda, "Hulefa-yi Raşidin", *DİA*, XVIII, 328.

Asya’da değişen siyasî dengelerin ortaya çıkardığı yeni tablo Çin İmparatorunun İslâm Devleti’ne elçi göndermesine yol açmıştır. İki devletin birbirini daha yakından tanınmasına vesile olan bu siyasî yakınlaşma, İslâm’ın Çin topraklarında yayılması açısından çok olumlu sonuçlar doğurmuştur.

Miladi 650 yılında, Çin imparatorunun İslâm Devleti’ne elçi göndermesiyle iki ülke arasında başlayan görüşmeler dostane bir şekilde devam etmiştir. Çin’den gelen elçiye karşılık Halife Hz. Osman, 25 Ağustos 651 tarihinde önemli komutanlarından birini Çin’e elçi olarak göndermiştir. Başkent Changan’a giden Müslüman elçi, İmparator Kao-tsung ile görüşmüş ve sarayda büyük bir hürmetle karşılanmıştır.⁹⁹ Halife Hz. Osman’ın elçisi bu görüşmede İslâm Devleti’nin genel durumu ve İslâm dinî hakkında Çin İmparatoruna bilgi vermiştir. Bu olayın Çin resmi kayıtlarına şu şekilde geçtiği nakledilmektedir: “ 651 yılında Tashi (Arabistan) Kralı Çin sarayına ilk olarak bir elçi gönderdi ve aynı zamanda Tashi sarayının otuz dört yıldır üç kralla (Hz. Muhammed, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer) saltanat süregeldiğini itiraf etti.”¹⁰⁰ Tarihçilerin çoğunluğu bu kaynağa dayanarak, 651 yılını İslâm’ın Çin’e giriş tarihi olarak kabul etmektedir.¹⁰¹

İki devlet arasındaki siyasî ilişkiler karşılıklı heyet ve elçilerin gidip gelmesiyle sonraki yıllarda daha da gelişmiştir. Çin tarihi kaynaklarından nakledildiğine göre; 651-798 yılları arasında İslâm Devleti’nden Çin’e gönderilen elçi ve heyetlerin sayısı otuz yedi, 908-1168 yılları arasında ise kırk dokuzdur.¹⁰²

Halife Hz. Osman’ın Çin İmparatoruna elçi gönderdiği tarih olan 651 yılı tarihçilerin ekseriyeti tarafından İslâm’ın Çin’e giriş tarihi olarak kabul görmektedir. Ancak, yukarıda bahsettiğimiz gibi Müslümanların bu tarihten çok önce ticaret için Çin’e gittiği ve burada yaşadığı tarihi bir gerçektir. Bununla birlikte Hz. Peygamber’in İslâm’ı tebliğ için Çin’e elçi göndermiş¹⁰³ olabileceği de kuvvetle muhtemeldir. Sonuç olarak, İslâmiyet sözü edilen tarihten (651) çok önce Müslüman tacirlerle ve Hz. Peygamber’in davetiyle birlikte Çin’e girmiş ve toplum içinde yayılmaya başlamıştır. Bu anlamda İslâm’ın Çin’e giriş tarihi olarak kabul edilen 651 yılının Çin ile İslâm Devleti arasında en üst düzeyde gerçekleşen ilk resmi temas olarak değerlendirilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

---

⁹⁹ Arnold, 298.

¹⁰⁰ Lee, 29.

¹⁰¹ Broomhall, 13–14; Lee, 29; Zhang Guangling, *Islam in China*, trc. Ming Chang, China 2005, s. 1–2.

¹⁰² Lee, 40.

¹⁰³ Sırma, 13.

İslâm Devleti ile Çin İmparatorluğu arasındaki siyasî ilişkilere damgasını vuran en önemli olaylar Talas Savaşı ile An Lu-shan isyanıdır. Bu iki olayın sonuçları, İslâm dinînin Çin’de yayılmasında çok etkili olmuştur. 7. yüzyılda meydana gelen bu olayların detaylarına geçmeden önce, İslâm Devleti’nin Çin ile sınır komşusu olma sürecine kısaca değineceğiz.

Hız. Peygamber’in sağlığında Arap yarımadası İslâm dinîyle tanışmış ve Müslümanlar siyasî olarak yarımadanın en büyük gücü haline gelmiştir. İslâm, Dört Halife döneminde birçoğu barış yoluyla gerçekleşen fetihlerle Suriye, Filistin, Irak, Mısır, Tunus, Kıbrıs, İran ve Horasan’a kadar yayılmıştır. Bu bölgelerde yaşayan halkın büyük kısmı İslâmiyet’i kabul etmiş, diğerleri de dinî özgürlüğe ve hukukî özerkliğe sahip olarak varlıklarını sürdürmüştür. Yaklaşık bir asır süren Emeviler döneminde ise (661–750) İslâm’ın mesajı Türkistan’dan Fransa’nın içlerine Kafkaslardan Hindistan’a kadar ulaşmıştır.¹⁰⁴

İslâm orduları özellikle Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik (86/96-705 /715) döneminde Horasan valisi Kuteybe b. Müslim komutanlığında Türkistan’a yönelik fetih hareketleri yeniden hız kazanmıştır. Kuteybe b. Müslim’in (705–715) valiliği döneminde Türkistan’da Semerkant, Buhara, Beykent, Nesef, Şaş gibi birçok şehir Müslümanların idaresi altına girmiştir.¹⁰⁵ Kuteybe b. Müslim’in Kâşgar’ı fethetmesiyle Asya’nın doğu ve batısında bulunan dünyanın iki süper gücü, Çin ve İslâm Devleti sınır komşusu olmuştur. Kuteybe b. Müslim, Kaşgâr’a Kebir b. Fulân kumandasında bir ordu göndermiş, pek çok ganimet ve esir ele geçiren İslâm ordusu onları bağışlayıp Çin yakınlarına kadar ilerlemiştir. Daha sonra Çin imparatoru Kuteybe’ye bir elçi göndererek kendilerini ve dinlerini tanıttak birini yollamasını istemiştir. Kuteybe b. Müslim, İslâmiyet’i anlatması için yakışıklı, tatlı dilli, güçlü, akıllı ve sâlih kimselerden on kişi seçerek Çin’e göndermiştir. Ayrıca İslâmiyet’in en güzel şekilde anlatılmasını ve onlara değerli hediyeler verilmesini de emretmiştir. Hübeyre başkanlığında Çin’e giden Müslüman elçiler, Çin İmparatoru tarafından üç gün üst üste saraya davet edildi. Müslüman heyet Çin İmparatorunun huzuruna çıktığı her seferde farklı kıyafetler giydi. Üçüncü günün akşamında Çin imparatoru heyetin başkanı Hübeyre b. Müşemric’i yanına çağırarak: “Nüfuz ve saltanatımın büyüklüğünü ve sizi elimden hiç kimsenin kurtaramayacağını gördünüz. Sizler avucumda birer yumurta gibisiniz. Şimdi size bir şey soracağım, eğer doğru cevap vermezseniz hepinizi öldürtürüm”, dedi. Hübeyre: “Tamam, sor”

¹⁰⁴ Azmi Özcan, “İslam”, *DİA*, XXIII, 27.

¹⁰⁵ Belâzûrî, *Fütûhül Büldân*, Beyrut 1983, s. 411

deyince, Çin imparatoru ilk gün, ikinci gün ve üçüncü gündeki giyiniş ve tavırlarının sebebini sordu. Hübeyre: “İlk günkü kıyafetimiz ailemiz arasında giydiklerimizdir. İkinci gün, emirlerimize güvendiğimiz için öyle giyindik. Üçüncü gün ise düşmanlarımız için giyindik” şeklinde cevap verdi. İmparator bunları duyunca: “Bunu çok güzel düşünmüşsünüz. Şimdi kumandanınıza çekip gitmesini söyleyin. Ben onun arkadaşlarının az olduğunu, fazla kalabalık olmadıklarını anladım. Eğer çekip gitmezse, üzerinize bir ordu gönderir hepimizi perişan ederim” dedi. Hübeyre: “Bir ucu senin ülkende, bir ucu zeytin yetişen yerlerde olan birinin ordusu ve taraftarları nasıl az olabilir? Bizi ölümle korkutmaya gelince; hepimizin belirlenmiş bir eceli vardır. O ecel geldikten sonra biz ondan ne korkarız, ne de kaçınıyoruz. Üstelik kumandanımız sizin topraklarınızı çiğnemedikçe, hükümdarlığınıza son vermedikçe ve cizye almadıkça çekip gitmeyeceğine yemin etmiştir”, diye karşılık verdi. İmparator: “Biz onun yeminini yerine getirmesini sağlayabiliriz. Üzerine basıp çiğnemesi için ülkemiz toprağından gönderelim. Oğullarımızdan da bir kaç tanesini gönderelim, onları mühürlesin. Bir de kendini hoşnut edecek bir cizye gönderelim, dedi. Kuteybe b. Müslim, İslâm elçilerini güzel karşılayan imparatorun verdiği cizyeyi kabul etti, gençleri reddetti ve Çin toprağına çiğnedi.¹⁰⁶

Aynı olay İbn Kesir’in *el-Bidaye ve’n-Nihaye* adlı eserinde şöyle nakledilmektedir. “Kuteybe b. Müslim, Çin diyarından Kâşgar’ı fethetti. Allah ona rahmet etsin. Çin hükümdarına da elçiler göndererek onu tehdit edip korkuttu ve beldelerine ayak basıp hükümdarlarına ve eşrafına kölelik mührü vurmada geri dönmeyeceğine Allah adıyla yemin etti. Onlardan cizye alacağını ya da İslâm'a girmelerini sağlayacağını söyledi...” Şüphesiz ki bu dönemde Emevi halifesinin değişmesi ve iç politikada ortaya çıkan gelişmeler sebebiyle Çin’e fetih hareketine girilmedi, cizye kabul edilmiştir.¹⁰⁷

Çin imparatoru ile Kuteybe b. Müslim arasındaki görüşmeler İslâm komutanının fetih siyasetini açıkça ortaya koymakla birlikte, İslâm dinini temsil edecek Müslüman elçilerin hem fiziksel hem de hitabet açısından en mükemmel olanlar arasından seçilmesi ve hediyelerle birlikte Çin’e gönderilmesi, Müslümanların girdikleri ülkelerde İslâm dinini tanıtırken nelere dikkat ettiklerini göstermesi açısından son derece güzel bir örnektir.

Doğu Türkistan bölgesindeki fetihlerine devam eden Kuteybe b. Müslim Kâşgar’ı aldıktan sonra vefat etmiştir. Bu sebeple Doğu Türkistan’ın fethi yarım kalmış ve Çin İmparatorluğu ile barış antlaşması yapılmıştır. Müslümanlarla Çinliler arasındaki bu siyasî

¹⁰⁶ İbnü'l- Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1979, V, 5–6.

¹⁰⁷ İbn Kesir, *el- Bidaye ve’n-Nihaye*, trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, IX, 233–236.

ilişkiler İslâm'ın Uygur Türkleri arasında yayılmasına vesile olmuştur. 8. yüzyılın başlarında yaşanan bu olaylardan sonra İslâm çok etkili bir şekilde Çin'de yayılmaya devam etmiştir.¹⁰⁸

VIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Çin'de T'ang Hanedanlığı yönetimi devam ederken İslâm Devleti'nde Abbasiler dönemi (750–1258) başlamıştı. İslâm Devleti İle Çin İmparatorluğu arasındaki ilk sıcak temas bu dönemde yaşanmıştır. Abbasi yönetiminin ilk yıllarında (751) meydana gelen Talas Savaşı, İki devlet arasında yaşanan ilk ve son çatışma olmuştur.

Türklerle yaptıkları büyük savaşlar sonunda Türkistan'a giren Çin'in, batıya doğru genişleme siyaseti ve Taşkent'e saldırması Talas Savaşı'nın sebebini oluşturmuştur. Türkler, Çinlilerin ilerlemesini durdurmak amacıyla İslâm Devleti'nden yardım istemiştir. Bu durum yaklaşık yüz yıla yakın çatışma içinde olan Türk ve Müslümanlar arasında yakınlaşmayı sağlarken, Çinlilerle Müslümanlar arasındaki ilk çatışmanın nedeni olmuştur. Talas Savaşı, Çin ordusunda karışıklık çıkması ve Karlukların saf değiştirerek İslâm ordusuna katılmasıyla beş gün gibi kısa bir sürede sona ermiştir.¹⁰⁹ 751 yılında yapılan Talas Savaşı, Çin'in Orta Asya'daki nüfuzunu sona erdirirken İslâmiyet'in bu bölgedeki Türkler arasında yayılışını da hızlandırmıştır.¹¹⁰

Abbasilerin İslâm Devleti'nin başına geçmesi İslâm'ın yayılışını da olumlu yönde etkilemiştir. Emevilerin uyguladığı bazı siyasî politikalar yüzünden İslâm dinî Orta Asya'da Müslüman Araplar ve Türkler arasında dostluk kurulamamış dolayısıyla İslâm'ın yayılmasını engellemiştir. Abbasilerin yönetime gelmesiyle son bulan bu çatışma süreci Talas Savaşı ile yeni bir döneme girmiştir. Talas Savaş'ı sonrasında Türk-Arap ilişkileri yerini dostluğa bırakmış ve İslâmiyet Türkler arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Türkler İslâm dinini kabul ettikten sonra hem İslâmiyet'in yayılmasına hem de İslâm uygarlığının gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.¹¹¹

Çin ile İslâm Devleti arasında yaşanan bu ilk ve son sıcak çatışma iki toplumun birbirini daha yakından tanınmasına yol açmış ve Çin'de İslâm'ın yayılışına katkıda bulunmuştur. Çin tarafından esir alınan Müslümanlar serbest kaldıktan sonra önceden Çin'in başkenti Chang-an'da yerleşmiş olan tüccar Müslümanların yanına gitmiştir. Talas Savaş'ından beş yıl sonra yapılan nüfus sayımında Chang-an'da dört binden fazla Müslüman ailenin yaşadığı tespit edilmiştir. Talas Savaşı'nda Müslümanlar tarafından esir alınan Tu

¹⁰⁸ Wang-Zin-Shan, 158–159.

¹⁰⁹ Lee, 46.

¹¹⁰ Çandarlıoğlu, 324.

¹¹¹ H. Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 33–39.

Huan adındaki Çinli rahip subay, 12 yıl Kûfe’de kalmıştır. Daha sonra serbest kalarak Çin’e dönen rahip Tu Huan, Müslümanların arasında yaşadığı yıllardaki gözlemlerini ve seyahatlerini “Ching Hsing Chi” adlı bir kitapta toplamıştır. İslâm inancı ve Müslümanlar hakkında doğru bilgilerin yer aldığı bu kitap, Çin’de İslâm üzerine yazılmış ilk kitap olarak kabul edilmektedir.¹¹²

Talas’ın bir diğer önemli sonucu da, savaşta esir düşen Çinliler sayesinde Batı Türkistan bölgesinde ilk defa kâğıt yapımına başlanmış olmasıdır. Çin ile İslâm Devleti arasında yaşanan Talas Savaşı, iki devlet arasında uzun süren bir düşmanlığa yol açmamıştır. Olaydan sadece dört yıl sonra ilişkiler tekrar normale dönmeye başlamış, 755 yılında resmi bir Müslüman heyet Çin’e gitmiştir. Karşılıklı olarak ilişkilerin düzeltilmesinden bir yıl sonra Çin’de yaşanan bir isyan İslâm Devleti’nin askeri yardımı sayesinde bastırılabilmiştir.¹¹³

İslâmiyet’in büyük ölçüde Çin’de yayılmasına vesile olan olay 755 yılında meydana gelen An Lu-shan isyanıdır. Çin’de An Lu-shan adlı bir komutanın isyanıyla büyüyen iç karışıklığı bastıramayan İmparator Su-tsung, İslâm Devleti’nden ve Uygurlardan yardım istemek zorunda kalmıştır. Abbasi Halifesi Ebu Cafer el-Mansur, bir rivayete göre 4 bin başka bir rivayete göre ise 10 bin askerden oluşan İslâm ordusunu Çin İmparatorunun yardımına göndermiştir. İki yıl boyunca devam eden isyan İslâm ordularının yardımıyla 757 yılında bastırılmıştır. Tang sülalesi yıllıklarında İslâm ordusunun Çin ordusuna yaptığı yardım açıkça anlatıldığı belirtilmektedir.¹¹⁴

Bu olay, Çin ve İslâm devleti arasındaki ilişkilerde tekrar bir yakınlaşma sağlamıştır. Çinliler kendilerine yardım eden İslâm ordusuna büyük yakınlık göstermiş ve istedikleri kadar Çin’de kalmalarına izin vermiştir. O dönemde Tibetliler Çin’in batısındaki yolları işgal ettiği için İslâm ordusunun büyük çoğunluğu Çin’de kalmayı tercih etmiş, sadece küçük bir kısmı Horasan’a geri dönmüştür. Çin’de kalan Müslümanların ekseriyeti Çinli kadınlarla evlenerek Sianiu şehrine yerleşmiştir. Ayrıca bu ailelere Çin sarayından yaklaşık yılda beş yüz bin gümüşü bulan aylık bağlanmıştı. Çin tarihi kaynakları, Horasan, Buhara ve Kâşgar gibi İslâm ülkelerinden gelen 4 bin kadar yabancı ailenin Çin’in Sianiu şehrine yerleştiğinden ve Çin sarayından aylık aldığından bahsetmektedir. Günümüzdeki Çin Müslümanlarının

---

¹¹² Lee, 67.

¹¹³ Lee, 46.

¹¹⁴ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989, s. 34; Israeli, 103; Wang-Zin-Shan, 159; Arnold, 299.

atalarının büyük bir kısmını Çin'e yardım için giden bu İslâm ordusundaki gaziler oluşturmaktadır.¹¹⁵

Çin topraklarına T'ang Hanedanlığı döneminden giren İslâm, bu hanedanın düşüşünden sonra 960 tarihinde iş başına geçen Sung Hanedanı (960- 1279) zamanında da yayılmaya devam etmiştir. Resmi kayıtlara göre bu dönemde Arabistan'dan Çin'e on iki elçi gelmiştir. Sung Hanedanlığı döneminde Çin'e gelen Müslümanlara son derece iyi davranılmış, çoğuna devlet tarafından unvan ve yüksek düzeyde memurluklar verilmiştir. Müslümanlara gösterilen bu iyi niyet çok sayıda Müslümanın Çin'e gitmesine de yol açmıştır.¹¹⁶ Talas Savaşı ve An Lu-shan isyanı sonuçları açısından İslâmiyet'in Çin'de çok daha etkin bir şekilde yayılmasına yol açmıştır.

D. Çinli Müslümanların Etkisi

Çin'e giden ilk Müslümanların büyük çoğunluğu Çin hükümetince belirlenen Kanton, Zeytun, Yangchou ve Hang-chou gibi liman şehirlerinde kurulan ve "Fan Fang" adı verilen özel mahallelerde yaşamaktaydı. Başlangıçta bu mahalleler dışında yerleşmeye izin vermeyen Çin Devleti, Müslümanların kurallara uygun davranması ve Çin geleneklerine saygı göstermeleri sebebiyle zamanla bu uygulamayı gevşetmiştir. Kendilerine ayrılan özel bölgelerden başka yerlerde de yaşamalarına izin verilen Müslümanlar, kuzeye doğru giderek Ming- chou ve Yang-chou şehirlerine yayılmaya başlamıştır.¹¹⁷ Ünlü Seyyah İbn Battuta seyahatnamesinde bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir: "Çin şehirlerinin her birinde Müslümanların oturduğu bir mahalle vardır. Müslümanların cuma ve diğer namazları kılacakları mescitleri vardır. Orada Müslümanlara saygı gösterilir".¹¹⁸ Battuta'nın bu ifadesi henüz 14. yüzyıl gibi erken bir dönemde bile Çin'in her şehrinde Müslümanların olduğunu ve İslâm'ın yaşandığını ortaya koymaktadır.

Çin kaynaklarında ise Müslümanlar şu şekilde tanımlanmaktadır: "Ta-shi (Müslümanlar) eskiden İran'a ait toprakları kaplıyordu. Erkeklerin siyah sakalları vardır ve gümüş hançer taşırlar, şarap içmez ve müzik dinlemezler. Kadınlar evlerinden çıktıkları zaman yüzlerini örterler. Büyük mâbedlerinde her cuma günü sultan yüksekçe bir kürsüye çıkarak şu cümlelerle halka hitap eder: 'Kim düşmanı bertaraf ederse mutlu olacak'. Bu

¹¹⁵Wang-Zin-Shan, 159; Shoujiang- Jia, s.3;http://books.google.com [22.10.2010].

¹¹⁶Wang-Zin-Shan, 160.

¹¹⁷Lee, 47.

¹¹⁸İbn Battuta, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr*: Büyük Dünya Seyahatnamesi, trc. Mümin Çevik, İstanbul, s. 460.

yüzden Ta-shiler yiğit savaşçılardır. Onlar günde beş defa Tanrıya ibadet ederler".¹¹⁹ Bu ifadeden Çinlilerin Müslümanlar hakkında doğru bilgiye ve olumlu bir bakış açısına sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Müslümanların doğal yaşamlarının bir sonucu olarak Çin'de yayılmaya başlayan İslâm, Çinli kadınlarla yapılan evlilikler, kimsesiz ve aileleri tarafından bakılamayan çocukları sahiplenme yoluyla hızla büyümeye ve genişlemeye devam etmiştir.¹²⁰ Çinli aileler, geçim sıkıntısı nedeniyle bakamadıkları çocuklarını para karşılığında vermekten çekinmezlerdi. İbn Battuta da seyahatnamesinde, "Bütün Çinli halkı kız ve erkek çocuklarını satarlar. Bu onlarca ayıp sayılmaz",¹²¹ demektedir.

Ekonomik durumları iyi olan Müslümanlar, Çinli ailelerin bakıma muhtaç çocuklarını alarak onlara sahip çıkmıştır. Mesela, Şan–Tung bölgesinde meydana gelen büyük kıtlık sonucunda birçok Çinli aile çocuklarını evlatlık vermek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Müslümanlar on binden fazla çocuğu alarak her türlü ihtiyaçlarını karşılamış, bir Müslüman olarak okutup yetiştirmiş ve İslâm'a kazandırmıştır. Müslümanlar, satın alınan çocukları köle veya hizmetçi olarak kullanmamış aksine kendi evlatları gibi sahip çıkmış, zamanı geldiğinde onlar için yeni evler inşa ederek kendi ailelerini kurmalarını sağlamıştır.¹²²

İslâm'da evlat edinmenin yasak olması Müslümanların farklı yöntemler kullanmalarına yol açmıştır. "Kuru evlat edinme" adı verilen bu uygulamada, Müslüman bir aileye kabul edilen Çinli çocukların İslâmî yaşam biçimini daha kolay muhafaza edebilmesi için evlat edinilmiş çocuk muamelesi yapılmıştır.¹²³ Çin'de gelenek haline gelmiş olan bu sosyal yaraya kendince bir çözüm bulmaya çalışan Müslümanlar, böylece hem Çinli çocukları daha iyi şartlarda yetiştirerek topluma kazandırmış hem de İslâm'ın yayılmasını sağlamıştır.

Binlerce Çinli kadının Müslümanlarla evlenerek İslâm'ı seçmesi, kıtlık veya afet zamanlarında bakıma muhtaç on binlerce çocuğun Müslümanlar tarafından alınıp yetiştirilmesinin haricinde, Çinliler farklı sebeplerle İslâm dinini tercih etmişlerdir. Mesela, Çin'de yaşanan bir ayaklanma sırasında hayatı tehlikeye düşen zengin bir Çinli, Abdurrahman adındaki müftü tarafından kurtarılmıştır. Bu olaydan etkilenerek İslâm'a giren zengin Çinli, daha önce aile mabedi olan bir mekânı mescide çevirmiştir.¹²⁴

---

¹¹⁹ Broomhall, 15.

¹²⁰ Raphael Israeli, *Islam in China; Religion, Ethnicity, Culture and Politics*, s. 291, <http://books.google.com.tr> [21.10.2010].

¹²¹ İbn Battuta, 462.

¹²² Arnold, 308.

¹²³ Gladney, 59.

¹²⁴ Arnold, 311.

Müslüman tüccar ve toprak sahiplerinin yanlarında çalışan Çinliler kendi istekleriyle veya içinde buldukları koşullar yüzünden İslâm dinini kabul etmişlerdir. Mesela; Qing Hanedanlığı'nın son dönemlerinde fakir düşen pek çok Çinli İslâm dinine girerek, Müslüman toprak sahiplerinin yanında çalışmaya başlamıştır.¹²⁵ Devletin üst kademelerinde görev alan Müslüman memur ve ordu mensupları da emirleri altında çalışan birçok Çinlinin İslâmiyet'i seçmesinde etkili olmuştur. Hanedanlıklar zamanında başlayan bu süreç Cumhuriyet dönemi boyunca devam etmiştir.¹²⁶

Müslüman aydınlar kendilerini dinlemek için istekli olan Çinlilere, İslâm dinini anlatırken bazen Konfüçyanist mecaz ve terimleri kullanmıştır. Bununla birlikte, İslâm ve Konfüçyanizmin aynı doğrunun iki ayrı yüzü olduğunu savunarak bu iki inancı uzlaştırmaya çalışan ve Çin mitolojisi ile İslâm tarihi arasında bağlantı kuran girişimler de olmuştur.¹²⁷

E. Müslüman Devlet Adamlarının Etkisi

İslâmiyet'in Çin'in iç bölgelerinde geniş halk kitleleri tarafından kabul edilmesi Moğol İmparatorluğu döneminde olmuştur. Yuan Hanedanı döneminde (1271–1368) Müslümanların sayısı hızla artmıştır.¹²⁸

Cengiz Han liderliğinde dünyanın çehresini değiştiren bir istila hareketine girişen Moğollar, İslâm dünyasında büyük bir tahribata sebep olurken Çin'deki Müslümanların sayısının olağanüstü bir şekilde artmasına yol açmıştır. Bunun nedeni, Moğolların sayıca çok fazla olan ve yüksek bir medeniyete sahip olan Çinlileri yönetmek, kontrol altına alabilmek ve yönetimlerini güçlendirmek için Orta Asya'da yaşayan Müslümanlardan faydalanmak istemeleri ve bu yüzden onları zorunlu göçe tabi tutmalarıdır.¹²⁹

O dönemde Çin'e gelen Müslümanlar arasında Türk, Arap ve İranlı gibi çok sayıda millete mensup bilim adamları, sanatçılar, tacirler, ustalar, din âlimleri ve savaş esirleri vardı.¹³⁰ Zorunlu göçe tabi tutulan 100 binin üzerindeki Müslüman, Batı ve Orta Asya'dan getirilip Çin'e yerleştirilmiştir.¹³¹

Askeri alanda üstün yeteneklere sahip olan Moğollar, silah yapımı, mimari teknikler, ekonomi, bilim, sanat gibi birçok alandaki eksikliklerini gidermek için Müslümanlardan

---

¹²⁵ Arsan, 85.

¹²⁶ Israeli, 65.

¹²⁷ Israeli, 50.

¹²⁸ Çandarlıoğlu, 326.

¹²⁹ Lee, 106.

¹³⁰ Wang-Zin-Shan, 160; Arnold, 300.

¹³¹ Michael Dillon, *China's Muslim Hui Community: Migration, Settlement and Sects*, Great Britain 1999, s. 19-20.

yardımlı almıştır. Göçebe Moğollar ile egemenliği altındaki Çinliler arasında kültürel ve siyasal köprü görevini üstlenen Müslümanlar, bu sayede devletin en üst kademelerinde, orduda, kültürel ve bilimsel faaliyetlerde yer alarak Moğol İmparatorluğu'nun yönetiminde önemli ve etkin rol oynamıştır.¹³²

Çin'in tamamında hüküm süren Moğol imparatorluğunun idarî teşkilatında baş vezaret makamına kadar birçok Müslüman çalışmıştır.¹³³ 1244 yılında Moğolların maliye bakanlığını Abdurrahman adındaki bir Müslüman yapmaktaydı. Bilge bir devlet adamı olarak tanınan Seyyid Ecel Şemseddin, Kubilay Han döneminde (1259) bir süre mali işlerle ilgilendikten sonra Yunnan bölgesinin valisi olarak atanmıştı. Aslen Buharalı olan Seyyid Ecel, Yunnan'da İslâmiyet'in yayılması için büyük çaba harcamış, yönetimi sırasında sadece Müslümanlar için değil Konfüçyüsçülüğe inananlar için de mabetler inşa ettirmiştir. O dönemde Yunnan vilayeti Çin'de bir Müslüman tarafından yönetilen tek yer olmuştur. Daha sonra Seyyid Ecel'in soyundan gelenler de devletin üst kademelerinde görev almış ve İslâm dinînin Çin'de yayılması için büyük çaba harcamıştır. 1335 yılında İmparatorun bir emirname yayınlayarak İslâmiyet'i "Bozulmamış hak din" olarak ilan etmesi Seyyid Ecel'in devlet yönetiminde olan öz torunlarından birinin etkisiyle gerçekleşmiştir. Bu gelişme, Müslüman devlet adamlarının Çin imparatorları üzerindeki büyük etkisini adeta belgeler niteliktedir. Devletin en üst makamından İslâm'ın gerçek kimliğine uygun olarak verilen "Bozulmamış hak din" sıfatı günümüzde de hâlâ kullanılmaktadır.¹³⁴

Günümüzde Çin'deki Müslümanlar, "Bozulmamış ve hak din" (Qing Zhen Jiao) ifadesini Müslüman mekânına hoş geldin işareti olarak dükkân ve lokantalarının tabelalarına yazmaktadır.¹³⁵ Bu sözün dükkânlara asılması Müslüman kimliğini belirtmekten başka, İslâm'ın üstünlüğünü ve Müslümanların güvenilirliğini de ifade etmektedir.

Yuan Hanedanı döneminde (1271–1368) Müslümanlar, Çin'in daha önce hiç Müslüman yerleşim yerleri bulunmayan bölgelerine İslâm'ı tanıtmışlardır. Mesela; Çin'in Yunnan bölgesi Moğollar tarafından ele geçirildikten sonra ilk defa Vali Seyyid Ecell Şemseddin vesilesiyle İslâm dinîyle tanışmıştır. Ayrıca Seyyid Ecell'in oğlu Nasreddin de bu bölgede İslâm'ı özendirerek çalışmalar yapmıştır ve ismi hala buradaki Müslümanlar arasında anılmaktadır.¹³⁶

---

¹³² Wang-Zin-Shan, 160.

¹³³ Ahmet Taşağıl, "Hanbalık", <http://ahmettasagil.wordpress.com> [22.10.2010].

¹³⁴ Arnold, 301; Çandarlıoğlu, 326.

¹³⁵ Deangelis, 292.

¹³⁶ İsraili, 103.

Moğol Hanedanlığı zamanında Çin'e giden iki ünlü seyyah Marco Polo ve İbn Battuta bu dönemde Çin'de yaşayan Müslümanlar hakkında bize değerli bilgiler ulaştırmıştır. Moğol Hâkimiyeti döneminde Çin'e gelen Venedikli Seyyah Marco Polo, 1275 ile 1292 yılları arasında Çin'de yaşamış ve Kubilay Han'ın dostluğunu kazanmıştır. Marco Polo, Moğolların Çinlilere güvenmediğini bu yüzden devlet yönetiminde çoğunlukla Arap ve Türk Müslümanların görev aldığını ve bu dönemde İslâmiyet'in Çin'de oldukça ilerlediğini kaydetmiştir.¹³⁷ On dördüncü yüzyılın ortalarında Çin'e giden Müslüman Seyyah İbn Battuta ise, Çin'deki her şehirde sadece Müslümanların yaşadığı ve içinde bir cami tekke ve çarşının bulunduğu mahallelerin olduğunu yazmıştır. Müslümanların bütün işleriyle buralarda görevli olan şeyhülislâm ve kadıların ilgilendiğini ifade eden ünlü seyyah, Çin'deki Müslümanların evlerine konuk olduğunu ve çok güzel karşılandığını da anlatmaktadır.¹³⁸

Moğolların yönetimindeki Yuan Hanedanlığı (1206-1368) döneminde Müslümanlara verilen "Tashi" adının yerine Hui ya da Huy adı kullanılmaya başlanmıştır. Müslümanlar bu dönemde Çinlilerle evlenme ve Han Çinlilerine ait isimleri benimseme yoluyla Çinli Müslümanlar olma sürecine girmişlerdir.¹³⁹ 14. asrın sonlarına doğru iyice zayıflayan Moğol yönetimindeki Yuan Hanedanlığı Çinlilerin ayaklanması sonucu 1368'de yıkılmış ve yerine Çinli olan Ming Hanedanı geçmiştir. Ming Hanedanlığı döneminde (1368-1644), Müslümanlar orduda ve devletin yüksek düzey makamlarında hizmet vermeye devam etmiştir. Bu dönemde Çin'in her tarafına çok sayıda cami ve mescit yapılmış, İslâm astronomisi ve tıbbı ile ilgili kitaplar yazılmış ve Arapçadan birçok kitap tercüme edilmiştir.¹⁴⁰

Ming Hanedanı döneminde devletin zirvesinin İslâm dinine ve Müslümanlara karşı hoşgörülü politikalar uygulaması, İslâm'ı belirgin bir şekilde desteklemesi, devletin önemli generallerinin Müslüman olması gibi birçok neden Ming Hanedanı imparatorlarından bazılarının Müslüman olduğu yönündeki iddiaları da beraberinde getirmiştir. Bu iddialar özellikle Ming Hanedanının kurucusu olan İmparator Zhu Yuanzhang'ın üzerinde yoğunlaşmaktadır. Dawood C. M. Ting ve Hajji Yusuf Chang gibi tarihçilerin araştırmaları da İmparator Zhu Yuanzhang'ın Müslüman olduğuna inanan Çinli Müslümanları desteklemektedir.

---

¹³⁷ Marsden, Wm, *Marco Polo*, London 1818, s. 309-313'ten naklen; Fuat Arsan, *18. Yüzyıl Sonu - 19. Yüzyıl Çin' de Genel Durum Ve Yunnan Müslüman Ayaklanmaları*, yüksek lisans tezi, AÜ SBE, Ankara 1990, s. 78.

¹³⁸ İbn Battuta, 463.

¹³⁹ Israeli, 104.

¹⁴⁰ Donald Daniel Leslie, *The Integration of Religious Minorities in China: The Case of Chinese Muslims*, <http://rspas.anu.edu.au/ccm/morrison/morrison59.pdf> [20.07.2010].

Ming Hanedanlığı dönemini Çin İslâm'ının altın çağı olarak nitelendiren Dawood C. M. Ting, bu dönemde İslâm dininin Çin'de güçlü bir şekilde yayılmasının nedenini hanedanlığının kurucusu olan Zhu Yuanzhang'ın (imparator adıyla T'ai-tsu) Müslüman olmasına bağlamaktadır. Dawood C. M. Ting, İmparator Zhu Yuanzhang'ın Müslüman olduğunu ortaya koyan delilleri şöyle sıralamaktadır; İmparatorun eşi İmparatoriçe Ma ve yanında çalışan birçok üst düzey devlet adamı Müslümandı. İmparator tahta çıktıktan sonra asla bir tapınakta ibadet etmemiştir ve içki içilmesini yasaklamıştır. Ayrıca İmparator Zhu Yuanzhang, Hz. Muhammed'i (s.a.v) öven bir şiir yazmıştır. Bu şiir günümüzde hala Nanking'teki ana camide yazılı olarak bulunmaktadır.¹⁴¹

Çinli Müslümanlar, İmparator Zhu Yuanzhang'ın hiç değilse özel hayatında yani gizli Müslüman olduğuna inanmaktadır. İmparatorun Müslüman olduğu kesin olmasa da Zhu Yuanzhang'ın Moğollara karşı giriştiği devrim hareketinde yanında Müslüman generallerin olduğu gerçektir. Zhu Yuanzhang, hanedanlığını sırasında birçok câmi inşa ettirmiştir. Bugün bir dizi câmide görülebilecek dikilitaşlarda kayıtlı olan Hz. Muhammed'i (s.a.v) öven bir şiir yazmıştır. Bunların arasında en meşhur olanı Nanjing'deki Jingjue Câmisinde bulunmaktadır. Nanjingli yazar Liu Zhi'nin 1600'lü yılların sonunda kaleme aldığı ilk Çince Siyer-i Nebi de bu dikilitaşa ilave edilmiştir.¹⁴²

16. yüzyılda Pekin'de uzun yıllar yaşayan Osmanlı seyyahı Ali Ekber Hittâ'nın *Hitâyname* adlı seyahatnamesinden nakledildiğine göre; Ming hanedanı kurucuları arasında çok sayıda Müslüman vardır. İmparator Zhu Yuanzhang Müslümanlardan büyük destek görmüş ve İslâmiyet'e karşı yakınlık duyan Ming hanedanı İslâmiyet'in gelişmesine yönelik teşvik edici bir politika uygulamıştır. Çok kalabalık bir Müslüman topluluğunun bulunduğu Çin'de sadece Kenjanfu şehrinde 30 bin Müslüman aile yaşamaktadır. Hükümdarın teveccühüne nail olan bu Müslümanların vergi vermemekte, İslâmiyet'i hiçbir kısıtlama olmadan yaşamaktadır. İslâm dinine girmenin serbest olduğu bu dönemde Çin'in başkentinde dört, diğer bölgelerde ise bizzat imparator tarafından yaptırılan doksan mescit olduğu belirtilmektedir.¹⁴³

Müslümanlar için olumlu sayılabilecek bu gelişmelerin yanı sıra Ming Hanedanının uyguladığı milliyetçilik politikası ülkede yaşayan yabancıların Çin toplumuna entegrasyon sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Müslümanların Çinlileşme süreci hızlanmıştır. Çin hükümeti tarafından yabancılara uygulanan izolasyon politikasıyla, özellikle

¹⁴¹Dawood C.M. "Ting, Islamic Culture in China": <http://www.religion-online.org> [22.10.2010];

Tan Ta Sen, *Cheng Ho and Islam Southeast Asia*, s. 170, <http://books.google.com.tr> [21.10.2010].

¹⁴²Anthony Garnaut, "The Islamic Heritage in China": <http://www.chinaheritagequarterly.org>. [25.07.2010].

¹⁴³Arnold, 304; Lee, 106; Çandarlıoğlu, 326.

başka ülkelerdeki Müslümanların Çin'e girmesine izin verilmemiştir. Çin'deki Müslümanların başka ülkelerdeki dindaşlarıyla ilişkilerinin kesilmesi, Çinli kadınlarla evliliklerin yaygınlaşması, Çinlilerin dil adet ve geleneklerinin yoğun bir şekilde Müslümanların hayatlarına girmesine yol açmıştır. Bununla birlikte evliliklerin doğal sonucu olarak Müslüman ailelerin fiziksel görünümü de Çinlileşmeye başlamıştır. Müslümanların Çin toplumu içinde asimile olmasını engelleyen temel faktör ise İslâm dinî olmuştur. Ming Hanedanlığı döneminde Müslümanlar, Çin'i kendi vatanları olarak kabul ederek imparatorların himayesinde huzur ve güven içinde inançlarını yaşamıştır.¹⁴⁴

II. ÇİN'DE İSLÂMÎ YAYILIŞIN İKİNCİ DÖNEMİ

A. Tasavvuf Etkisi

Miladi 8. yüzyıldan itibaren fiilen kendinî gösteren tasavvuf hareketi, İslâm dinînin hızla dünyaya yayılmasında etkili olan en önemli dinamiklerden biri olmuştur. Sûfilerin tebliğ faaliyetleri farklı inançlara sahip toplumların İslâm dinîni benimsemesini kolaylaştırmıştır. Amaçları İslâm dinîni yaymak ve en iyi şekilde yaşanılır hale gelmesini sağlamak olan dervişlerin tebliğ faaliyetleri İslâmiyet'in yayılışını hızlandırmıştır. Tarihte yaşanan bazı olaylar tasavvuf hareketlerinin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bu olaylardan birisi de on üçüncü yüzyılda Moğolların İslâm dünyasını etkisi altına alan istilalar olmuştur. Moğol istilaları sûfi tarikatların Asya'da daha aktif bir rol oynamasına zemin hazırlamış, Çin'de İslâmî yayılışın ikinci dönemini başlatmıştır.¹⁴⁵

Sûfi dervişler Moğolların hâkimiyetinden çok önce Çin'de kendini göstermiştir. Önceleri bazı kıyı limanlarına yerleşen sûfi dervişlerin kuvvetli bir güç haline gelmesi kuzeybatıda ve Yunnan bölgesinde olmuştur.¹⁴⁶ Bununla birlikte, tarikatlar Moğol hâkimiyeti döneminde Çin'de etkisini hissettirmeye başlamıştır. Nitekim Sühreverdiyye Şeyhi Burhaneddin Sağarcı, Kuzey Çin'de birçok insanın İslâm dinîni kabul etmesine vesile olmuştur.¹⁴⁷ Şeyh Burhaneddin Sağarcı, Hint hükümdarlarından birinin kendisine sunduğu zengin hayat şartlarına rağmen Hindistan'a gitmeyi kabul etmemiş, yakın ilgisini gördüğü Moğol Han'ının yanında Hanbalık'ta (Pekin) kalmayı tercih etmiştir. Moğol Han'ı tarafından

¹⁴⁴ Arnold, 301; Deangelis, 279.

¹⁴⁵ Joseph Fletcher, "Çin'de İslâm Tarikatları", *AÜİFD*, sy. 9 (1990), s. 304.

¹⁴⁶ Israeli, 269.

¹⁴⁷ Fletcher, 305.

Müslümanların reisi tayin edilen Şeyh Sağarcı'ya ayrıca "sadr-ı cihan" unvanı da verilmiştir.¹⁴⁸

Yine Sühreverdiyye tarikatına mensup olan Şeyh Bab-ı Maçın de Güney Çin'den Orta Asya'ya kadar dolaşarak tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. Şeyh Burhaneddin Buhari ise İslâm aleyhtarı bir kampanya ile karşılaşıncaya kadar Çin'de İslâm'ı yaymaya çalışmış ve daha sonra Güney Çin'e sürgün edilmiştir.¹⁴⁹

14. yüzyılda Çin'e giden İbn Battuta seyahatnamesinde farklı şehirlerde karşılaştığı tarikat şeyhleri, sûfiler ve zaviyelerden bahsetmektedir. "... Müslümanların oturduğu şehre girdik. Çarşıları İslâm ülkelerindeki gibi düzenlenmiştir. Orada mescit ve müezzin vardır. Şehre girdiğimizde öğle ezanı okuduklarını işittik. Burada Osman bin Affan el-Mısırî evladının hanesinde misafir olduk. Bu zat, ileri gelen tacirlerden olup, Hansa şehrini beğenerek çocuklarına babadan oğla intikal eden makam ve şeref bırakmıştır. Bunlar da babaları gibi fakir ve fukaraya yardımda bulunurlar. Osmaniye adıyla bilinen gayet güzel bir zaviyeleri olup zaviyenin pek çok efkârı vardır. İçinde bir grup sûfi oturur. Osman bin Affan el-Mısırî, şehirde bir cami inşa ettirerek ona ve tekkeye büyük vakıflar tahsis etmiştir. Bu şehirde birçok Müslüman vardır."¹⁵⁰

Ünlü seyyahın Çin'de yaşayan Müslümanlarla ilgili verdiği bu ve buna benzer bilgilerden, sûfi dervişlerin Çin toplumunda gayet etkin bir konumda olduğu, zengin Müslümanlar tarafından desteklenen vakıf ve tekke gibi kurumlarla varlıklarını korudukları ve güçlendirdikleri anlaşılmaktadır.

Sûfi dervişler İslâm'ı daha doğuya, bir zamanlar Şamanizm ve Maniheizm gibi inançların yaygın olduğu topraklar olan Orta Asya'dan Doğu Türkistan'a oradan da Çin'in kadar taşımışlardır. Nakşibendiyye, Kadiriyye, Halvetiyye, ve Yeseviyye bu bölgedeki önemli tarikatlar olmuştur.¹⁵¹

16. yüzyılın sonundan itibaren İshak Veli'nin soyundan gelen Hocalar vasıtasıyla Nakşibendiye tarikatı Çin'de daha etkili olmaya başlamıştır. Nitekim Nakşibendiye tarikatı lideri Hoca Apak, 1671- 72 yılında Çin'in kuzeyine gitmiş ve burada İslâmiyeti yaymaya çalışmış ve birçok halifeler tayin etmiştir. Bir yıl sonra Abdullah adındaki bir Kadiri şeyhi "Çin'in Mekke'si" diye meşhur olan Hezhou'ya (Linxia) gitmiş ve orada Kadiri tarikatını sağlam bir şekilde yerleştirmiştir.¹⁵²

¹⁴⁸ İbn Battuta, 470.

¹⁴⁹ Fletcher, 305.

¹⁵⁰ İbn Battuta, 464.

¹⁵¹ Israeli, 269.

¹⁵² Fletcher, 308.

18. yüzyılda Çin’de, kutsal bir ailenin en yetkili kişisi anlamına gelen, “menhuan” adı verilen veli sülaleler ortaya çıkmaya başlamıştır. Mesela Huasi (çiçekli cami) sülalesi Çin’de önemli tarihi bir rol oynayan sülalelerin ilki olmuştur. Bu sülale Hoca Apak tarafında tayin edilen Ma Laichi adındaki Hezho’lu bir Nakşibendînin soyundan gelmektedir. Ma Laichi Mekke’de hac yaptıktan sonra Yemen’de bir yıldan fazla kalarak İslâmi ilimler tahsil etmiş ardından Hindistan’ı ziyaret etmiş ve uzun seyahatleri sırasında meşhur Mevlana Mahdum’dan belli bir süre ders aldıktan sonra kemale ermiş ve velilik makamına yükselmiştir. Ma Laichi kuzey-batı Çin’de çok sayıda mürid toplamıştır. İslâmi tebliğ faaliyetleri Tibet sınırlarındaki Salarlar arasında büyük başarı sağlamıştır.¹⁵³ Yine aynı yüzyılda Aziz adıyla bilinen Çinli Müslüman Ma Mingxin Mekke’de hac yaptıktan sonra Buhara ve Yemen’de İslâmi ilimler tahsil etmiş ve 1761 yılında Çin’e dönmüştür. Ma Mingxin Çin’deki Nakşibendiyye’nin *Cehriyye* (sesli zikir yapanlar), Ma Laichi ise *Hufiyye* (gizli zikir yapanlar) kolunun lideri olmuştur.¹⁵⁴

Nakşibendî tarikatının *Hufiyye* ve *Cehriyye* adı verilen bu iki kolu Çin’deki en köklü tarikat haline gelmiştir. Öyle ki, Çin’de 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Nakşibendiye tarikatının tarihi İslâm’ın tarihi olmuştur. 20. yüzyılda tarikatın *Cehriyye* kolu Şangay, Yunnan, Peiping ve Mançurya’ya kadar etkisini hissettirmektedir. Cehriyye tarikatının kurucusu Ma Mingxin 1985 yılında yapılan ölüm yıldönümünde Çin’in çeşitli yerlerinden gelen 200 bin tarikat mensubu türbede toplanmıştır. Çin’de çok fazla etkili olmayan ama varlığını devam ettiren tarikatlardan biri de Kübreviyye olmuştur. Bu tarikatın Çin’de Muhyiddin adındaki bir Arap Müslüman tarafından yayıldığı rivayet edilmektedir. Henan, Qinghai, Kansu gibi vilayetlerde etkili olan Kübreviyye lideri Muhyiddin, Kansu vilayetinin Dongxiang ilçesindeki Dawantu’da vefat etmiştir. Günümüzde Dongxiang’da yaşayan Müslümanlardan çoğu Kübreviyye tarikatına mensubtur.¹⁵⁵

Nakşibendî tarikatı 19. yüzyılda Çin’e karşı girişilen cihad hareketlerinde itici bir güç olmuştur.¹⁵⁶ Büyük Kuzeybatı Huy (Çinli Müslümanlar) isyanı (1862–1876) Cehriye kolunun mürşidi Ma Mingxin’in beşinci kuşaktan torunu olan Ma Hua-lung tarafından yönetilmiştir. Qing (Mançu) devletinin kuzeybatıdan kopmasına neden olan bu isyan, 1864–1877 yılları arasında Doğu Türkistan’da Yakup Bey komutasındaki cihad hareketine zemin hazırlamıştır. Günümüz Çin, Nakşibendî Sufi Huyları arasında hala önemli derecede etkisini sürdüren iki ana Cehriye altkolu bulunmaktadır. Bunlardan Shagou tarikatının 100 binin üzerinde,

---

¹⁵³ Fletcher, 308–309.

¹⁵⁴ Fletcher, 314.

¹⁵⁵ Gladney, 46–48–52.

¹⁵⁶ Israeli, 269.

Banqiao tarikatının ise 25 binden fazla mensubu bulunmaktadır. Banqiao tarikatının şimdiki müşidi aynı zamanda Ningxia Bölgesel Halk Hükümetinin Başkan yardımcısıdır. Çin genelinde çeşitli İslâmi tarikatlara mensup Müslümanların sayısı ise 6.781.500 olarak tahmin edilmektedir.¹⁵⁷

Çin'deki sufi tarikatlar ve onların tekke, zaviye gibi kurumları Çin'in her yerine dağılmış olan Müslümanları birleştirmede ve kendi kültürlerini korumalarında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle, Çin'in iç savaş ve batılı emperyalist güçlerin saldırılarına maruz kaldığı 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl kargaşalığı döneminde tarikatlar hızla yayılmıştır. Tarikatlar aynı zamanda Çinli Müslümanların siyasal ve ekonomik olarak hayatta kalmasına yardımcı olacak liderlik ve örgütlenmeyi sağlamıştır.

B. Sosyal ve Siyasal Baskıların Etkisi

Çin'in kuzeydoğusunda yaşayan Mançuların 1644 yılında Çin'i işgal etmesiyle Ming Hanedanlığı sona ermiş ve 1911 yılına kadar devam edecek olan Qing Hanedanlığı dönemi başlamıştır. Yuan ve Ming Hanedanlığı dönemlerinde İslâm dinîni özgür bir şekilde yaşayan Müslümanlar, Çin toplumuyla bütünleşmiş, Çin'de yaşayan Müslümanlar olmaktan çıkıp Çinli Müslümanlar olarak toplumun önemli bir bölümünü oluşturmaya başlamıştır.¹⁵⁸

Qing Hanedanlığı döneminde (1644–1911) özellikle 18. yüzyıldan sonra Çinli Müslümanlar tüm imtiyazlarını kaybetmiştir. Müslümanların yaşam koşulları giderek zorlaşmaya başlamış ve giderek dayanılmaz bir hâl almıştır.¹⁵⁹ Müslümanlar ile Çinliler arasındaki ilk ciddi çatışmalar ve Müslümanların yönetime karşı ilk ayaklanma girişimleri de işte bu hanedanlık döneminde başlamıştır.¹⁶⁰

Çin ortamında hayatta kalabilmek tarihleri boyunca Çinli Müslümanların en önemli amacı olmuştur. Müslümanlar, sürekli olarak Çinlilerle çatışmaktan kaçınmış, kabul edilmiş din kurallarına uygun olmayan aykırı düşüncelere saplanmış olarak damgalanmalarına neden olabilecek her türlü misyonerlik faaliyetlerden kaçınmışlardır. Müslümanlar, kendi cemaatleri içinde İslâmı yaşayabildikleri sürece Çin'de karşılaştıkları güçlükleri yumuşaklıkla halletmeye, İslâmî yaşamı engellemediği ölçüde içinde yaşadıkları ev sahibi kültürün şartlarına uymaya çalışmıştır.¹⁶¹ Müslümanlar kendi cemaat bağlılıkları ve faaliyetleri yoluyla içeride kendi kimliklerine odaklanırken dışarıda uzlaşmacı bir tavır sergilemiştir. Çinlilerle

¹⁵⁷ Gladney, 50–51–58.

¹⁵⁸ Donald Daniel Leslie, "The Integration of Religious Minorities in China: The Case of Chinese Muslims": <http://rspas.anu.edu.au/ccc/morrison/morrison59.pdf> [20.07.2010].

¹⁵⁹ Wang-Zin-Shan, 161.

¹⁶⁰ Arsan, 78.

¹⁶¹ Israeli, 279.

ilişkilerini ve anlaşmazlıklarını en aza indirmeye çalışarak asimilasyon baskılarını tolere edilebilir bir düzeyde tutmayı başarmışlardır. Bu gerçeği, Müslümanların birçok faaliyetinde görmek mümkündür. Mesela; Müslümanlar Çin tapınakları tarzında inşa ettikleri camilere minare yapmamıştır. Minarelerin olmaması ezan okunma şeklinin de değişmesine yol açmıştır.

Müezzinler, minare yerine caminin bahçesinde veya kapısında ezan okumaya başlamıştır. Her camide bulunması zorunlu olan imparator kitabeleri önünde secde ederken başlarını yere temas ettirmekten özellikle kaçınmışlardır. Kendi aralarında birbirlerini Arapça selamlayan Çinli Müslümanlar, halk arasında Çince isimler kullanırken kendi aralarında Arapça isimleri kullanmaya özen göstermiştir.¹⁶²

Bu dönemde Müslümanlara uygulanan Çinileştirme politikası başarılı olmamıştır. Çinli Müslümanlar, Konfüçyanist toplumda manevi kültürlenmeye karşı durabilmiş İslâmî kimliklerini korumayı başarmıştır.¹⁶³ 19. yüzyılda ortaya çıkan bazı sorunlar, yüzyıllardır Çin toplumunda uyum içinde yaşamaya azami dikkat gösteren Müslümanları isyan etmeye zorlamıştır. Müslümanların isyanlarına Qing Hanedanlığı döneminde ortaya çıkan, Batı emperyalizminin de etkisiyle artan bir biçimde¹⁶⁴ sosyal, siyasal ve ekonomik nedenlerin yol açtığı kadar, Han Çinlilerinin Müslümanlara karşı uzun yıllardır içten içe devam eden husumeti de önemli rol oynamıştır.

İsyan sebeplerini iki başlık altında değerlendirecek olursak birinci sebep; Müslümanların ev sahibi kültürün çok yoğun baskılarına maruz kalmaları, öyle ki bu baskı kendi kültürlerinin özünü tehdit eder hale gelmiştir. Bununla bağlantılı olarak Müslümanların kimliklerini vurgulamak ve ortaya koymak istemeleri Çinlilerle çatışma sürecinin başlamasına yol açmıştır.¹⁶⁵ Bu dönemde Müslümanların yoğun olduğu bölgelerde Qing yönetimi, Çinlileri Müslümanlara karşı kışkırtmayı bir politika haline getirmiştir.¹⁶⁶

İkinci sebep ise; 19. yüzyılda, Qing hükümetinin zayıflayıp, dağılmaya başladığı ve yerel grupların hayatta kalma mücadelesi içine girmesiyle birlikte Müslümanların da tıpkı diğer gruplar gibi kendilerine ait olan haklarını korumak ve kendilerini savunmak istemeleri olmuştur.¹⁶⁷ Sosyal, siyasal, kültürel baskılar ve dinî kimliklerini hedef artan uygulamalar Müslümanlara isyan dışında bir seçenek bırakmamıştır. Nitekim, Kansu ve Türkistan'da

---

¹⁶² İsraili, 45.

¹⁶³ Donald Daniel Leslie, "Asimilasyon ve Hayatta Kalma", trc. İbrahim Kapaklıkaya, *Çin'deki Müslümanlar*, İstanbul 2003, s. 352.

¹⁶⁴ Deangelis, 280.

¹⁶⁵ İsraili, 179.

¹⁶⁶ Arsan, 78.

¹⁶⁷ İsraili, 179.

1820–1828, Yunnan eyaletinde 1855–1873, Kansu, Shensi ve Türkistan'da 1862–1877 ve yine Kansu'da 1895 yıllarında önemli Müslüman isyanlar ortaya çıkmıştır.

Çin yönetimi tarafından büyük bir şiddetle bastırılan isyanlar, binlerce Müslümanın yaşamını kaybetmesine neden olmuştur.¹⁶⁸

Burada özellikle vurgulamamız gereken husus, isyanların ortaya çıktığı tarihlerde Çin İmparatorluğu'nun önemli bir kısmında İslâmiyet'in yayılmış olduğu gerçeğidir.¹⁶⁹ Bu durumdan oldukça rahatsız olan ve gözü korkan Hıristiyan misyonerler, isyanların başarılı olması halinde Çin topraklarının önemli bir parçasının ayırabileceği ve İslâm'ın Çin'i silip süpürme tehlikesiyle karşı karşıya kalınacağı endişesiyle kelimenin tam anlamıyla dehşete düşmüştür. Bu korkuyla harekete geçen Hıristiyanlar, Müslümanlar arasındaki misyonerlik faaliyetlerinde daha dikkatli metotlar geliştirmeye başlamıştır.¹⁷⁰ Nitekim 1856 yılında Çin'in Yunnan vilayetinde bağımsız bir İslâm Devleti kurulması misyonerlerin korkularını destekler nitelikte bir gelişme olmuştur.

Çin'in güneybatı eyaleti olan Yunnan, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bir yerdir. Yunnan'da Müslümanların ilk ayaklanma girişimleri 1813 yılında Çinlilerin Müslüman camilerini tahrip etmesi ve yöneticilerin ayırım yapıp taraf tutması sonucunda başlamıştır. Shuning'de ilinde 600 kadar Müslüman kadın, erkek ve çocuğun katledilmesi Müslümanların 1834 yılından 1840 yılına kadar devam eden ayaklanmasına yol açmıştır. İmparator Xian Feng'in durumu yumuşatan bir açıklama yapması Yunnan'daki gerginliği yatıştırmış ve bölge yönetimi de Müslümanlardan özür dilemek zorunda kalmıştır. 1855 yılında Cu Yang bölgesindeki madenlerde çalışan Çinli ve Müslüman maden işçileri arasında meydana gelen kavganın büyümesi iki taraf arasında çatışmaya dönüşmüştür.

19 Mayıs 1856 tarihinde Müslümanların dinî bir bayram gününde, Çinliler önce küçük bir kasaba olan Ning Zhou' da 300 kadar Müslüman aileyi öldürmüş, daha sonra da mallarına ve eşyalarına el koyarak, evleri ve camilerini yakmışlardır. Başlarına gelen bu felaketten sonra Yunnan'daki tüm Müslümanlar birleşerek Çinlilere karşı ayaklanma başlatmıştır.¹⁷¹ Ayaklanmanın sonunda Sultan Süleyman/Du-wen Xiu, güneydoğudaki Yunnan vilayetinde bağımsız bir İslâm Devleti kurmayı başarmıştır. Çin topraklarındaki kurulan İslâm Devleti, 1856 yılından 1873 yılına kadar 17 yıl süreyle varlığını devam ettirmiştir.¹⁷²

---

¹⁶⁸Çandarlıoğlu, 327.

¹⁶⁹Israeli, 252.

¹⁷⁰Israeli, 127–28.

¹⁷¹Arsan, 102–104,106.

¹⁷²Deangelis, 280.

Sultan Süleyman (Du-wen-Xiu) tarafından yönetilen İslâm Devleti, geleneksel Çin devlet sisteminin yıkılmaması, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım alamama, ekonomik ve siyasî birçok nedenden dolayı nihai hedeflerine ulaşamamıştır. 1873 yılında Müslümanların yönetimi altındaki topraklara giren Qing yönetimi, Müslüman yerleşim yerlerini yerle bir ederek, halkı kılıçtan geçirmiş ve Sultan Süleyman'ın Devleti'ne son vermiştir.¹⁷³ Bazı Batılı araştırmacıların Müslümanların Çin'deki mücadeleleriyle ilgili olarak; "Eğer Müslüman ayaklanmaları başarıya ulaşmış olsaydı bir sonraki Çin İmparatorluğu Müslüman olurdu" diye yorum yaptığı nakledilmektedir.¹⁷⁴ Bu dönemde İslâm'ın Çin'deki yükselişi; İslâmiyet'in Çin'de milli bir din olma şansına sahip olduğu ve bunun gerçekleşmesi durumunda ise Doğu'daki siyasî dengelerde büyük değişiklikler meydana geleceği şeklinde de değerlendirilmiştir.¹⁷⁵

Hâlbuki Müslümanların amacı hiçbir zaman Çin devlet sistemini ortadan kaldırmak olmamış, aksine Kansu ve Yunnan'daki tecrübelerinden de anlaşılacağı üzere Müslüman bölgelerinde bağımsız İslâm devletleri şeklinde yaşamayı hedeflemişlerdir. Bunun en önemli sebebi de dinî kimliklerini özgürce yaşamak istemeleri olmuştur. Burada araştırmamız açısından altı çizilmesi gereken önemli nokta ise; 19. yüzyılda Çin İmparatorluğu sınırları içinde Müslümanların bağımsız bir İslâm Devlet'i kurmaya muktedir olması ve tüm olumsuz koşullara rağmen 17 yıl gibi bir süre bu İslâm Devleti'nin varlığını devam ettirdiği gerçeğidir. Bu durum, 19. yüzyılda Çinli Müslümanların toplumdaki gücünü ve etkisini açıkça ortaya koymakla birlikte, batılı yazarların öngörülerini de haklı çıkaracak niteliktedir. Bu öngörünün gerçeğe dönüşmemiş olması ise, büyük ölçüde Müslümanların kendi aralarındaki birliği sağlayamamış olmasından kaynaklanmıştır.

---

¹⁷³ Arsan, 111.

¹⁷⁴ Arsan, 121.

¹⁷⁵ Arnold, 311.

III. ÇİN'DE İSLÂMÎ YAYILIŞIN ÜÇÜNCÜ DÖNEMİ

Qing hanedanının (1644–1911) sona ermesiyle Çinli Müslümanlar İslâm dünyası ile daha yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında İslâm dünyası ile Çin arasında karşılıklı fikir alışverişinin artmasıyla İslâmiyet'in Çin'de yayılışının üçüncü dönemi başlamıştır. Bu dönemde özellikle İslâm Halifesi Sultan II. Abdülhamid'in yürüttüğü İslâm birliği siyaseti (Pan-İslamizm), Çin'deki Müslümanlarla yakın ilişkiler kurulmasına yol açmıştır.

A. Osmanlı Etkisi

Osmanlıların Çin Müslümanlarıyla olan ilişkileri çok eskiye dayanmaktadır. Nitekim Çin'in değişik bölgelerindeki mezar taşları bu gerçeği kanıtlar niteliktedir. Hicri 1166 yılında Çin'in Kanton eyaletinde vefat eden Hacı Muhammed'in kitabesinde şöyle yazmaktadır; Burada metfun olan zatın ismi Muhammed Hacı b. Muhammed Hacı'dır. "Ru-Mu" Devleti (Osmanlı Devleti) eşrafından olup Nay-Ong Hükümetinin üçüncü "Çen-Ku-An" senesinde (Hicretin 9. senesinde) vefat etmiş olan reisimiz Sart-Saybu-Vakasa (Sa'd b. Ebi Vakkas) ziyaret etmek üzere Kanton'a gelmiştir.¹⁷⁶

Osmanlı ile Çin İmparatorluğu arasında devlet düzeyindeki temaslar çok yoğun olmamakla birlikte belirli bir düzeyde seyretmiştir. 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman döneminde Çin'e belli aralıklarla beş defa elçilik heyeti gönderilmiştir.¹⁷⁷ 16. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerin ekonomik ve ticari baskılarıyla Hıristiyan misyonerlerinin propagandalarına maruz kalan Çin, 1757 yılından itibaren Kanton şehri dışındaki sınırlarını yabancılara kapatmıştır.¹⁷⁸ Bu durum, Çin'in Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini de engellemiştir.¹⁷⁹

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor koşullar ve uluslararası siyasî dengelerin değişmesi Sultan II. Abdülhamid'in İttihâd-ı İslâm siyasetini öne çıkarmasına yol açmıştır. II. Abdülhamid, İslâm birliği siyaseti ile Osmanlı Devleti

¹⁷⁶ Tahsin, 21.

¹⁷⁷ Uygur Mustafa Sertel, *Türk Dış Politikasında Çin Halk Cumhuriyeti İle İşbirliği Olanaklarının Analizi*, yüksek lisans tezi, AÜSBE Ankara 2008, s. 24.

¹⁷⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914)*, Ankara 1997, s. 739.

¹⁷⁹ Mehmet Temel, "Atatürk Devrimlerinin Çin Aydınlarının Algılanışı ve XX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Türkiye-Çin İlişkilerine Yansımaları", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 105.

sınırları içinde yaşayan Müslüman teb'ayı kaynaştırmak, Orta Asya, Afrika, Hindistan, gibi Hıristiyan Avrupa ülkelerinin sömürgesi durumunda olan Müslüman devletleri Hilafet makamının ruhaniyeti etrafında birleştirerek sömürgeciliğe karşı koymayı amaçlamıştır. Batı literatüründe, ilk defa muhtemelen 1875'te kullanılan, İttihâd-ı İslâm'ın karşılığı olarak görülen "panislâmizm" kavramı ise daha çok olumsuz anlamda ve Müslümanlar arasında Batı'ya karşı organize edilen tehlikeli bir askerî teşkilâtlanma olarak sunulmuştur.¹⁸⁰ Halbûki İslâm birliği siyasetinin amacı dünya Müslümanlarını birleştirmek ve aynı siyasî çatı altında toplamak değil, mevcut tehlike karşısında Müslümanlar arasında dayanışma ve yardımlaşmayı sağlamak olmuştur. Diğer bir deyişle İttihâd-ı İslâm ile siyasi birlik değil siyasette birlik amaçlanmıştır.¹⁸¹ Aslına bakılırsa İslâm dini, yayılmaya başladığı ilk zamanlardan itibaren Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin olması gerektiğine vurgu yapmış, soy, ırk ve coğrafi farklılıklara dayalı ayrılıkları önemsememiştir. Bu açıdan değerlendirilecek olursa İttihâd-ı İslâm, İslâm dininin ilk zamanlardan itibaren verdiği bir mesaj olmuş, bir çok ayet ve hadisle bu hususa işaret edilmiştir. Nitekim "ittihâd-ı dîn, uhuvvet-i dîn" gibi ifadeler, 19. yüzyıldan önce de Müslüman sultanlıklar arasındaki yazışmalarda yer almış ve zaman zaman gayri müslim devletlerle olan mücadeleler sırasında birbirlerinden yardım isterken bu ifadelerle din kardeşliğinin sorumluluklarına atıfta bulunulmuştur.¹⁸² İttihâd-ı İslâm'ın Osmanlı Devleti'nin temel siyaseti haline gelmesi ise Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) olmuştur.

Batı emperyalizmine karşı Müslümanların hep birlikte mücadele etmesi gerektiğini savunan II. Abdülhamid, Halifelik makamının verdiği güçle Güney Afrika, Japonya ve Çin gibi uzak ülkelere din âlimleri göndererek İslâm birliğinin sağlanması ve İslâmiyet'in yayılması için çalışmalar başlatmıştır.¹⁸³ Sultan II. Abdülhamid'in Çin'deki etkisi 1890 yılında kendini göstermeye başlamış başta Pekin olmak üzere Çin Müslümanları cuma ve bayram namazlarında hutbeyi Halife II. Abdülhamid adına okutmaya başlamıştır.¹⁸⁴

1899 yılında gayrimüslim ve Müslüman Çinlilerin Batılı emperyalist devletlere karşı ayaklanması sömürgeci devletleri endişelendirmeye başlamıştır. Alman İmparatoru II. Guillaum, Avrupalılara karşı Çin'de ayaklanan Müslümanları yatıştırmak için Sultan II. Abdülhamid'e müracaat etmiştir. II. Guillaum'un teklifine olumlu cevap veren Sultan Abdülhamid, bu şekilde Çin Müslümanlarıyla daha yakın temas kurmaya başlamıştır. Ancak

¹⁸⁰ Azmi Özcan, "İttihad-ı İslam", *DİA*, XXIII, 470-75.

¹⁸¹ Alâeddin, Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Pan İslâmizm Işığında Türkistan*, İstanbul 1997, s.197.

¹⁸² Azmi Özcan, "İttihad-ı İslam", *DİA*, XXIII, 470-75.

¹⁸³ Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid", *DİA*, I, 220.

¹⁸⁴ Sebahattin Şimşir, *Dünden Yarına Türkistan'da Türkler*, İstanbul 2009, s. 391.

Abdülhamid'in, Çin Müslümanları nezdindeki bu girişimi II. Guillaum'un istediği şekilde gelişmemiş, bilâkis oradaki Müslümanların daha düzenli bir şekilde teşkilatlanmalarına sebep olmuştur. Çin'e birbiri arkasına heyetler gönderen Sultan II. Abdülhamid, bu vesileyle İslâm birliği siyaseti ile ilgili faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁸⁵

Sultan II. Abdülhamid, 1900 yılında yaver mirliya Enver Paşa¹⁸⁶ başta olmak üzere içlerinde Fatih Camii dersiâmlarından Ahmet Râmiz Efendi, Mekâtib-i İptidâiyye müfettişlerinden Hafız Ali Rıza ve Bursalı Hafız Hasan Efendilerin de bulunduğu birçok heyet, İslâmiyet ve dinî ilimler konusunda eğitim ve nasihat vermek üzere Çin'e gönderilmiştir.¹⁸⁷

Enver Paşa heyeti, İslâm Halifesinin temsilcisi sıfatıyla Çinli Müslümanlar üzerinde çok etkili olmuştur. Çinli Müslümanlar, Halife Sultan II. Abdülhamid'i kendi dinî liderleri olarak kabul ederek, kendi iç meselelerinde bile ona başvurup tavsiyelerini almaya hazır olduklarını söylemiştir. Çinli Müslümanların varlığı ve onların Çin İmparatorluğu üzerindeki önemi Sultan II. Abdülhamid'in gönderdiği heyetin gelişiyile daha çok dikkat çekmiş ve bu durum Batılı devletlerin hiç de hoşuna gitmemiştir. Şanghay'daki Avrupa konsoloslukları, Enver Paşa'nın Şanghay dışındaki Müslümanlarla temasa geçmemesi için her türlü çareye başvurmuş ve bu çabalarında başarılı olmuşlardır.¹⁸⁸

22 Temmuz 1900 tarihli Mısır *el-Müeyyed* gazetesinde Osmanlı Devleti'nin Çin'deki Müslümanlar üzerindeki etkisi şöyle ifade edilmektedir; "Osmanlı yönünü Çin'e doğru çevirirse Çinli Müslümanlar onun için destek olacak ve Çin'e müdahalesini meşrulaştıracaktır. Sultan II. Abdülhamid adına hutbe okuyan Çin Müslümanlarının sayısı 70 milyonun üstündedir. Göğün Oğlu'nun (yani Çin İmparatoru'nun) memleketinde, İslâm unsuru çok önemli olup, mert karakterli ve büyük zenginliklere sahip, soylu vatandaşları içine almaktadır. Aralarında tüccarlar, maden kuyularının büyük bir kısmını işleten sanayiciler, kılıç taşıdıkları halde, kalemlerini de kullanmasını bilen çok sayıda bakan, vali ve generaller vardır. Şayet Avrupa kuvvetlerinin bayrakları yanında, Osmanlı bayrağı da Çin surlarında dalgalanmış olsaydı, bu 70 milyon Müslümanın hararetli "hoş âmedî" duygularıyla karşılaşacaktı."¹⁸⁹

¹⁸⁵ İhsan Süreyya Sırma, II. *Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul 1989, s. 70.

¹⁸⁶ Sultan II. Abdülhamid'in Çin'e elçi gönderdiği heyetin başındaki Enver Paşa, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin liderlerinden, Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa değildir.

¹⁸⁷ Temel, 106.

¹⁸⁸ Sırma, 80.

¹⁸⁹ *el-Müeyyed* Gazetesi, 22 Temmuz 1900, N. S. Turquie, 1899-1900, No.: 167, s. 206-207'den naklen İ.Süreyya Sırma, "Sultan II. Abdülhamid'in Çin'e Gönderdiği Enver Paşa Heyeti Hakkında Bazı Bilgiler", Ankara, 1980, s.165.

Sultan II. Abdülhamid bir sene sonra, yani 1902 yılında aynı amaçla Muhammed Ali adındaki bir adamını Çin'e göndererek, oradaki Müslümanlarla temasa geçmiştir. Muhammed Ali Çin'in Mandchouse eyaletinde Wang adında bir imamın misafiri olmuş ve faaliyetlerini oradan yürütmüştür. Fransız arşivindeki bir belgede Muhammed Ali hakkında şu bilgilerin verildiği nakledilmektedir. "İstanbullu olan Muhammed Ali, İstanbul mollalarının elbisesini giymekte ve kendisine Uzak Doğu'daki dindaşlarını ziyaret etmek için, tatile çıkmış bir "turist hoca" süsü vermektedir. O, bundan dört sene evvel de muhtemelen aynı görevle, buralara kadar gelmiş, ve Malezya, Siam, Koşin-sin ve Japonya'yı ziyaret etmiştir. Şimdi, İstanbul'dan itibaren Bombay, Singapur, Batavia, Bangkok, Saigon ve Şanghai'a uğradıktan sonra gittiği Japonya'dan geliyor... Muhammed Ali'nin, Japonya'da, Yokohama limanında bir cami inşası için, Japon Devlet adamları ve Yokohama'daki Müslüman tüccarlarla görüşmeler yapmış olması lazım. Sayıları otuz kadar olan bu tüccarlar, Hindli, Arap ve İranlılardan müteşekkil olup, mezheplerinin farklılığına rağmen, "kâfirlerin" içinde yalnız kaldıklarından, İslâm, onları birlik halinde tutmaktadır... Muhammed Ali, fevkalade Arapça konuşmakta, ve bu, onun, buradaki Kur'an okuyabilmek için Arapça öğrenmiş olan Müslüman liderleriyle kolayca anlaşmasını sağlamaktadır. Muhammed Ali, biraz da İngilizce bilmektedir ki, bu lisani, yaptığı seyahatlerde öğrendiğini söylüyor.¹⁹⁰ Burada verilen bilgilerden Sultan II. Abdülhamid'in İslâm birliği siyasetinin Uzak Doğu ülkelerinde oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Osmanlı ile Çinli Müslümanlar arasındaki ilişkiler çift yönlü devam etmiştir. Sultan II. Abdülhamid, Çin'e elçi gönderdiği gibi Abdul Rahman Wang Kuan gibi Çinli Müslümanların liderlerini de İstanbul'a davet ederek kabul etmiştir. Padişah, Çinli Müslümanların ricası üzerine bazı İslâm eserleriyle Hafız Hasan ve Ali Rıza adlı iki din adamını Çin'e göndermiştir.¹⁹¹ Ayrıca hacca gitmek amacıyla yolculuğa çıkan Çinli Müslümanlar hilâfetin merkezini ziyaret için İstanbul'a uğramıştır. Osmanlı Devleti Çinli Müslümanlara büyük ilgi göstermiş, ihtiyacı olanlara yardımda bulunmuş, ülkelerine güvenlik içinde dönebilmeleri için her türlü önlem alınmıştır.¹⁹²

Sultan II. Abdülhamid'in İslâm birliği faaliyetlerinin Çin'deki etkisi o kadar büyük olmuştur ki, Çinli Müslümanlar 1908 yılında Pekin'de İslâm Halifesinin adını taşıyan ve kapısında Osmanlı bayrağı dalgalanan Pekin Hamidiyye Üniversitesi'ni kurmuştur.¹⁹³

---

¹⁹⁰ Sırma,84.

¹⁹¹ Lee, 246.

¹⁹² Temel, 106.

¹⁹³ Sırma, 84.

İslâm birliği faaliyetleriyle ilgili bilgi veren bir vesikada Çinli Müslümanlar ve Pekin'deki üniversitenin açılışıyla ilgili şu bilgiler nakledilmektedir.

"Sadece Pekin'de 38 tane cami vardır. Binlerce Müslüman, günde beş defa ibadetleri yapmak ve Halifeye dua etmek için bu camilere gelirler. Cuma günleri, Arapça okunan hutbeler, Pekin Müftüsü ve diğer din adamları tarafından Çin diline tercüme edilir. Okumuş ve rençber Çinli Müslümanlar, çocuklarının ilim ve irfandan nasiplerini alabilmeleri için, Çin İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerine Müslüman çocuklarına mahsus okullar açmışlardır. Bazı eserlerde, Pekin'de tüm olarak yalnız üç caminin olduğunu ve sadece 12 bin mümin bulunduğunu okuduk. Bu bilgiler iki asır evvelki duruma göre doğrudur. Biraz evvel dediğimiz gibi, Pekin'de binlerce Müslümanın ibadetlerini yaptıkları 38 tane cami vardır. Her caminin büyük bir medresesi vardır, İslâmi eğitimle gerçekleştirilen gelişmeyi kanıtlamak için, bu müesseseler birer delil olarak gösterilebilir. Bir müddet önce de, bu tesislerin dışında, yeniden büyük bir müessese kuruldu ki, ona Padişahımızın ismini vererek, "Pekin Hamidiyye Üniversitesi" diye adlandırdılar. Bu tesisin temelinin atıldığı gün binlerce Çinli mü'min, Sultan Hazretleri için Hak Ta'âla'ya dua ve niyazda bulundular. Çinlilerin, bu yeni müesseseyi bizim şanlı Padişahımızın adıyla adlandırma arzulan, her türlü övgüye şayandır. İnşaat tamamlandığı için, geçtiğimiz günlerde de açılış merasimi yapıldı. O gün, Pekin Müftüsü, çok sayıda ulema ve binlerce mü'min bu bayrama iştirak ettiler. Çin maarif Bakanlığında çok sayıda büyük zevat da o gün hazır bulundular. Bizzat Bakan da, merasime iştirak etme kararını almıştı; fakat o gün büyük bir kar fırtınası ve Bakanın evinin Hamidiyye Üniversitesi'ne iki saat kadar uzakta oluşu, Bakanın merasime iştirakini önledi. Merasiminin sonunda, Arapça bir konuşma yapıldı ve Padişahımız için dua okundu. Konuşma ve dua, Müftü tarafından Çinceye tercüme edilerek Müslümanlara tebliğ edildi. Müslümanların çoğu sevinçlerinden ağlıyorlardı. Müslüman Çinliler, diğer Çinlilere benzemiyorlar; onlar, büyük bir dinî bağla birbirlerine bağlı olup, şerefli ve iyi kimselerdir. Bizim dinî lisanımız olan Arapça'nın belagat ve tatlılığı ve bu müessesenin kapısına çekilmiş olan Osmanlı Bayrağı'nın şanı, bu ince kalbli insanları heyecanlandırmaya ve gözyaşlarını tahrik etmeye yetiyor. Çin'de yaşayan Müslümanların şimdiki sayısının 40-50 milyona yükselmiş olduğu söyleniyordu. Fakat bu hususta yapılan bir istatistik, bu sayının doğru olmadığını gösterdi. Çin Hükümetinin

diğer kaynaklara dayanan, Nüfus sayım idaresi'nden alınan bilgilere göre, Çin Müslümanlarının bugünkü sayısı 70 milyon kadardır".¹⁹⁴

İslâm birliği faaliyetleri kapsamında Avrupa, Orta Asya ve Uzak Doğu'ya gönderilen elçilerden biri de Süleyman Şükrü Bey olmuştur. Süleyman Şükrü Bey 1905 yılında Çin'e seyahat etmiş ve burada Çinli Müslümanlarla temaslar kurmuştur. Pekin'de kalabalık bir Müslüman cemaatiyle görüşmesi sırasında kendisinden etkilenen bir Çinli Müslüman liderin şöyle söylediği nakledilmektedir: "Padişah-ı İslâm bu diyarı baştan başa tutan sadık bendeleri elli beş milyondur. Kılıcını sallamak vatanımızı teslim etmek için mübarek fermanlarını gece gündüz beklemekteyiz... Saltanat-ı İslâmiyenin şerefi eşrefi Çin Müslümanlarına da nasip olsun... Canımız, malımız, mülkümüz sizindir."¹⁹⁵

İslâm dinînin özünde olan dayanışma anlayışı, haberleşme, ulaşım ve basın imkânlarıyla kendisini daha rahat ifade etme imkânı bulmuş, böylece ayrı coğrafyalarda birbirlerinden habersiz olan Müslümanlar, başka ülkelerdeki dindaşlarından haberdar olma ve daha yakın irtibat kurma gereğini duymuştur. Bu gelişme Osmanlı tarihinde en yoğun olarak II. Abdülhamid döneminde yaşanmıştır. Değişen dünya şartlarında bu durumun değerlendirilmesinin öncelikle Osmanlıların, buna bağlı olarak da bütün Müslümanların yararına olacağını düşünen II. Abdülhamid, bu alandaki faaliyetlerini arttırmıştır.¹⁹⁶

Çinli Müslümanların İslâm halifesine olan sevgi ve bağlılığını çok açık şekilde ortaya koyan bu temaslar, kısa süreli de olsa Çinli Müslümanların İslâm Halifesiyle yakınlaşmasını sağlamış, Çin'de İslâm'ın canlanmasına ve yayılmasına katkıda bulunmuştur. Ancak bu dönemde Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasî, ekonomik koşullar, emperyalist güçlerin Çin'deki faaliyetleri bu gayretlerin umulduğu oranda güzel sonuçlara ulaşmasına engel olmuştur.

B. Yeni Fikirlerin Etkisi

20. yüzyılın başları Çin Müslümanları ile dünya Müslümanları arasında karşılıklı fikir alışverişinin arttığı bir dönem olmuştur. Çinli Müslümanların entelektüel ve örgütsel faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı bu yıllarda özellikle Orta Doğu'daki İslâm ülkeleriyle yakın ilişkiler kurulmuştur. Orta Doğu ile artan temaslar sayesinde 1923 yılından 1934 yılına kadar 834 Çinli Müslüman hac için Mekke'ye gitmiştir. 1939 yılına gelindiğinde en az 33 Çinli Müslüman İslâmî eğitim için Kahire'deki el-Ezher Üniversitesinde eğitim almıştır.

¹⁹⁴ İhsan Süreyya Sırma, "Pekin Hamîdiye Üniversitesi", *İslamî İlimler Fakültesi Prof. M. Tayyip Okıç Armağanı*, Ankara 1978, s.159.

¹⁹⁵ Lee, 248.

¹⁹⁶ Özcan, 475.

İslâm ülkeleriyle artan bu yakınlaşma Çinli Müslümanların kendi geleneksel İslâm anlayışlarını yeniden değerlendirmelerine yol açmıştır. Bununla birlikte, siyasal olaylar ve yeni İslâmi fikirlerin etkisiyle Çinli Müslümanlar birçok dernek ve örgütler kurmuş, gazete ve dergiler çıkarmaya başlamıştır. Çin İslâm Eğitim Cemiyeti (Şangay 1925) Çin İslâm Genç Öğrenciler Cemiyeti (Nanking, 1931), Çin Genel İslâm Cemiyeti (Jinan 1934) bunlardan bazılarıdır. Bu dönemde Müslümanların süreli yayınları hiç olmadığı kadar çoğalmıştır. 1911 ila 1937 yılları arasında otuz gazete yayınlanan Pekin, Çin İslâm'ının kültürel merkezi haline gelmiştir.¹⁹⁷

Çinli Müslümanlar, 20. yüzyılın başlarında gelişen haberleşme, ulaşım ve basın imkânlarıyla kendilerini daha rahat ifade etme imkânı bulmuş, başka ülkelerdeki dindaşlarıyla daha yakın ilişkiler kurabilmiştir. Bu gelişmeler, Çin'de İslâmiyet'in basın yayın ve dernekler yoluyla sesini daha güçlü duyurabilmesini sağlamıştır. Ancak 20. yüzyılın ortalarında Çin'de yapılan komünist devrim sadece Çinli Müslümanlar için değil tüm Çinliler için karanlık bir dönemin başlangıcı olmuştur.

1 Ekim 1949'da Mao Zedung liderliğinde Çin Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Ne var ki yeni kurulan Halk Cumhuriyeti, uyguladığı komünizm rejimiyle halka özgürlük yerine baskı ve sınırlama getirmiştir.¹⁹⁸ Çin'in tek lideri olan Mao Zedung, ülkede komünist devrim yaparak Çin Devleti'ni uluslararası sisteme kapalı bir şekilde yönetmeye başlamıştır. Çin Komünist Partisi (ÇKP) ülkedeki kontrolünü kaybetmemek için sürekli olarak merkeziyetçi yapıyı güçlendirmeye çalışmış ve yönetimi altında yaşayan etnik gruplara baskı uygulamıştır. Bu baskılara maruz kalanların çoğu Müslümanlar olmuştur.¹⁹⁹

Bütün Çin üzerinde otoritesini kurmak isteyen ÇKP'nin amacı, Çin'in bütün vatandaşları için ortak bir proleter kültür oluşturmak, Müslümanları ve diğer ulusları Çin sosyalist ve komünist toplumuna asimile etmektir. Hiçbir dine ve geleneğe saygı göstermeyen komünist yönetimin İslâm'a karşı tutumu ise çok daha sert olmuştur. Bu hareket süresince camilerin sahip olduğu vakıf arazilere el konulmuş, imamlar ve kadınlar tarlalarda çalışmak zorunda bırakılmış, Çinli Müslümanların dünyanın diğer yerlerindeki Müslümanlarla irtibatı kesilmiştir. Camilerin büyük bir kısmı kapatılmış veya yıkılmış, ezan okunması ve cemaatle namaz kılınması yasaklanmıştır. Bu dönemde İslâmi eğitim büyük ölçüde baskı altına alınmış, imamlar (Ahung) tutuklanmış ve İslâm karşıtı propagandalar artmıştır.²⁰⁰ Müslüman Çinlilerin kendilerine ait mallarına ve evlerine el konulmuş, gayrimüslim Çinliler Müslüman

---

¹⁹⁷ Gladney, 54.

¹⁹⁸ Gül, 27.

¹⁹⁹ Çandarlıoğlu, 323.

²⁰⁰ Waardenburg, 383–84.

bölgelerine yerleştirilmeye başlanmıştır. 1952 yılına kadar kuzeybatı Çin'deki Müslümanların yaşadıkları bölgelere bin üç yüz gayrimüslim gönderilmiştir.²⁰¹ Bu dönemde, çeşitli aşağılamalara maruz kalan Müslümanlara domuz yetiştirme zorunluluğu bile getirilmiştir.²⁰²

1958 yılında Çin Müslüman Cemiyeti lağvedilmiş, resmi İslâmi Literatür ve Hukuk Araştırmaları İslâm Enstitüsü kapatılmıştır. Çin'in her yerindeki İslâmi ve diğer dinsel örgütlere son verilmiş ve yayınlar durdurulmuştur. 1956 yılında Sincan'da Arap alfabesi kaldırılarak yerine Latin alfabesi getirilmiştir. 1966–76 arasında Büyük Proleterya Kültür Devrimi adı altında gerçekleştirilen uygulamalarla Çinli Müslümanlara yönelik şiddet ve zulümler daha da artmıştır. Birçok Müslüman, Orta Asya'daki Türkî Cumhuriyetlere göç etmek zorunda kalmıştır. Mao yönetiminde kurulan İslâm'ın Lağvedilmesi Devrimci Araştırma Grubu, Müslümanların Han Çinlileriyle evlenmesini, Kur'an okunmasını, dinî bayramlarını kutlamasını yasaklamıştır. Komünist zulüm o kadar ileri gitmiştir ki Müslümanlardan ölümlerini yakmaları bile istenmiştir.²⁰³ Çin Müslümanları, komünist rejimin başlattığı Büyük Proleterya Kültür Devrimi adı altında uygulanan bu işkence ve zulüm sırasında tarihlerinin en zor günlerini yaşamıştır. Çin hükümetinin İslâm dinine karşı olan katı tutumu, Mao Zedung'un 1976 yılında ölmesi ve radikal güçlerin iktidardan düşürülmesinden sonra daha hoşgörülü bir hal almaya başlamıştır.²⁰⁴

Çin yönetimi 1978 yılında açılım ve reform dönemini başlatmıştır. Müslüman nüfusun güvenini yeniden kazanmaya ve açılmış yaraları iyileştirmeye çalışan ÇKP, daha önce kapatılan veya harap edilen binlerce camiyi yeniden açmıştır. Bazı camilerin onarımı için devlet yardımı yapılmış, Müslümanların dinlerini yaşamalarına izin verilmiştir. İslâmi klasikler ve dinî kitaplar, kontrollü olmak üzere, Çince ve Arapça olmak üzere basılmış ve dağıtılmıştır. Kapatılan dinî okullar yeniden eğitim vermeye başlamış, Müslüman din adamı yetiştirmek üzere sekiz akademi açılmıştır. Ayrıca Arapça hocası yetiştirmek üzere dil okulu açılmasına devlet destek vermiştir. Hac seyahatine izin verilen 1985 yılında 2 bin Çinli Müslüman Mekke'ye gitmiştir. Dinî bayramlar tatil günü olarak kullanılmaya başlanmıştır. İslâm'a uygun yiyeceklerin yenilebildiği lokantaları işletebilmek ve dinî faaliyetleri sürdürebilmek için Müslümanlara devlet güvencesi sağlanmıştır. Toplanan fonların İslâmi yapılar, camiler ve yoksulları desteklemek için kullanılması şartıyla zekât alınmasına izin verilmiştir. Bu gelişmelerin yanında Müslüman aileler “her aile için bir çocuk” politikasının

---

²⁰¹ Israeli, 175.

²⁰² Dru Gladney, “Huy, İslam ve Devlet Çin'in Kuzeybatı Köşesinde Bir Sûfi Cemaat”, trc. İbrahim Kapaklıkaya, *Çin'deki Müslümanlar*, İstanbul 2003, s. 328.

²⁰³ Deangelis, 286.

²⁰⁴ Çandarlıoğlu, 328.

dışında tutulmuş, evlenme yaşı ise erkeklerde 20 kadınlarda 18'e indirilmiştir. Bu uygulamalarla Çin Müslümanları önceki yıllara göre oldukça geniş haklara sahip olmuşlardır.²⁰⁵

C. Çin Devlet Politikasının Etkisi

Çin'de genişleyen dinsel hoşgörü ve ekonomik reformlar sayesinde artan refah, Çin Müslümanlarına iyi bir yaşam standardı sağlamaktadır. Çin, siyasî ve ekonomik kaygılarından dolayı, Orta Doğu ve Batı Asya'nın bütün belli başlı Müslüman uluslarıyla diplomatik köprüler kurmuştur.²⁰⁶ Çin'in dışı açık politika takip etmeye başlamasından sonra dünya güç dengesinde Ortadoğu'nun öneminin artması ve ülkedeki Müslüman nüfusun çoğunluğunun Çin'in rakibi olan Sovyetler Birliği'ne bitişik sınır bölgelerinde oturması gibi siyasî sebepler de son yıllarda Çin'de İslâmiyet'in gelişmesinde olumlu rol oynamaktadır.²⁰⁷

Çin'de seyahat etme ve yaşama açısından artan imkânlar ve Çin hükümetinin siyasî ve ekonomik kaygılarla Müslüman ülkelerle dostane ilişkiler geliştirme arzusu, Çinli ve diğer Müslümanlar arasındaki ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır. Bu durum dünyanın diğer bölgelerindeki Müslümanlar arasında Çin Müslümanlarının durumuna ilişkin bilinçlenmeyi ve aynı zamanda Çinli Müslüman cemaatlerine yardım etmeye yönelik çeşitli çabaları teşvik etmiştir. Mesela, 1995 yılında Quanzhou'daki Fujian Bilimler Akademisinin ev sahipliğinde, İslâm'ın deniz İpek Yolu aracılığı ile Çin'e girişi konusunda bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansta dünyanın çeşitli yerlerinden gelen Müslümanlar ilk kez Çinli dindaşlarıyla tanışma olanağı bulmuştur. Çinli dindaşlarını daha yakından tanıyan Müslümanlar, ülkelerinde onlarla ilgili daha detaylı yayınlar yapmaya başlamıştır. Bu durum, Ortaçağ Müslüman gezginlerinin gözlemlerini yazmalarından bu yana ilk kez Çinli Müslümanlar hakkında önemli miktarda çalışma yapılmasına yol açmıştır.²⁰⁸

Günümüzde Çin'de, Müslümanların bulunduğu bütün bölgelerde, bizzat Müslümanların idare ettikleri binlerce medrese bulunmaktadır. Buralarda hem hoca yetiştirilmekte hem de dinlerini öğrenmek isteyen Müslümanlara hizmet verilmektedir. Medreselerdeki bu eğitime Çin Devleti belli oranda yardım etmektedir. Geri kalan masraflar ise zengin Müslüman Çinliler tarafından karşılanmaktadır.²⁰⁹

---

²⁰⁵ Deangelis, 286.

²⁰⁶ Deangelis, 288.

²⁰⁷ Çandarlıoğlu, 328.

²⁰⁸ İsraili, 261.

²⁰⁹ Sırma, 118-120.

Son yıllarda basında çıkan bazı haberler, Çin’de İslâmiyet’in yayılması ve yaşanması konusunda oldukça sevindirici gelişmelerin olduğunu ortaya koymaktadır. 70 bin Müslüman nüfusuyla Çin’de İslâm medeniyetinin hâkim olduğu bir merkez olan Xian şehrindeki tarihi Qing-zhen-si Cami’nin imamı Mâ Hoca, Çin’de İslâmiyet’in bugünkü durumunu şu sözlerle ifade etmektedir: “Elhamdülillah buralarda İslâmiyet gittikçe yayılıyor, güzelleşiyor. Şu anki hükümetimizin ve devlet başkanının tutumu, eskiye göre oldukça memnuniyet verici. Şu an elhamdülillah ilkleri yaşıyoruz, dinî özgürlükler konusunda. Eski Çince’de “Vatanımı sev, dinîni sev” diye bir söz vardır. Buraları seviyoruz. Yaklaşık 20 tane camimiz var. Nüfusumuza oranla oldukça iyi bir sayı. Ayrıca şehir merkezinden uzak bölgelerde de camiler inşa ediliyor. Bu uzak bölgelerde yaşayan Müslümanların cuma namazı için şehir merkezindeki camilere gelmesi halk otobüsüyle bir saat sürüyor. Oralarda da küçük mescitler inşa ederek onların da kendi aralarında toplanıp cuma namazı kılmaları sağlanıyor. Bu konuda da devletin desteğini görüyoruz. Bu camiler devletin resmi izniyle açılıyor çok şükür. Böyle bir durum önceleri mümkün olmuyordu. Maalesef geçmişte dine karşı saldırılar, engellemeler oldu. 1966 yılındaki kültür devriminde Çin genelinde birçok cami yağmalandı. Dörtlü Çete (The Gang of Four) denilen yöneticiler Müslümanlara çok eziyet verdi. Şu anki hükümet için böyle bir şey söz konusu değil. Dediğim gibi camilerimizin sayısı sürekli artıyor. Bu bir, ikinci olarak gençlerimizin durumundan bahsedebiliriz. Genç kardeşlerimizin dinî hassasiyetleri ve bilgileri de her geçen gün artmaktadır. Burada olsun, camimizde olsun çalışmalarımız sürüyor. Örneğin öğle namazından sonra vakti olanlara hocalarımızın kontrolünde Kur'an-ı Kerîm öğretiyoruz. Akşamları camiye kapatmak zorunda olduğumuz için isteyenlerle yatsı namazından sonra da burada; medresemizde derslere devam ediyoruz. Gün geçtikçe de Müslümanların sayısı artıyor çok şükür. Dışarıda sizler de görmüşsünüzdür. Pek çok genç kızımız başlarını örterek dışarı çıkıyor. Camide namazlarını kılıyor, iyi bir genç nesil yetişiyor. Gençlerimiz sadece ibadetlerini yapmıyorlar; ayrıca İslâmi bilgilerini, ahlâklarını da artırıyorlar. Hac ibadetini yapanların sayısı da artmaktadır. Geçtiğimiz üç senede sadece Xian'dan her yıl yaklaşık olarak 250 kişi hacca gitti. Bu sene de daha yeni döndük. Sayımız tam 241'di. Erkeği, bayanı, yaşlısı, genci her kesimden insan vardı elhamdülillah. Hacca gidenlerimizin sayısı artıyor, İslâmi ilimlerde tahsil yapanlar çoğalıyor, camilerimizin adedi hep artıyor. Devlet bizimle ilgileniyor artık. Önceden Çince Kur'an-ı Kerim yoktu maalesef. Yaklaşık yirmi yıl kadar önce Çin Halk Cumhuriyeti İslâm Konseyi Çince Kur'an-ı Kerim mealî hazırladı elhamdülillah. Hatta hacca giderken uçağa binmeden önce her bir hacı adayına hem Arapça hem Çince olmak üzere Kur'an-ı Kerim’ler hediye

edildi. Yani şu an Çinli Müslümanların durumları eskiye nazaran çok iyi. Tekrar tekrar Allah'a şükrediyoruz".²¹⁰

Basında yer alan bir diğer sevindirici haber ise, Çin'de İslâmî ilimlerin ne kadar geliştiğini ortaya koymaktadır. Son yıllarda Çin'de Profesör Yahya Lin Song'un başkanlığında 40 Çinli ilim adamı tarafından Kur'an-ı Kerim Kavramlar Ansiklopedisi çalışması yapılmaktadır. Çince hazırlanan Kur'an-ı Kerim ansiklopedisi dünyada bu alanda yapılan çalışmaların en iyisi olacak şekilde hazırlanmaktadır. Bu önemli çalışmanın başkanlığını yapan ve aynı zamanda 1995 yılından beri Çin'de yapılan Kur'an-ı Kerim yarışmalarında jüri üyesi olarak katılan Profesör Yahya Lin Song, Çin'de Kur'an-ı Kerim'le ilgili yapılan çalışmalarla ilgili olarak şunları söylemektedir. "Kur'an-ı Kerim'i güzel okuma yarışmalarında yarışmacıların sayısı ve seviyesi her geçen yıl daha da yükseliyor. Bir gün Çinli Müslümanların uluslararası Kuran-ı Kerim okuma yarışmasında birincilik kazanacağına inanıyorum".²¹¹

Son yıllarda Çin ile Türkiye arasında yapılan karşılıklı görüşmeler İslâm dünyası açısından sevindirici gelişmelere sahne olmaktadır. 2011 yılında yapılan görüşmelerin ilki Şubat ikincisi ise Temmuz ayında gerçekleşmiştir. Çin İslâm Cemiyeti Başkanı Hilaluddin Chen Guangyan başkanlığındaki 7 kişilik bir heyet Şubat ayında Diyanet İşleri Başkanlığının resmi davetlisi olarak Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Çin heyeti Diyanet ile din hizmetleri ve eğitimi konusunda görüşmüş ve işbirliği imkânları hakkında fikir alışverişinde bulunmuştur. Çin'de yaşayan 83 milyon Müslüman'ın selamını getirdiğini belirten Çin Halk Cumhuriyeti İslâm Cemiyeti Başkanı Hilaluddin Chen Guangyan, Çin'de 40 bin camide 50 bin imamın görevli olduğunu ve imam yetiştirmek üzere 10 adet imam-hatip okulu açıldığını ifade etmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti İslâm Cemiyeti Başkanı Guangyan: "Türkiye ile ilişkilerimizi daha somut adımlarla geliştirmemiz gerekiyor. Türkiye ile ortak dinî yayınlar çıkartabiliriz. Öğrencilerimizin Türkiye'de okumasını, dinî dersler tahsil etmesini temin edebiliriz" açıklamasını yapmıştır.²¹² Çin'in ziyaretinden 4 ay sonra Temmuz ayında Çin'in başkenti Pekin'e giden Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mehmet Görmez, Çin Halk Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Hui Liangyu ile görüşmüştür. Aynı zamanda Çinli bir Müslüman olan Hui Liangyu, din işlerinden sorumlu başbakan yardımcısı olarak kabinede görev yapmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti Din İşleri Bakanlığı'nın ardından Çin İslâm Cemiyetiyle de işbirliği protokolü imzalamıştır. İmzalanan protokollerle Türkiye ile Çin arasında temeli sağlam yeni

²¹⁰ İbrahim Ethem Gören, "Çinli Hat Sanatı Üstadı Ma İle Maveria Üzerine", *Dünya Bülteni*, <http://www.dunyabulteni.net> [24.10.2010].

²¹¹ "40 Çinli Araştırmacıdan Kur'an Ansiklopedisi", <http://www.timeturk.com.tr> [21.11.2010].

²¹² <http://www.diyamet.gov.tr/turkish/DIYANET/2011aylik/mart/bulten.pdf>.

bir dönemin başlamıştır. Her iki dost ülkenin dinî kurumları arasındaki tecrübe paylaşımının son derece önem arz ettiğini belirten Çin İslâm Cemiyeti Başkanı Hilaluddin Chen Guangyuan; “Geçmişte olduğu gibi bugün de Türkiye, İslâm Medeniyeti’nde büyük bir rol oynamaktadır” açıklamasında bulunmuştur. İmzalanan protokolle birlikte 2012 yılında İstanbul’da Çin İslâm Kültür Fuarı, 2013 yılında ise Pekin’de Türk İslâm Kültür Fuarı düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Haziran yahut Temmuz aylarında 10-15 günlük olarak düzenlenecek fuarlarda; resim sergisi, dinî yayınlar fuarı, sanat ve kaligrafi etkinlikleri, Kur'an tilaveti gibi etkinlikler yapılacaktır. Etkinlikler kapsamında “Çin’de İslâm” konulu resim sergisi; Çin Halk Cumhuriyeti’nden gelecek İslâm âlimleri tarafından Çin’deki İslâmi hayat ve Sincan bölgesinde Müslümanların günlük yaşamları, Çin’de İslâm’ın tarihi, Müslüman nüfusun Çin’deki dağılımı, Çinli Müslümanların dinî hayatı, Çin’deki İslâmi eğitim, Çin’deki camiler, Çinli Müslümanların sosyal hayatları hakkında konuşmalar yapılacaktır. Yayıncılık alanındaki ilk ortak çalışma ise *Çin’de İslâm* isimli kitabın Türkçeye çevirisiyle başlayacaktır.²¹³

Çin İslâm Cemiyeti Başkanı Hilaluddin Chen Guangyan’ın verdiği bilgiye göre Çin’de 83 milyon Müslüman yaşamaktadır. Bu bilgi Çinli Müslümanların, 70 milyon Türkiye dâhil İslâm dünyasının birçok ülkesinden daha büyük bir nüfusa sahip olduğu gerçeğini de ortaya koymaktadır. İslâmiyet’in yaşanmasıyla ilgili bu olumlu gelişmeler, dünyanın beşte birini oluşturan Çin’de seçkin bir İslâm topluluğunun varlığını ortaya koymakla birlikte, Çin’de İslâmiyet’in geleceğinin çok parlak olacağını habercisidir.

IV. İSLÂM BİLİM, SANAT VE MİMARİSİNİN ÇİN’DEKİ ETKİSİ

Yedinci yüzyıldan itibaren İslâm dinîyle birlikte İslâm bilim, sanat, kültür ve edebiyatı da Çin’de yayılmaya başlamıştır. Gittikleri ülkelerin bilim ve sanat alanındaki gelişmelerine kayıtsız kalmayan Müslümanlar, yeşim oyma, fişekçilik, boyama, lake, kâğıt yapımı gibi konularda Çin’in teknik üstünlüğünü fark etmiş²¹⁴ ve bu yenilikleri İslâm dünyasına taşımıştır. Hiç şüphesiz ki bunların en önemlisi kâğıt olmuştur.

Çin dışında ilk defa Semerkant’ta imal edilmeye başlanan Çin usulü kâğıt yapımı tekniği kısa süre sonra Bağdat, Şam, Kahire gibi İslâm dünyasının ilim merkezlerine yayılmaya başlamıştır. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren İspanya’dan Hindistan’a kadar tüm İslâm ülkelerinde kâğıt üretimi yapılmıştır. Kâğıt, Çin’den İslâm dünyasına oradan da Sicilya

²¹³ [http://www.diyaret.gov.tr/turkish/dy/Diyaret-Isleri-Baskanligi\[30.12.2011\]](http://www.diyaret.gov.tr/turkish/dy/Diyaret-Isleri-Baskanligi[30.12.2011]).

²¹⁴ Cambridge, 93.

ve İspanya yoluyla Avrupa'ya gitmiş, 13. yüzyıldan itibaren Avrupa'da imal edilmeye başlanmıştır.²¹⁵

Çinlilerin dünya medeniyetine armağanı olan kâğıt, Müslümanlar tarafından dünyaya tanıtılmıştır. Kâğıdın yaygın olarak kullanıldığı İslâm ülkelerinde Müslüman âlimler tarafından yazılan İslâmi eserler, İspanya'dan Çin'e uzanan ve üç kıtayı içine alan İslâm topraklarında muazzam bir şekilde yayılmıştır.

A. İslâm Bilim ve Sanatının Çin'e Girişi

Çin'de göçebe Moğolların hâkim olduğu Yuan Hanedanlığı döneminde (1271–1368) Müslümanlar Çin'in kültür hocalığı görevini üstlenmiştir. Müslüman bilim adamları, hem İslâmî sanatların hem de fen bilimlerinin Çin'de gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Özellikle Kubilay Han, Müslüman sanatkâr, doktor ve bürokratları sarayına almış, İslâm tıp ve mimarisine de yakın ilgi göstermiştir. Bu dönemde Müslüman şairler Çince şiir yazıp şarkılar bestelemiştir. Bunlardan Ali Yao-Çing ve oğlu Li Hsi-Ying, Çin edebiyatının meşhur şairleri arasında yer almıştır. Bununla birlikte Müslümanlar Arapça ve Farsça eserlerin Çin'de tanınmasına vesile olmuştur. 1289 yılında Müslümanların konuştuğu dili öğrenmek için İslâm Yazısı Enstitüsü kurulmuş ve memurlar tayin edilerek yerli mütercimler yetiştirilmiştir. Müslümanlar Çin bilim ve teknolojisine de büyük katkılarda bulunmuşlardır. 1267 yılında İranlı Müslüman astronom Çemâleddin, çeşitli astronomi aletlerini getirerek İslâm dünyasının teknolojisini ve astronomik buluşlarını Çin'e aktarmıştır. 1271'de Çin'de Müslüman ilim adamlarının yardım ve teşvikiyle Kubilay Han tarafından İslâm astronomisini öğreten bir okul kurulmuştur. Çinli astronom Kuo Shou-Ching (ö. 1316), hocası Çemâleddin'in himayesinde İslâm dünyasında bilinen diyagram ve hesaplamalardan istifade ederek kendi aletlerini geliştirip Çin'e uygun Shou-shih-li adlı kendi takvimini icat etmiştir. Buna karşılık Çin kültürüne ilgi duyan Müslüman âlimler de özellikle tıp alanındaki yeniliklerin Çin'den İslâm dünyasına yayılmasına aracılık etmişlerdir.²¹⁶ Müslüman bilim adamları ve sanatçılar, İslâm dünyasının bilim, sanat ve kültürünü Çin'e taşıyarak ülkede İslâmiyet'in yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur.

15. yüzyılda Çinli Müslüman Amiral Zheng He İslâmî kültürün farklı bir yoldan Çin'e taşınmasına aracılık etmiştir. 15. yüzyılın başında İkinci Ming İmparatoru Yongle'ın Afrika'ya yönelik düzenlediği deniz seferlerini Zheng He adındaki Müslüman Amiral

---

²¹⁵ Lee, 36.

²¹⁶ Çandarlıoğlu, 326.

kumanda etmiştir. Zheng He, 1405–1433 yılları arasında büyük bir deniz filosuyla yedi kez Hint Okyanusu'nda yolculuk yaparak Asya ve Afrika kıtalarında otuzdan fazla ülke ve bölgeyi ziyaret etmiştir.²¹⁷ Aden, Decca, Dofar ve Hürmüz gibi Müslüman ülkelere yaptığı seyahatlerde Zheng He'ye Arapça ve Farsça konuşabilen bir tercüman eşlik etmiştir. Bu seyahatler sırasında çok sayıda Çinli Müslüman da kutsal toprakları ziyaret etme ve hac yapma fırsatı bulmuştur. Ayrıca bu deniz seyahatleri vesilesiyle gidilen ülkelere getirilen Müslüman alimlerin kitapları tercüme edilerek İslâmi literatür zenginleştirilmiştir.²¹⁸

B. Çin'de İslâm Mimarisi

7. yüzyıldan itibaren Çin'de yayılmaya başlayan İslâmiyet, Müslümanların çoğalmaya başlamasıyla birlikte mimari ve kültürel anlamda da kendinî hissettirmeye başlamıştır. Özellikle, ibadet için yapılan cami ve mescitler Çin'de İslâm'ın görünen yüzünü temsil etmiştir. Çin mimarisinin İslâm sanatıyla buluştuğu bu dinî yapılar, dünyanın hiçbir yerinde olmayan Çin İslâm'ına özgü muhteşem mimari eserlerdir. İslâm ve Çin mimari sanatının senteziyle ortaya konan camilerde minare yerine küçük bir kule, kubbe yerine ise yeşil tuğlalı dört köşeli bir çatı bulunur. Camilerin kapısına yakın yerlerde Çin imparatorlarına ait kitabe asılıdır. Ayrıca, camilerde Çin dışından gelen Müslümanların barınması için odalar ve İslâmi eğitim veren medreseler de bulunmaktadır.²¹⁹ Çin'deki en önemli camilerden biri Kanton'daki Kuang-tai-se Camii'dir. Çin'in en eski camisi olarak kabul edilmekte olan bu camii, aynı zamanda dünyanın ilk camilerinden biri olma özelliğine de sahiptir. Kuang-tai-se Camii'nin Medine dışında dünyada inşa edilen ilk camilerden biri olduğu tahmin edilmektedir. Gerçekte Kuang-tai-se Camii'nin adı Hui-sheng-se'dir. Bu caminin yıkılması sonrasında aynı yere Kuang-tai-se adıyla yeni bir cami inşa edilmiştir. Hui-sheng-se Camii'nin yapılış yılının miladi 627 olduğu söylenmektedir. Bu tarih, aynı zamanda Çin'e İslâmiyet'in Hz. Peygamber döneminde girdiğini de göstermektedir. Deniz Feneri Camii olarak da bilinen Kuang-tai-se Camii'nin kuleye benzeyen minaresi Müslümanları namaza çağırmanın yanında gemilere rehberlik eden bir deniz feneri işlevi de görmektedir, çatısında bulunan fııldak ise rüzgârların yönünü göstermektedir.²²⁰

---

²¹⁷ Donald Daniel Leslie, "The Integration of Religious Minorities in China: The Case of Chinese Muslims": <http://rspas.anu.edu.au/ccm/morrison/morrison59.pdf> [20.07.2010].

²¹⁸ Richard C. Deangelis, "Müslümanlar ve Çin Siyasal Kültürü", trc. İbrahim Kapaklıkaya, *Çin'deki Müslümanlar*, İstanbul 2003, s. 279.

²¹⁹ Broomhall, 18.

²²⁰ Lee, 24.

İpek Yolu'nun başlangıç noktası olan Xian şehrinde Müslümanlar tarafından 742 yılında inşa edilen Qing-zhen-si Camii (Ulu Cami) bulunmaktadır. Geleneksel Çin mimarisi ve estetiğinin İslâm sanatı ile mükemmel uyumunu temsil eden bu tarihi caminin yapımı, Çin ile Müslümanlar arasında yapılan Talas Savaşı'ndan (751) daha önce olmasıyla da önemlidir. Günümüzde 70 bin Müslümanın yaşadığı Xian şehri nüfusuyla Çin'de İslâm medeniyetinin hâkim olduğu bir merkez konumundadır. Çin'deki en eski ve en büyük camilerden biri de başkent Pekin'deki Niujie Camii'dir. Song Hanedanlığı döneminde 996 yılında inşa edilen camii, bin yıldan daha eski bir tarihi geçmişe sahiptir. Tarihi camii, 1442'de Ming Hanedanı döneminde onarım görmüş, Qing Hanedanı iktidara geldikten sonra 1696 yılında genişletilmiştir.²²¹

Niujie Camii başkent Pekin'in Xuanwu semtinde bulunmaktadır. Pekin'de yaşayan ve toplam sayıları 30 bin kadar olan Müslümanlardan yaklaşık 12 bini bu semtte yaşamaktadır. Pekin'deki 68 camiden en eskisi olan Niujie Camii en son 2008 yılında restore edilmiştir. Cami avlusunda, İslâm dinînin Çin'de yayılması için çalışan İranlı iki Müslümanın kabirleri de bulunmaktadır. Ali adlı bir İranlı Müslümanın kabri 1283, Ahmet Burdani Hazretlerinin kabri ise 1320 yılında yapılmıştır. Çince ve Arapça olarak isimleri yazılan türbeler günümüzde de Müslümanlar tarafından ziyaret edilmektedir.²²²

Pekin'de hizmet veren bir diğer önemli yapı da Hamidiye Üniversitesi'dir. Çin'in başkenti Pekin'de kurulan Dâru'l-Ulûmi'l-Hamidîyye (Hamidiye Üniversitesi), 1908 yılında Sultan II. Abdülhamid'in Çinli Müslümanlarla yakın ilişkiler kurduğu dönemde açılmıştır. Bu üniversite günümüzde de açıktır ve Çinli Müslümanlara İslâmî eğitim vermeye devam etmektedir.²²³

Kanton ve Pekin'deki bu tarihi camilerden başka Zeytun şehrindeki Chi-lin-se ve Hang-Chou'daki Feng-huan-se camiler de Çin'de inşa edilen en eski camiler arasında yer almaktadır.²²⁴ Çinli Müslümanlar, camilerde kadınlar için özel bir bölüm ayırmakla birlikte diğer İslâm ülkelerinde pek görülmeyen erkeklerin giremediği sadece kadınlar için özel camiler de vardır.²²⁵ 1930 kayıtlarına göre; Çin'de 40 binden fazla cami yapılmıştır. Cumhuriyetin ilk günlerinde Kâşgar'da 400, Pekin'de 49, Nankin'de 27, Şhang-hay'da 14, Tching-tou'da 11, Hankow'da 11, Tianjin'de 10, Kanton'-da 4 cami mevcuttur. Bu camilerin

²²¹ Cheng Jing Qi, "Islamic Architecture in China", s.71, http://earp.cga.harvard.edu/files/basket/islamic_arch_china.pdf [22.10.2010].

²²² "Süleymaniye'den Niujie'ye Bayram Sabahı", <http://www.chinaembassy.org.tr> [09.10.2010].

²²³ Sırma, 38.

²²⁴ Lee, 24.

²²⁵ Dawood C.M. Ting, "Islamic Culture in China", *İslam-The Straigh Path*, ed. Kenneth W. Morgan, Delhi 1998, s. 361.

birçoğu komünist rejim döneminde tahrip edilmiş, hatta bazıları da fabrika haline getirilmiştir. 1930–1964 yılları arasında Çin'de camilere bağlı olarak 40 bin kadar da Kur'an Kursunda İslâmi eğitim verilmekteydi. Kültür İhtilâlinde sonra çoğu kapatılan kursların sayısı 2 bine düşürülmüştür. 1985 yılında ise çoğu Doğu Türkistan'da olmak üzere, Kur'an kurslarının sayısı yaklaşık 16 bine çıkarılmıştır.²²⁶ Müslümanlar, toplumdaki sosyal ilişkileri ve yaşantıları ile Çinlilerin İslâm'ı tanımlarını ve benimsemelerini sağlarken İslâm mimarisi Çin'de İslâmiyet'in geliştirmek ve yaygınlaşmakta olduğunun en belirgin kanıtı olmuştur. İslâm mimari sanatının özelliklerini taşıyan eserler, yedinci yüzyıldan itibaren Çin'de İslâm'ın varlığını temsil etmektedir.

C. Çinli İslâm Âlimleri ve Eserleri

Çin Müslüman edebiyatının ilk yapıtları geç Ming döneminde yazılmıştır. Mançu döneminde ise gerçek bir Çin-Müslüman edebi geleneği ortaya konmuştur. Bu gelişimin en önemli yazarlarından biri ünlü Çinli âlim Liu Chih'dir (ö. 1730). İslâm felsefesi ve hukuku üzerine birçok kitap hazırlayan Liu Chih, "Peygamber'in Hayatı" adlı Çin'de yazılan ilk siyer eserinin de sahibidir.²²⁷ On cilt olarak kaleme alınan bu eser, 1721 yılında basılmıştır.²²⁸ Çinli Müslümanların İslâmi eser vermekte bu kadar gecikmesinin sebebi olarak, İslâmî kavramların tam olarak Çin diline geçmesinin uzun bir süre almış olması gösterilebilir.

Kur'ân-ı Kerîm'in Çince tercümesi ilk olarak Liu Chih tarafından yapılmıştır. Bununla birlikte Kur'an'ın tamamı tanınmış Çinli âlim Ma Te-hsin tarafından Çinceye tercüme edilmiş ve tefsiri yapılmıştır. Günümüzde bu eserin önemli bir kısmı kaybolmuştur. 1927 yılında ise Li Tieh-tsing, Kur'an'ın Japonca tercümesini esas alarak yeni bir Çince Kur'an tercümesi yapmıştır. Bu çalışma tamamı elde bulunan en eski tercümedir. Bundan sonra Kur'an'ı Kerim'in birçok Çince tercüme ve tefsirleri hazırlanmıştır. 1981 yılında ise Pekin Üniversitesi Öğretim üyelerinden Prof. Ma Jian, Kur'an'ı Arapça metninden Çince'ye çevirmiştir. Kur'an'ı Kerim'in tercümesi dışında Çinli âlimler çeşitli alanlarda İslâm eserleri yazmışlardır. Bunlar arasında Ming ve Ch'ing dönemlerinin en tanınmış Müslüman âlimlerden Wang Tai-yu'nun (ö.1660) Cheng-chiao chen-ch'üan (Hakiki Dinin Doğru Açıklamaları), Yûsuf Ma Chu'nun (ö.1711) Ch'ing-chen chih-nan (Saf ve Hakiki Dine Giriş) adlı eserleri sayılabilir. Ayrıca Ma Tehsin adlı Çinli âlim, İslâm hukuku, felsefesi ve tarihi üzerine eserler yazdığı gibi Arapça dil

²²⁶ Candarlıoğlu, 328.

²²⁷ Cambridge, 135.

²²⁸ Broomhall, 73.

bilgisi kitapları da kaleme almıştır. 1925 yılında Çin'de Arap harfleriyle yazılmış 300 kadar kitap yayımlanmıştır. 1913–1942 arasında Çin genelinde 100 kadar da İslâmî dergi yayımlanmaktaydı. Çin'deki Müslümanları temsil eden kuruluşların en önemlisi, 1952 yılında Komünist Parti'nin dine yönelik politikası çerçevesinde Çin Müslümanlarını kontrol etme amacıyla kurduğu Çin İslâm Cemiyeti'dir. Kuruluş sürekli denetim altında olmasına rağmen bazı İslâmî faaliyetlerde bulunmuş, Kur'an'ı Kerim başta olmak üzere çeşitli dinî eserleri yayımladığı gibi Mekke'ye hac seferleri de düzenlemiştir. Ayrıca cemiyet 1955'te Çin İslâm İlahiyat Enstitüsü'nü açarak ülkenin her tarafından gelen Müslüman öğrencilerin Kur'an, hadis, fıkıh, İslâm tarihi dersleri okumalarını ve Arapça öğrenmelerini sağlamıştır. Kültür ihtilâlinde sonra hükümetin İslâm dinine karşı hoşgörülü davranması üzerine yeniden canlandırılan cemiyet, 17 yıl aradan sonra Nisan 1980'de ilk genel toplantısını yapmış ve yeniden çalışmaya başlamıştır. Çin Halk Cumhuriyeti rejiminin dışa açık politikası ile bu cemiyet İslâm ülkeleriyle sıkı temaslara başlamıştır.²²⁹

Araştırmamızın ilk bölümünü bitirirken sonuç olarak diyebiliriz ki; Çin'de 7. yüzyıldan itibaren müslüman tacirlerle başlayan ve daha sonra sahabe ve sufi dervişlerin tebliğ ve irşad faaliyetleriyle devam eden İslamiyet'in yayılışı günümüzde de devam etmektedir. Resmî olmayan rakamlara göre Çin'de 83 milyona ulaşan İslâmiyet, ülkede Budizm'den sonra en çok taraftarı olan ikinci dindir. Çin nüfusunun yüzde 71'inin herhangi bir dine mensup olmadığı²³⁰ göz önüne alındığında ise İslâm dininin Çin'de tebliğ edilmesi ve tanıtılmasına olan ihtiyaç ortaya çıkmaktadır.

---

²²⁹ Çandarlıoğlu, 328.

²³⁰ Çandarlıoğlu, 323.

İKİNCİ BÖLÜM

I. DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLÂMÎ YAYILIŞIN İLK DÖNEMİ

A. İpek Yolu Etkisi

Orta Asya ve Doğu Türkistan, İpek Yolu güzergâhındaki ticarî ilişkiler ve şiirlere konu olan beyaz sarıklı tacirler²³¹ vasıtasıyla İslâm dinîyle tanışmıştır. Çince ve Arapça kaynaklarda 7. yüzyıldan sonra şeyhlerin, Müslüman tacirlerin ve yolcuların ceplerindeki Kur'anı Kerim'le tüm Orta Asya'da İslâmiyeti yaymak için çalıştıkları anlatılmaktadır.²³² İpek Yolu üzerinden ticaret yapan Müslüman tacirlerin başlattığı İslâmiyeti yayma faaliyetleri daha sonra fetihler yoluyla devam etmiştir. Bununla birlikte Maverâünnehir'de cereyan eden ilmî ve ticarî faaliyetler arasındaki sıkı ilişkilerin de İslâm'ın yayılmasında önemli rolü olmuştur. Bir taraftan Çin'e, bir taraftan da Volga boylarına giden ticaret yolu bölgeyi hareketli hâle getirmiş, Maverâünnehir'deki medreselerde yetişen mutasavvıf dervişler bu ticaret kervanlarına katılarak konargöçer halka İslâmiyet'in esaslarını öğretmeye başlamıştır.²³³

Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in yayılmasında Müslüman tacirlerin etkisini açıklamadan önce İslâm öncesi ve sonrasında ticarete verilen öneme değinmek Müslüman tacirlerin İslâm'ın yayılışına olan katkılarını anlamak açısından yerinde olacaktır. Kurak ve yağışsız bir iklime sahip olan Asya kıtasının güney ucu, yani Arap yarımadasının iklim koşulları Arapları ticaret yapmaya zorlamıştır. Arabistan'ın büyük bölümü tarıma elverişli olmadığı için de bölgede ticaret çok gelişmiştir. Kur'an'ı Kerim'in "ziraat yapılmayan bir vadi"²³⁴ olarak tarif ettiği Mekke'nin en önemli geçim kaynağı kervan ticareti olmuştur. İslâm öncesi dönemde Avrupa'nın Hindistan ve Çin ile olan ticareti Arabistan'dan geçmekteydi. Mekkeli Kureyşliler, İslâm öncesi Arabistan'ındaki hemen her türlü uluslararası ticari örgütlenmenin başında yer almıştır. Özellikle Bizans ve İran imparatorlarıyla, Habeşistanlı Necâşi'yle, Yemen'deki Kinde kralıyla ticarî anlaşmalar imzalanmıştır.²³⁵

²³¹ Beyaz sarıklı tüccarlar yabancı şairlerin şiirlerine de konu olmuştur. "Semerkand'ın badem koruları, Kırmızı zambakların rüzgârla sürüklendiği Buhara ve sarı kumuyla Ceyhun, Beyaz sarıklı meşhur tüccarların geçtiği yerler..." Bk. Oscar Wilde, *Selected Poems*, ed. Malcolm Hicks, Canada 2002, s.20.

²³² Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, trc. Lale Arslan, İstanbul 2001, s. 242–243.

²³³ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1997, s. 19.

²³⁴ Araf, 14/40.

²³⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 2003, I, 21.

Mezopotamya'dan Habeşistan'a, Mısır'dan Uman'a kadar ticaretle uğraşan tacirler tercümana gerek duymaksızın birbirleriyle anlaşabilmiştir.²³⁶

Toprağa bağlı olmayı gerektiren tarım ve hayvancılık faaliyeti insanların hareketliliğini kısıtlarken, Araplar ticaret sayesinde dünyaya açılmıştır. Ticarî alanda uzmanlaşan Araplar, uzun seyahatleri boyunca sadece gittikleri ülkeler hakkında bilgi sahibi olmakla kalmamış aynı zamanda birçok farklı ırk, dil, din ve kültürlerden insanlarla tanışarak sosyal ilişkilerini geliştirme imkânı da bulmuştur. Müslüman Arapların gerek dinî gerekse ticarî fetihlere girişmeden önce, ticaret yaptıkları ülkelerin örf ve adetleri, coğrafi özellikleri, kanunları, hatta yolların geçtiği yerler hakkında bilgi sahibi olmaları daha sonra İslâm topraklarının hızlı ve kolay bir biçimde genişletilmesini, İslâmiyet'in İpek Yolu üzerinden yayılmasını kolaylaştırmıştır.²³⁷

Gençliğinde ve yetişkinliğinde ticaretle meşgul olan Hz. Muhammed (s.a.v), Mekke'nin saygın tacirlerinden biri olmuş aynı zamanda ticareti teşvik etmiştir. Aynı zamanda alışveriş sırasında uyulması gereken kuralları yeniden düzenleyerek ticareti ahlâkî bir zemine oturtmuştur. Ticaret ahlâkının ana esaslarını teşkil eden emanete riayet, alışverişte doğruluk, insanlara iyi muamele etmek ve yalan söylememek gibi ilkelerin yanında Hz. Peygamber'in, "Ticarî hayatta doğru sözlü ve her konuda kendine güvenilen bir ticaret adamı, âhirette Peygamber, siddîkler ve şehitlerle beraber olacaktır."²³⁸, sözleri de Müslümanların dünya pazarlarında en güvenilir tacirler haline gelmesini sağlamıştır. Özellikle İslâm'ın faizi haram kılması, Müslümanları diğer tacirlerden ayıran en önemli etkenlerden biri olmuş, İslâm ahlâkî üzere ticaret yapan Müslüman tüccar, İslâmiyet'i en güzel şekilde temsil etmiştir.

7. yüzyılın başlarında Orta Asya ticaret yollarının o dönemdeki durumu hakkında Çin kaynaklarından nakledilen bilgiye göre; üç koldan oluşan ve tâli yollarla birbirine bağlanan İpek Yolu'nun ikinci kolu Doğu Türkistan topraklarından geçmekteydi.²³⁹ Bu yollar tarih boyunca çeşitli dil, din, ırk ve kültürden insanların birbiriyle tanışmalarına aracılık etmiştir. Birçok batıl ve hak din İpek Yolu ile dünyaya yayılmıştır. Özellikle İslâmiyet, Müslüman tacirler tarafından İpek Yolu üzerinden Türkistan, Çin, Hindistan, Doğu Hint adaları ve Filipinler'e kadar ulaşmıştır. İslâm dinînin Müslüman tacirler vasıtasıyla yayılması çift yönlü olarak gelişmiştir. Bir taraftan Müslüman tacirler gittikleri ülkelerde insanların İslâm dinîyle

---

²³⁶ Bozkurt, 372.

²³⁷ Hamidullah, I, s. 957.

²³⁸ Tirmizî, Buyû, III, 515.

²³⁹ Bozkurt, 370.

tanışmasına vesile olurken, diğer taraftan ticaret için İslâm topraklarına gelen yabancılar da Müslümanları tanıyarak İslâm'a girmiş ve kendi ülkelerine Müslüman olarak geri dönmüştür. İslâm topraklarına ticaret için gelip Müslüman olan ve ülkesine geri dönerek İslâmiyeti tanıtan tacirlerin en bilineni ise Buharalı tüccar Erzakyan'dır.²⁴⁰

İpek Yolu'nun işlek hale gelmesiyle dünya ticaretinde çok büyük bir öneme sahip olan Doğu Türkistan, topraklarını iki koldan saran İpek Yolu vasıtasıyla İslâm dünyasıyla sürekli ilişki içerisinde olmuştur. Türkler sadece Müslüman tacirlerin kendi yanlarına kadar gelmesini beklememiş, sürülerini ve hayvancılıktan elde ettikleri ürünleri sınır ticaret şehirlerine getirerek buralarda pazarlamıştır.²⁴¹ Zamanla bu şehirlerdeki farklı dinlere mensup insanlar birbirlerini etkilemeye başlamıştır. Bu nokta-i nazardan bakıldığında, Doğu Türkistan topraklarından geçen İpek Yolu güzergâhı üzerindeki birçok şehirde Buhara'da yaşanan tüccar Erzakyan benzeri olayların yaşanmış olması mümkün görünmektedir.

642 yılında Horasan'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle birlikte İpek Yolu'nun kontrolü Müslümanların eline geçmiştir. Müslüman tacirler bu yolu kullanarak Türk şehirlerine gelip hem ticaret yapmış hem de bölge halkı arasında İslâm'ın yayılması için çalışmıştır. Ticari ilişkilerin artmaya başlaması İslâm dininin yayılmasına hız kazandırmıştır. Abbasîler döneminde de Müslüman tacirler bu yolu kullanarak güvenli bir şekilde İslâmiyeti uzak diyarlara taşımıştır.²⁴² Çin kaynaklarında belirtildiğine göre; İslâmiyet'in Orta Asya'da hâkimiyet kurmasıyla 8. yüzyılda Arap tacirler, üç senede bir defa ipek yüklü kervanlarla Karluklar ülkesinden geçerek Yenisey nehrinin başlarından Kırgızlara kadar gidip ticaret yapmıştır.²⁴³ Özellikle Doğu Türkistan'ın Kâşgar şehri, ilk çağlardan itibaren ticarî geçiş noktası ve aynı zamanda önemli bir ticaret merkezi konumunda olmuş, bu durum Kâşgar'ı bütün dünya kültürlerine açık hale getirmiştir.²⁴⁴ Karahanlılarla birlikte bölgede İslâmiyet'in yayılması hız kazanmıştır. Bölgenin İslâmlaşmaya başlamasıyla birlikte ise, Kâşgar şehri ticaret merkezi olmanın yanı sıra önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Horasan ve Maverâünnehir'de cereyan eden ticari faaliyetlerle İslâm'ın Orta Asya bozkırlarındaki göçebeler arasında yayılması arasında doğrudan bir ilişki gelişmiştir. Göçebe kavimlerin özellikle elbise gibi eşyalara ihtiyaç duyması, medeni ülkelerin ise hayvan ürünlerini göçebelere daha ucuza temin etmeleri Müslüman tacirlerin yoğun olarak

²⁴⁰Bk. Hasan Kurt, *Orta Asya'da İslâm'ın Yayılma Süreci/Buhara Örneği*, Ankara 1998, s. 229–230.

²⁴¹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 94–95.

²⁴² Bozkurt, 372.

²⁴³ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 57.

²⁴⁴ Keith Hitchins, "Kaşgar", *DİA*, XXV, 8–9.

göçebelerle ticari ilişki içinde olmasına yol açmıştır.²⁴⁵ Çoğunlukla zengin Müslüman tacirler tarafından sınır boylarında ve bozkırlarda inşa ettirilen ribatlar, sadece gaziler tarafından askeri amaçla kullanılmamış aynı zamanda İslâm dininin öğretildiği mekânlar olmuştur.²⁴⁶

Ticaret kervanları İslâm'ı yaymak için gönüllü olarak yola çıkan derviş ve âlimler için de önemli bir araç olmuştur. Bu gönüllü Müslümanlar, ticaret kervanlarına katılarak Türkistan'da tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. Nasıl Müslüman olduğuyla ilgili çeşitli rivayetler olan Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslâm dinîyle tanışmasına da bir ticari olayın vesile olduğu anlatılmaktadır. Rivayete göre; Satuk Buğra Han, bir ticaret kervanının getirdiği malları görmek için Artunç'a gitmiş²⁴⁷ ve burada namaz kılan Müslümanları görmüştür. Ne yaptıklarını sorması üzerine ise, Nîşâburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî gibi âlim ve sûfilerden İslâmiyet hakkındaki ilk bilgileri almıştır.²⁴⁸

Karahanlılardan sonra Doğu Türkistan'da bir süre siyasî hâkimiyeti ellerine geçiren Karahıtaylar, doğu ile olan ticari münasebetleri daha da güçlendirmiştir. Bu dönemde İran'da Çin elbiseleri giymek moda haline gelmiştir. 13. ve 14. yüzyıllardaki Moğol hâkimiyeti döneminde de İpek Yolu önemini korumuştur.²⁴⁹ Hâkim olduğu bölgelerde ticareti ve tüccarı teşvik eden²⁵⁰ Cengiz Han, bütün bölgeleri asi ve haydutlardan temizletip İpek Yolu'nun belli yerlerine nöbetçiler yerleştirerek ticaretin gelişmesi için yolu güvenlik altına almıştır. Bu sebeple Müslüman tacirler mallarını satmak için Moğol ülkesini tercih etmiştir.²⁵¹ Nitekim Otrar hadisesinin ortaya çıkmasına vesile olan olay da bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Cengiz Han ile üç Müslüman tüccar arasında geçen olay şöyle gelişmiştir; Ahmed Hocendi, Emir Hüseyin oğlu ve Ahmed Balçih adında üç Müslüman tüccar, yanlarında sırmalı elbiseler, değerli kumaşlar ve satılabilecek daha başka şeyler de alarak doğruya doğru yola çıkar. Ticaret yollarının güvenliğini sağlayan Karakçi adı verilen nöbetçiler, Ahmed Balçih'in mallarını beğenir ve onu Cengiz Han'ın huzuruna çıkarır. Balçih, kumaşların fiyatını soran Cengiz Han'a 10 veya 20 dinarlık kumaşlar için 3 altın baliş (75 dinar) isteyince, tacirin kendisini maldan anlamayan yerine koymasına çok sinirlenen Cengiz Han, mallarına el koyar ve onu tutuklattırır. Daha sonra Cengiz Han'ın huzuruna çıkarılan diğer iki

²⁴⁵ Bekir Biçer, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, Ankara 2007, s.111.

²⁴⁶ Ömer Soner Hunkan, *Karahanlılar Kuruluş Gelişme Çöküş*, İstanbul 2007, s.116.

²⁴⁷ Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", *Türkler*, ed. Kemal Çiçek vdğr. Ankara 2002, IV, 257.

²⁴⁸ Ömer Soner Hunkan, "Satuk Buğra Han", *DİA*, XXXVI, 181.

²⁴⁹ Bozkurt, 372.

²⁵⁰ Mehmet Atıf, *Tarih-i Kaşgar*, trc. Cahit Telci-İsmail Aka-Vehbi Günay, Kırıkkale 1998, s.76.

²⁵¹ Alâeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa: The History of the World-Conqueror*, trc. John Andrew Boyle, Manchester, 1958, I, 77.

tüccar ise kumaşlarını Cengiz Han'a hediye olarak getirdiklerini söyler. Kumaşların fiyatını ısrarla sormasına rağmen tacirler aynı cevabı verir. Tacirlerin bu hareketlerinden hoşlanan Cengiz Han, bir top işlemeli kumaş için bir altın baliş ve iki top pamuklu kumaş için de bir gümüş baliş fiyat koyulmasını emreder. Tutuklu olan tacir Ahmed Balçih'in malları için de aynı fiyattan ödeme yapar. Moğollar, yanlarında kaldıkları süre içinde Müslüman tacirlere saygı göstermiş ve Müslüman oldukları için kendilerine beyaz ve temiz keçeden çadırlar kurmuştur. Bu olaydan sonra Cengiz Han beylerine emir vermiş ve her kabileden ikişer, üçer tacir toparlayıp Harizm ülkesine bir ticaret kafilesi gönderilmesini emretmiştir. Kısa bir süre içinde 450 Müslüman tüccardan oluşan bir ticaret kervanı hazırlanmış ve Harizm'e gitmek üzere yola çıkmıştır.²⁵² Cengiz Han, tüccar kafilesindeki elçilik heyetinin başına Harizmlî Mahmud, Buharalı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Kenka adlı Müslümanları koymuştur.²⁵³ Bundan sonra gelişen olaylar ise tarihe Otrar hadisesi olarak geçmiş ve şüphesiz ki İslâm dünyasını derinden etkilemiştir.

Bizim burada altını çizmek istediğimiz husus, Moğol hükümdarının Müslüman tacirlere yaklaşımıdır. Cengiz Han ile üç tüccar arasında yaşanan olayın ardından Müslüman tacirlere saygı gösterilmesi ve Müslüman oldukları için özel çadırlarda ağırlandırları İslâm dininin Moğollar üzerindeki olumlu etkisini göstermektedir. Büyük ticaret kervanının lideri olarak Müslüman tacirlerin seçilmesi de Müslümanlara duyulan güveni ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Cengiz Han'ın 1218 yılında Harezmsah'a gönderdiği 450–500 kişilik ticaret kafilesinin büyük çoğunluğunun Müslüman tacirlerden oluşması İslâmiyet'in bölgede yaygın olduğunu göstermekle birlikte 13. yüzyılda Doğu Türkistan'da ticaretin büyük ölçüde Müslümanların elinde olduğunu da ortaya koymaktadır.

Doğu Türkistan'da İpek Yolu üzerinden esmeye başlayan İslâm rüzgârı, tebliğ ve fetih etkisiyle devam etmiştir.

B. Tebliğ Etkisi

İslâm'ın insanlara tanıtılması, öğretilmesi ve sevdirmesi anlamına gelen tebliğ, Hz. Muhammed'in (s.a.v) aslî görevi olmuştur. İslâm'ın yayılmaya başlamasıyla birlikte tebliğ faaliyetleri bizzat Hz. Peygamber'in (s.a.v) görevlendirmesiyle sahabiler tarafından farklı bölgelerde yürütülmüştür. İslâm'ı tebliğ görevini Kur'an-ı Kerim'in emri olarak kabul eden Müslümanlar, Hz. Peygamber'den sonra da tebliğ çalışmalarına son derece önem

---

²⁵² Cüveynî, 77–78–79.

²⁵³ H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilasası ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul 2005, s. 132.

vermişlerdir. Bu amaçla kimi zaman gönüllü olarak ülkelerinden ayrılmış, kimi zaman İslâm ordularına katılıp farklı bölgelere giderek dünya coğrafyasının büyük bir kısmına dağılmışlardır. Bu bağlamda cihad ve tebliğ faaliyetleri aynı anda yürütülmüş, fetihler insanları İslâm'a davet için zemin hazırlamıştır.

Burada ifade etmek gerekir ki, İslâm dinini yaymanın yegâne yolu davet ve tebliğ olmuştur.²⁵⁴ İnsanları hakka davet etmek, inançta doğruyu bulmaları için gerekli yolları açmak ve engelleri ortadan kaldırmak anlamına gelen cihadın ilk ve en temel safhası savaş değil tebliğ ve davettir. İnsanları İslâm'a davet imkânının mevcut olması halinde silâhli savaşa gerek kalmamıştır. Nitekim bizzat Hz. Peygamber'in başlattığı ve sonraki dönemde devam ettirilen uygulamaya göre İslâm ordu kumandanları girdikleri bölgelerdeki insanları öncelikle İslâm'a davet etmişlerdir.²⁵⁵

İslâmiyet, fetihlerle Müslümanların hâkimiyeti altına giren ülkelerdeki halkın İslâm dinini kabul etmeye zorlanmasını istememiş, “Dinde zorlama yoktur”²⁵⁶ ayetiyle insan iradesi üzerinde baskı kurmayı yasaklamıştır. Fethedilen bölgelerdeki halkın İslâm'a girmesi zamana bırakılmış, İslâmlaşma tedrici bir biçimde büyük ölçüde tebliğ faaliyetleri ile gerçekleşmiştir. Kur'an-ı Kerim'de din konusunda insanlara baskı yapılmaması istenirken, diğer taraftan “Rabbi'nin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.”²⁵⁷ “Sen ancak bir öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorlayıcı değilsin”²⁵⁸, denilerek tebliğin nasıl yapılması gerektiğine de işaret edilmiştir. Kur'an'ın irşâd ve tebliğ metodunun en öz lü bir şekilde ifade edildiği bu ve benzeri ayetlerden açıkça anlaşılacağı üzere, İslâm dininde asl olan tebliğ olmuştur. Bu bağlamda İslâm Devlet'i tarafından fethedilen bölgelerde yeni Müslüman olan insanlara dini öğretmek, olmayanlara ise İslâm'ı anlatmak amacıyla âlim sahabiler görevlendirilmiştir.

Mesela; Hz. Ömer, Enes b. Malik, Ma'mer b.Hazm, Abdullah b. El-Mugaffel el-Müzeni, ve Muaz b. Cebel gibi âlim sahabileri tebliğ için Basra'ya göndermiştir. Enes b. Malik, Basra'da fıkıh ve hadis dersleri vermek suretiyle bir çok öğrenci yetiştirmiştir.²⁵⁹

İslâm'ın Asya'nın doğusuna doğru yayılmaya başlamasıyla birlikte sahabe ve tabiinden birçok âlim tebliğ için Türkistan coğrafyasına gitmiştir. Bazılarının türbeleri günümüze kadar ulaşmış ve halkın yoğun ilgi gösterdiği ziyaret merkezi haline gelmiştir. Bunlardan biri Hz. Peygamber'in amcasının oğlu olan Kusaym b. Abbas'tır. Muaviye

²⁵⁴ Bk. Ahmet Önkâl, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Konya 1989.

²⁵⁵ Mustafa Çağrırcı, “*Davet*”, *DİA*, IX, 16.

²⁵⁶ Bakara 2/256.

²⁵⁷ Nahl 16/125.

²⁵⁸ Gaşîye 88/ 21-22.

²⁵⁹ Abdulcelil, Alpkıray, “Sahâbenin Yerleşim ve Vefat Yerleri”, yüksek lisans tezi, *EÜSBE*, Kayseri 2005, s.19.

döneminde 56/676 Siad b. Osman kumandasındaki İslâm ordusuna katılıp Türkistan'a gelmiş ve orada vefat etmiştir. Güzel ahlâkıyla çevresinde çok sevilen bir kişi olan Kusem, hayattayken insanların İslâm'a yakınlık duymalarına ve Müslüman olmalarına vesile olduğu gibi bu etkisi vefat ettikten sonra da devam etmiş, Türkistan'da halk arasında efsanevi bir şahsiyet olmuştur.²⁶⁰

İslâm'ı tebliğ için Kaşgar'a geldiği ve daha sonra burada vefat ettiği rivayet edilen alimlerden biri de Câfer-î Sâdık'tır. Kaşgar halkının rivayetine göre, Buğra Han'ın vefatından sonra Hz. Muhammed'in (s.a.v) neslinden olan Câfer-î Sâdık, Doğu Türkistan'daki Hoten şehrine gelmiş ve bir çok insanın İslâm'a girmesine vesile olduktan sonra burada şehit olmuştur.²⁶¹ Ancak İslâm kaynaklarında Câfer-î Sâdık'ın 148/765 yılında Medine'de vefat ettiği kaydedilmiştir.²⁶² Kaşgar halkının Hz. Peygamber'in soyundan geldiği için hürmet ettiği kişi ise muhtemelen bölgeye tebliğ amacıyla gelmiş sahabi veya tabiin âlimlerinden biri olmalıdır. Mehmet Atıf'ın ifade ettiğine göre; Kaşgar'ın yeni fethedilmesi ve halk arasında Budizm inancının yaygın olması sebebiyle bölgeye tebliğ amacıyla birçok müslüman gelmiş ve burada şehid olmuştur. Kaşgar'da her biri birer zata mensup pek çok ziyaretgâh mahalli bulunmaktadır.²⁶³

Doğu Türkistan'da Müslüman tacirler tarafından başlatılan tebliğ faaliyetleri, âlimler ve sufi dervişler vasıtasıyla devam etmiş, bölgede İslâm'ın yayılmasının temel faktörü bu irşâd çalışmaları olmuştur. Nitekim Karahalılar'ın İslâm'ı din olarak seçmesi Satuk Buğra Han'a İslâm'ın tebliğ edilmesiyle başlayan bir süreç sonunda gerçekleşmiştir. Aynı şekilde İslâm coğrafyasını istila eden Moğolların bir süre sonra kendilerine din olarak İslâmı seçmeleri de tebliğ ve irşâd faaliyetlerinin ne kadar etkili olduğunun ve İslâm'ın kılıç zoruyla yayılmadığının en önemli kanıtıdır.

Asr-ı saadetten itibaren başlayan tebliğ faaliyetleri dünden bugüne önemini kaybetmeden devam etmektedir. Tarih boyunca Müslümanlar İslâm'ı tebliği şahsî bir yükümlülük olarak kabul etmiş, elverişli durumlarda bu yükümlülüğü yerine getirmeye çalışmıştır. İslâm dünyasında teşkilâtlı tebliğ ve davet çalışmaları gerçekleştirmek için 20.yüzyılda önemli çalışmalar yapılmış, bazı İslâm ülkelerinde modern imkânlardan da faydalanarak İslâm dinini dünyaya tanıttacak ve İslâm davetinin yaşatılmasını sağlayacak ehil

---

²⁶⁰Hasan, Kurt, "Orta Asya'da Peygamber Sülalesinden Bir Sahabi Kusem b. Abbas", *AÜİFD*, XXXIX, Ankara 1999, s.579; Esra Safi, "Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı", yüksek lisans semineri, *Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Rize 2010, s.16,17.

²⁶¹ Mehmet Atıf, *Tarih-i Kaşgar*, Kırıkkale 1998, s.52.

²⁶² Mustaf Öz, "Ca'fer Es-Sâdık", *DİA*, VII, s.1.

²⁶³ Atıf, 58.

kadrolar yetiştirmek amacıyla öğretim müesseseleri kurulmuştur. Resmî kuruluşların yanında Pakistan'daki Cemâat-i Tebliğ ve Cemâat-i İslâmî ile diğer bazı İslâm ülkelerindeki benzeri cemiyet ve vakıf gibi özel kuruluşlar da İslâm ülkelerinde ve dünyada davet ve tebliği esas alan çalışmalar yapmaktadır.²⁶⁴

C. Fetih Etkisi

İslâmiyet'in dünyaya tanıtılmasını sağlayan en önemli faktörlerden biri, temel amacı İslâm'ı yaymak olan, fetih hareketleri olmuştur. İslâm'da fetihlerin amacı, insan öldürüp ülkeleri ele geçirmek için savaşmak değil, insanları hakka davet etmek, doğruyu bulmaları için gerekli yolları açmak ve engelleri ortadan kaldırmak olmuştur. Nitekim İslâm'da meşru kabul edilen savaş için cihad kelimesi kullanıldığı gibi bu hareketleri istila ve sömürü savaşlarından ayırmak için de özellikle fetih tabiri kullanılmıştır.²⁶⁵ Cihadın ilk ve en temel safhası ise davet ve tebliğ olmuş, insanları İslâm'a davet etme imkânlarının elverişli olması durumunda silâhlı mücadeleye girilmemiştir. Müslümanlar öncelikle girdikleri bölgedeki halkı İslâm'a davet etmiştir. Bu daveti kabul edenler artık Müslümanların kardeşleridir ve onları himaye etmek Müslüman idarecilerin görevi olmuştur. Eğer bölge halkı Müslüman olmazsa yöneticilerin kendi halklarına zulmetmelerini önlemek, İslâm davetinin önündeki engelleri ortadan kaldırarak insanların İslâm'ı tanımalarını ve gönüllü olarak iman etmelerini sağlayacak bir anlaşma teklif edilmiş, bu teklif de kabul edilmediği takdirde davet yollarını açmak üzere son çare olarak savaşa başvurulmuştur. Bizzat Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde başlayan bu uygulama sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir.²⁶⁶

Özellikle Emeviler dönemindeki bazı yönetici ve komutanlar tarafından yapılan olumsuz uygulamalar fetihlerin geneline yayılarak, İslâm fetihlerinin insanları kılıç gücüyle din değiştirmeye zorlama amacı taşıdığı iddia edilmiştir. Halbuki "Dinde zorlama yoktur"²⁶⁷ ayetinde belirtildiği üzere İslâmiyet, fetihlerle Müslümanların hâkimiyetine geçen ülkelerdeki halkın İslâm dinini kabul etmeye zorlanmasını doğru bulmamıştır. Müslümanlar insanları tevhid inancına davet etmiş ve bu uğurda büyük gayret göstermiş, ancak kimseye zorla İslâmiyet'e girmesi için baskı yapmamıştır.

Taberi tarihinde Mısır'ın fethine katılan Ziyâd b. Cez ez-Zübeydî'nin şöyle dediği nakledilmektedir; "... Elimizdeki Mısırlı savaş esirleriyle birlikte toplandık; Hıristiyanlar da

²⁶⁴ Çağrı, 18.

²⁶⁵ Ahmet Özel, "Cihad", *DİA*, VII, 530.

²⁶⁶ Çağrı, 16,17.

²⁶⁷ Bakara 2/256.

geldiler. Biz her esiri İslâmiyet veya Hıristiyanlığı tercih etmesi hususunda serbest bıraktık. Birisi İslâm'ı seçti mi biz fetih sırasındakinden daha kuvvetli bir sesle tekbir getiriyor ve onu yanımıza alıyorduk. Hıristiyanlığı seçenler olunca da Hıristiyanlar bağırarak onu yanlarına alıyorlardı; biz de cizyesini bağlıyor, ancak buna sanki içimizden biri onlara katılmış gibi çok üzülüyorduk...". Müslümanların fetihlerden sonra nasıl davrandığını en güzel şekilde ortaya koyan bu örnekten de anlaşılacağı üzere, İslâm fetihleri gayri müslimleri zorla müslüman yapmayı hedef almamış, onları yalnızca İslâm devletinin himaye ettiği insanlar statüsüne sokmuştur. Fethedilen yerlerde Kur'an'ın hükümleri uygulanmış, zalim idarelere son verilip İslâm'ın insanlara tebliğ edilmesine engel olanlar saf dışı bırakılmıştır. Müslümanlar fethettikleri yerlerde yaşayan insanları, öldürme veya köleleştirme yoluna gitmemiş, kendilerine İslâm tebliği ulaştıktan sonra ileride ihtida edeceklerini umdukları için onları zimmî statüsüne almayı daha doğru ve insanî bulmuştur. Cizye ödemek şartıyla zimmî statüsüne girmeyi kabul edenlere din ve vicdan hürriyeti tanınıp mâbedlerine dokunulmadığı gibi ibadetlerine de karışılmamıştır. Bu sebeptendir ki, hemen her yerdeki fetihleri kitleler halinde İslâm'a katılmalar takip etmiş ve bu katılmalar, mühtedîlerin İslâm'ın en doğru din olduğu yolundaki inanç ve tercihleriyle gerçekleşmiştir.²⁶⁸

1. Doğu Türkistan'da İlk Fetih Hareketleri

7. yüzyılda Hulefa-i Raşidin dönemiyle başlayan büyük fetih dalgası bazen hızını kesmiş olsa da Emevilerle birlikte 8. yüzyılda Doğu Türkistan'a ulaşmıştır. Abbasiler döneminde Türklerle Müslüman Araplar arasındaki ilişkilerin düzelmesi Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasına hız kazandırmıştır. 9. yüzyıldan itibaren ise Doğu Türkistan'daki fetih hareketlerinin liderliği bölgenin asıl sahipleri ve İslâm dininin yeni temsilcileri tarafından gerçekleştirilmiş, Arapların yerini İslâm'a yeni katılan Türkler almıştır. İlk Türk İslâm devletlerinden biri olan Karahanlılar büyük bir coşku ve heyecanla Doğu Türkistan'daki fetih dalgasını devam ettirmiş 13. yüzyıla kadar bölgede İslâmiyet'in yayılması için mücadele etmiştir.

Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılışında fetih etkisini ele alacağımız bu bölümde, gazilerin bölgeye ne zaman ve nasıl ulaştığı sorularına cevap aramadan önce Irak ve İran'ın İslâm topraklarına katılmasıyla başlayan ve Türkistan'a kadar uzanan sürece kısaca değinmek yerinde olacaktır.

---

²⁶⁸ Mustaf Fayda, "Fetih", *DİA*, XII, 467-68.

Hız. Muhammed'in (s.a.v) sağlığında Arap yarımadasındaki en büyük güç haline gelen İslâm, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de istikrarlı bir şekilde yayılmaya devam etmiştir. Hz. Ebu Bekir ile başlayan İslâm fütûhatı Hz. Ömer dönemindeki başarılı fetih hareketleriyle hız kazanmıştır. Bu dönemde Bizans'a karşı tam bir başarı elde edildikten sonra İran kontrol altına alınmıştır. Kadisiye Savaşı ile yenilgiye uğrayan Sasani İmparatorluğu Nihavend Savaşı (642) ile son bulmuştur.²⁶⁹ Müslümanların "Fetihler fethi"²⁷⁰ adını verdiği bu zaferden sonra Sâsâni hükümdarı Yezdücerd, Belh ve Ceyhun'a doğru kaçmış Yezdücerd'in son direniş çabaları ise sonuçsuz kalmıştır.²⁷¹ Türkistan'a doğru ilerlemeye devam eden gaziler Azerbaycan topraklarına girmiştir. Önce İslâm orduları ile mücadele eden halk daha sonra cizye ve haraç karşılığında Müslümanlarla anlaşmıştır.²⁷² Hz. Ömer döneminde fethedilen bölgelerle Türkistan'a kadar yayılan İslâmiyet, Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden biri olan Kâşgar'da da bir kısım insanlar tarafından benimsenmiştir.²⁷³ Hz. Osman'ın halifeliği zamanında Hz. Ömer'in Asya'da başlatmış olduğu fetih hareketleri daha ileri götürülmüş, daha önce İslâm topraklarına katılmış olan İran ve Azerbaycan topraklarında güvenlik ve tam hâkimiyet sağlanmıştır.²⁷⁴

İslâm ordularının Türkistan coğrafyasındaki fetih hareketleri Emeviler döneminde de devam etmiştir. Özellikle Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik döneminde Horasan valisi Kuteybe b. Müslim komutanlığında Türkistan'a yönelik fetih hareketleri yeniden hız kazanmıştır. Kuteybe b. Müslim'in (705–715) valiliği döneminde Türkistan'da Semerkant, Buhara, Beykent, Nesef, Şaş gibi birçok şehir Müslümanların idaresi altına girmiştir.²⁷⁵ Kuteybe b. Müslim, fethedilen Türkistan topraklarının İslâmlaşması için büyük çaba harcamıştır.²⁷⁶

715 yılında Doğu Türkistan'ın en önemli ticaret şehri Kâşgar'a kadar ilerleyen Kuteybe b. Müslim daha ileri giderek Çin sınırlarına ulaşmıştır.²⁷⁷ Bu tarihten önce Kâşgar'da Müslümanlar bulunsa da azınlıkta oldukları için kendilerini gizlemek zorunda kalmışlardır. İslâmiyet'in Kâşgar'da yayılması ise Kuteybe b. Müslim önderliğindeki gazilerin buradaki

---

²⁶⁹ İbnü'l-Esir, 542.

²⁷⁰ Belâzûrî, 302.

²⁷¹ Belâzûrî, 311–312; Tarihi Taberi Tercemesi, İstanbul 1983, s.117.

²⁷² Belâzûrî, 321.

²⁷³ Atıf, 25.

²⁷⁴ Adem Apak, *Anahtarlarıyla İslam Tarihi 2*, İstanbul 2008, s. 221.

²⁷⁵ Belâzûrî, 411.

²⁷⁶ Geniş bilgi için bk. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci /Buhara Örneği*, İstanbul 1998.

²⁷⁷ İbnü'l- Kesir, 233; İbnü'l- Esir, 5.

çalışmalarıyla gerçekleşmiş ve giderek genişlemiştir.²⁷⁸ Ne yazık ki, bu dönemde Emevi Devleti'nde ortaya çıkan yönetici ve siyaset değişikliği, ardından Türkistan fatihi Kuteybe b. Müslim'in vefatı Doğu Türkistan'daki fetih hareketlerinin gerilemesine neden olmuştur. 8. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İslâm Devleti'nde Abbasiler dönemi başlamış, Abbasi yöneticilerinin fetih hareketlerinde izlediği ılımlı siyaset Türkistan'ın İslâmlaşmasını hızlandırmıştır. Bu dönemde, özellikle Türklerin hâkimiyeti altındaki topraklara düzenlenen fetih hareketlerinin sayısı azaltılmış ve fethedilen bölgelerin yönetimine önem verilmiştir.²⁷⁹ Abbasiler döneminde Türkistan'da İslâmiyet'in yayılması açısından yaşanan en önemli olay ise Talas Savaşı olmuştur. Türkistan, sahip olduğu siyasî, askeri ve iktisadi önemi sebebiyle tarihi boyunca sürekli olarak Çin'in saldırılarına maruz kalmıştır. Bölge, 8. yüzyılın ilk yarısında Türkler, Araplar ve Çinliler arasında çeşitli mücadelelere sahne olmuştur. Aynı asrın ortalarına doğru Göktürk Kağanlığının yıkılmasıyla Türkistan'da otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Çinliler bu durumdan yararlanarak bölgeye saldırmaya başlamıştır. Bunun üzerine yerli beyler Müslüman Araplardan yardım istemiştir. 751 yılında yapılan Talas Savaşı'nda komutan Ziyad b. Salih, Karlukların yardımı ile Çin ordusunu yenmiştir. Böylece Pamir çevresinden Tanrı dağlarına kadar olan bölge Müslümanların idaresi altına girmiş, bundan sonra halk Müslüman olmaya başlamıştır.²⁸⁰

Abbasilerin yönetime geldiği ilk yıllarda yaşanan Talas Savaşı, Çin'in Orta Asya'daki nüfuzunu sona erdirmiş ve Türk-Arap ilişkileri açısından yeni bir dönemin başlamasına yol açmıştır. Türklerle Araplar arasında Sasani Devleti'nin yıkılmasıyla başlayan mücadele yerini barış ve dostluğa bırakmıştır. Türk-Arap çatışmasının bitmesi İslâmiyet'in Türkler arasındaki yayılışını hızlandırmıştır. İki taraf arasındaki dostane ilişkiler Abbasi Devleti'nde başta askeri kadrolar olmak üzere çeşitli idari görevlere Türklerin getirilmesine yol açmıştır. Bu uygulama Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasını hızlandırmıştır. Türklerin İslâm âlemine girmesi ve İslâm dininin Türkler arasında yayılması Talas Savaşı'nın en önemli sonucu olmuştur.²⁸¹ Talas Savaşı'nda Çinlilere karşı kurulan Türk-Arap ittifakı adeta Türkistan'ın kaderini belirlemiş ve bu tarihten sonra Çin artık Türkistan toprakları için bir tehdit unsuru olmaktan çıkmıştır.²⁸²

---

²⁷⁸ Atıf, 31–32.

²⁷⁹ Yıldız, 58.

²⁸⁰ Sadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997, s. 28; Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s. 46; Yıldız, 62–63.

²⁸¹ Yıldız, 62–63.

²⁸² Abdülkerim Özaydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü” s. 247.

Müslüman gaziler, rahmetin önünden müjdecî olarak gönderilen rüzgârlar²⁸³ misâli girdikleri bölgelerdeki insanları İslâm dininden haberdar etmiş, İslâmiyet'in gayrimüslim Türkler arasında yayılmasına zemin hazırlamıştır. Yeni dinin halk tarafından benimsenmesi ise zamanla olmuştur. Fethedilen topraklarda İslâmlaşma büyük ölçüde, idarecilerin ihtidasının etkisi, ferdî irşad ve tebliğ vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle insanlar baskı ve devlet zoruyla değil kendi istekleriyle İslâmiyet'i seçmiştir. Bu bağlamda, fetihlerle İslâmiyet'in Türkistan'da yayılışı arasında doğru bir orantı olmamıştır. Nitekim fetih hareketlerinin çok yoğun olduğu dönemlerde Türkistan topraklarının hızla İslâmlaşmadığı gibi fetihlerin zaman zaman kesintiye uğradığı dönemlerde İslâmiyet halk arasında yayılmaya devam etmiştir.

2. Doğu Türkistan'da İlk Türk Gazileri

Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in tam anlamıyla yayılması bölge tarihinin önemli bir bölümünü oluşturan Karahanlılar döneminde gerçekleşmiştir.²⁸⁴ İlk Türk İslâm devletlerinden biri olan Karahanlılar, İslâm dinini devletin dinî olarak kabul ettikten sonra Doğu Türkistan bozkırlarında yaşayan gayrimüslim kabileleri İslâm dininden haberdar etmek için büyük bir fetih dalgası başlatmıştır. Bu noktadan hareketle, Karahanlı Devleti döneminde İslâmiyet'in Doğu Türkistan'da yayılışını ele alırken, devlet içinde yaşanan taht kavgaları ve iç savaşlar konunun dışında bırakılmış, daha ziyade İslâmiyet'in bölgede yayılışı için mücadele eden Karahanlı hükümdarlarının İslâm dinini uygulamadaki hassasiyetleri ve fetih hareketleri üzerinde durulmuştur.

Karahanlıların İslâm dinî ile tanışması Mavearâünnehir bölgesindeki Samanoğulları Devleti ile aralarında meydana gelen çekişmeler sırasında başlamıştır. Başkent Buhara olmak üzere 9. yüzyıl başlarında kurulan Samanoğulları Devleti Türkistan'da İslâmiyet'in yayılmasını hızlandırmıştır. Ordusunun ve halkının büyük bir kısmı Türklerden oluşan Samanoğulları Devleti, kendilerinden önce halifeler tarafından tayin edilen Horasan ve Mavearâünnehir emirlerinin takip etmiş olduğu müdafaa siyasetinde vazgeçerek bozkırlara seferler yapmaya başlamıştır. Bu seferler sonucunda steplerde yaşayan insanlar ile Müslüman halkların temasları kolaylaşmış ve böylece İslâm dinî bozkırlara doğru hızlı bir şekilde

---

²⁸³ Araf/57.

²⁸⁴ Abdülkerim Özaydın, "Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali", *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, 20–21 Mart İstanbul 2010, s. 30.

yayılmaya başlamıştır.²⁸⁵ Samani Emiri İsmail b. Ahmed'in yaptığı en önemli sefer Talas üzerine olmuştur. Karahanlı Devleti'nin başkenti olan Talas'ı ele geçiren Emir İsmail b. Ahmed es-Sâmânî, içlerinde Talas Bey'inin eşi de olmak üzere 15 bin askeri esir etmiştir. Samani Emiri, zafer nişanesi olarak o bölgenin en büyük mabedi olan Talas Kilise'sini camiye dönüştürmüş ve hutbeyi de Halife Emirül-Mü'minin el-Mu'tazid Billâh adına okutmuştur.²⁸⁶ Savaştan sonra yapılan anlaşmada Türk emîr ve dihanların çoğu Müslüman olmuştur. Bundan sonra çok sayıda Türk, İslâm dinine katılmıştır.²⁸⁷ Karahanlı Hükümdarı Kadir Han Oğulcak bu gelişmeler üzerine devletin başkentini Kâşgar'a taşımıştır.²⁸⁸

Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra'nın İslâm dinî ile tanışması da bir Sâmânî şehzadesi sayesinde gerçekleşmiştir. Kadir Han Oğulcak, Sâmânî Devleti'nde yaşanan iç çatışmalardan dolayı kendisine sığınan bir Sâmânî şehzadesi Nasr b. Mansur'u ülkesine kabul etmiştir. Bu Müslüman şehzadeyle birlikte Nîşâbur-lu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî gibi âlim ve sûfiler Karahanlı topraklarına gelmiştir.²⁸⁹ Kadir Han Oğulcak, Kâşgar yakınlarındaki Artunç ilinin idaresini de Sâmânî şehzadesi Nasr b. Mansur'a vermiştir. Nasr b. Mansur, Kadir Han Oğulcak'tan Artunç'ta bir mescid yaptırmak için izin istemiş ve bu isteği kabul edilmiştir. Oğulcak'ın yeğeni Satuk Buğra amcası adına vergi tahsil etmek için Artunç'a gittiğinde Nasr b. Mansur tarafından misafir edilmiş ve bu tanışma Satuk'un Müslüman olmasına vesile olmuştur.²⁹⁰

Satuk Buğra'nın nasıl Müslüman olduğu ile ilgili çok farklı rivayetler günümüze ulaşmıştır. Bu rivayetlerden biri de; Samani emiri Ebu Nasr'ın avlanmaya gittiği bir gün Satuk Buğra ile ormanda tanıştığı, Satuk Buğra'nın Ebu Nasr'dan etkilenerek Müslüman olduğudur.²⁹¹ Bununla birlikte Satuk Buğra'nın gördüğü bir rüya üzerine Müslüman olduğu da rivayetler arasında yer almaktadır. Buna göre; rüyasında gökten inen bir kişinin kendisine Türkçe olarak, "Müslüman ol ki dünya ve âhirette selâmet bulasın" denilmiş ve bunun üzerine Satuk Buğra Han, rüyasında İslâmiyet'i kabul etmiştir. Uykusundan uyandığında çevresine Müslüman olduğunu açıklamıştır.²⁹² *Tarihi Kâşgar* ve *Tezkire-i Satuk Buğra Han* adlı kaynaklardan nakledilen menkıbelere göre ise; örnek bir Müslüman olarak tarif edilen Satuk

²⁸⁵ V.V Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K.Yaşar Koprıman-A. İsmail Aka, Ankara 1975, s. 78.

²⁸⁶ Ali b. Salih, Muheymid, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", trc. Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/1 (2001), s. 281-309; Biçer, 83.

²⁸⁷ Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 405-406.

²⁸⁸ Özaydın, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", s. 257.

²⁸⁹ Özaydın, 257.

²⁹⁰ Huncan, "Satuk Buğra Han", s. 181.

²⁹¹ Turgun Almas, *Uygurlar*, İstanbul 2010, s. 233.

²⁹² Özaydın, 405.

Buğra on iki yaşında Müslüman olmuş ve hanedan mensuplarını gizlice İslâm'a davet etmiştir. Yirmi beş yaşına geldiğinde ise amcasına karşı mücadele başlatmıştır.²⁹³

Hayatı destanlara konu olan Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesiyle ilgili rivayetlerin bir takım olağanüstü olaylarla desteklendiği açıktır. Ancak burada altı çizilmesi gereken nokta, bu ünlü Türk hakanının İslâmiyet'i kabul etmesinin Doğu Türkistan'ın İslâmlaşması açısından bir dönüm noktası teşkil ettiği gerçeğidir. Nitekim Satuk Buğra Han devletin resmi dinî olarak İslâmiyet'i ilan ederek Doğu Türkistan'da İslâm'ın bayraktarlığını yapan ilk Türk gazilerden biri olmuştur.

Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra, önceleri Müslüman olduğunu gizlemiştir.²⁹⁴ İslâm'ı yaymaya öncelikle azatlı köleleri²⁹⁵ ve yakın çevresiyle başlamış²⁹⁶ ve İslâm dinînin Türkler arasında yayılması için çok büyük gayret sarfetmiştir. Amcası Kara Han Oğulçak ile mücadele eden Satuk Buğra, bazı hanedan mensuplarının da desteğiyle Tabgaç Başlık, Kâşgar ve Atbaş'ı şehirlerini alarak amcasını bertaraf etmiş ve Buğra Han unvanını almıştır. Karahanlılar'ın batıdaki topraklarında İslâmiyet'in yayılması için çalışan Satuk Buğra Han, bu amaçla Artuç'ta bir mescid yaptırmıştır.²⁹⁷

Satuk Buğra Han Müslüman olarak tahta çıktıktan sonra devletin resmi dinînin İslâm olduğunu ilan etmiştir. O dönemde Buda dinînin merkezlerinden olan Hoten, Uygur, Uğrak gibi gayrimüslim kabilelerin hanları Karahanlılara isyan etmiştir. Satuk Buğra Han, bu isyanlara karşı cihat anlayışıyla mücadele ederek Türk boylarını tek bir çatı altında toplamak ve gayrimüslim Uygurlar arasında İslâm'ı yaymak için çalışmıştır.²⁹⁸ Satuk Buğra Han döneminde Kâşgar'da pek çok insan İslâmiyet'e girmiştir. Yirmi seneye yakın bir zaman Karahanlı Devlet'ini yöneten Satuk Buğra Han döneminde halk refah ve huzur içinde yaşamıştır.²⁹⁹ Satuk Buğra Han'dan sonra Türkler arasında İslâm, artık bir devlet ve millet dinî olarak tanınmaya başlamıştır.³⁰⁰

Satuk Buğra Han'ın İslâm dinîni kabul etmesiyle Karahanlı-Samanî Devleti arasındaki mücadele yerini dostluğa bırakmıştır.³⁰¹ Ebu Nasr Samani'nin oğlu Abdülfettah, İslâm'ı yaymak amacıyla yapılan fetihlerde Satuk Buğra Han'ın yanında yer almıştır. Bu yüzden

²⁹³ Hunkan, "Satuk Buğra Han", s.181.

²⁹⁴ Polat Kadiri, *Baturlar Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, ed. Ömer Kul, Ankara 2009, s. 12.

²⁹⁵ Muheyim, 281-309.

²⁹⁶ Kadiri, 12.

²⁹⁷ Hunkan, "Satuk Buğra Han", s.181.

²⁹⁸ Hunkan, *Karahanlılar*, 117.

²⁹⁹ Atif, 43.

³⁰⁰ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, İstanbul 1992, s. 94.

³⁰¹ Özaydın, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", s. 257.

Satuk Buğra Han ona Alp Tekin Gazi unvanı vermiştir.³⁰² Bu dönemde pek çok din âlimi Maveratünnahir, Horasan ve Afganistan'dan Kâşgar ve Balasagun'a gelmiştir. Abdülkerim adını Satuk Buğra Han'a veren de bu âlimler olmuştur. Satuk Buğra Han döneminde bastırılan sikkelerin üzerine de "Karahana Satuk Abdülkerim" adı yazılmıştır. Bu sikkeler günümüzde St. Petersburg müzesinde saklanmaktadır.³⁰³

İslâm adına yaptığı mücadele için kendisine mücahit ve gazi unvanları verilen Satuk Buğra Han, hâkim olduğu bölgelerde İslâmiyet'i resmen ilân etmiş ve hayatı boyunca İslâm dinîni gayrimüslim Türkler arasında yaymak için çalışmıştır. 955 yılında vefat eden Abdülkerim Sâtuk Buğra Han, Kâşgar'ın kuzeyinde bulunan Artuç şehrinde defnedilmiştir. İslâmiyet'i yaymak adına verdiği mücadele bu ünlü Türk Sultanının halk arasında kahraman olarak anılmasına ve destanlara konu olmasına yol açmıştır. Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın mücadele, fedakârlık ve kerametlerinin anlatıldığı menakıbname, İslâmi dönem Türk destanlarının en meşhurlarından biri olmuştur.³⁰⁴ Abdülkerim Satuk Buğra Han'dan sonra gelen Karahanlı hükümdarları İslâmiyet'in Türkistan'da yayılması için mücadeleye devam etmiştir. İbn Esir, (349/960) yılında çadırlarda yaşayan ve takriben 200 bin olan Türk ailesinin İslâm dinine girdiğini kaydetmektedir.³⁰⁵ Her obanın ortalama 20 kişiden oluştuğu kabul edilirse dört milyon gibi bir nüfusun Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Verilen rakam abartılı olsa bile, tarihe geçen bu bilgi Doğu Türkistan'daki Türk boylarının kitleler halinde ihtida ederek İslâm'a girdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Baytaş Arslan Han döneminde Karahanlı Devleti'ne komşu olan gayrimüslim Türk kabilelerine karşı cihada devam edilmiştir. Baytaş Arslan Han, bütün Karahanlı Devlet'ini İslâm dairesine çekmeyi başarmıştır.³⁰⁶ Reşat Genç, İbn Esir'de geçen 200 bin çadırlık Türk topluluğunun Müslüman olması hadisesinin büyük ihtimalle Baytaş Arslan Han Süleyman'ın faaliyetleri sonunda gerçekleştiğini, ihtida eden kabilelerin ise Karahanlı Devleti'nin hâkim olduğu bölgelerde yaşayan Karluk, Yağma, Çiğil ve Tuhsi gibi Türk kavimleri olduğunu söylemektedir. Baytaş Arslan Han Süleyman'dan sonra yerine oğlu Ebu'l-Hasan Ali geçmiştir. Babası gibi İslâmiyet'in yayılması için büyük gayret gösteren Ebü'l-Hasan Ali (388/998) yılında şehit olmuş ve kendisine "el-harîk" ve "eş-şehid" sıfatları verilmiştir.³⁰⁷

³⁰² Mehmet Emin Buğra, *Şarki Türkistan Tarihi*, s. 133.

³⁰³ Turgun Almas, *Uygurlar*, İstanbul 2010, s. 234.

³⁰⁴ Huncan, "Satuk Buğra Han", s.181.

³⁰⁵ İbn'ül-Esir, VIII, 532.

³⁰⁶ Miskeveyh, *Tecârubü'l-Ümem*, Mısır 1915, II, s.181.

³⁰⁷ Reşat Genç, "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüzse Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1990, VI, 144.

Baytaş Arslan Han Süleyman ve Ebu'l-Hasan Ali'nin yaptığı çalışmalar sayesinde İslâmiyet Hıristiyan ve Budistler arasında yayılmaya devam etmiştir.

Ebü'l-Hasan Ali Arslan Han zamanında devletin batısı kardeşi Kılıç Buğra Han Harun tarafından yönetilmiştir.³⁰⁸ Adaletli ve ilim adamları ile fakihlere karşı iyilik sahibi bir hükümdar olan Buğra Han, kendisi için “Rasulullah'ın azatlı kölesi (Mevlâ Rasulallah) denilmesini istemiştir.³⁰⁹ Buğra Han, “Şihabü'd-Devle” (devletin yıldızı) ve “Zâhirü'd-Da've” (davetin/tebliğin yardımcısı) unvanlarını almıştır.³¹⁰ Bu ifadeler Buğra Han'ın Hz. Peygambere (s.a.v) olan sevgisini ve İslâm'a olan bağlılığını göstermektedir.

Ebü'l-Hasan Ali Arslan Han'ın ölümü üzerine (388/998) büyük oğlu Ebû Nasr Ahmed büyük kağan sıfatıyla tahta geçmiştir.³¹¹ Abbasi Halifesi Karahanlı Devleti'ni İslâm'a yaptığı hizmetlerden dolayı takdir etmiş ve Ebû Nasr Ahmed Han'ın tahta çıkışını kutlamıştır.³¹² Karahanlılar bu tarihten itibaren iki kol halinde varlığını sürdürmüştür. Arslan Han Ali'nin dört oğlundan İlig Han Nasr 998'e kadar babasının adına bu tarihten sonra da kardeşi Togan Han Ebû Nasr Ahmed adına batıda hüküm sürmüş ve Sâ mânîlerle mücadele etmiştir. İlig Han Nasr, o tarihte Abbasî Halifesi Kâdir-Bilâh'ı tanıyan ilk Karahanlı hükümdarı olarak bilinmektedir. Sikkelerde kullandıkları "mevlâ emîri'l-mü"minin" ibaresi de bunu doğrulamaktadır.³¹³ İlig Nasr'ın sikkelerinde “Nasirü'l-hak” unvanı da bulunmaktadır.³¹⁴

İlig Han Nasr, 389/999 yılında halkın direnişiyle karşılaşmadan Sâ mânî Devleti'nin başşehri Buhara'yı ele geçirmiştir. Bölgeye kendi valilerini tayin eden İlig Han Nasr, böylece Sâ mânîler Devleti'ne fiilen son vermiştir.³¹⁵ Karahanlıların Sâ mânî Devleti'ne kolaylıkla hâkim olmalarındaki en önemli etkenlerden biri de Karahanlı hakanlarının İslâm'a hizmetleri olmuştur. Sâ mânî Devleti hatipleri camilerde halkı Karahanlılara karşı mücadeleye çağırmasına rağmen Samani halkı onların sözlerine itibar etmemiş ve din adamlarından bu konuda fetva istemiştir. Samani halkı, Karahanlılarla mücadele konusunda fakihlerden şu fetvayı almıştır: “Şayet Karahanlı Devleti, din hususunda mücadele içerisinde olmuş olsalardı o zaman onlarla savaşmak vacip olurdu. Ancak dünyevî konulardaki çekişmeye gelince, bir Müslüman için kendi kendinî tehlikeye atmasına ve kanının dökülmesine maruz bırakmasına

³⁰⁸ Genç, 144.

³⁰⁹ İbn'ül-Esir, IX, 100.

³¹⁰ V. V. Barthold *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, trc. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 276.

³¹¹ Özeydin, “Karahanlılar”, s. 406.

³¹² Saray, 50.

³¹³ Özeydin, “Karahanlılar”, s. 406; Genç, 145.

³¹⁴ Wilhelm Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, İstanbul 2008, s. 232.

³¹⁵ Özeydin, “Karahanlılar”, s. 406.

cevaz yoktur. Kaldı ki onların gidişatı güzel, dinleri sahihtir. O halde fitneden uzak durmak evladır.”³¹⁶

Samani halkının devletin sözüne itibar etmeyip fakihlerden fetva istemesi ve ona göre davranması, yakın bir geçmişte Müslüman olan göçebe halkın İslâmiyet’e ve ulemaya gösterdiği derin saygıyı ortaya koymaktadır. Karahanlı hükümdarları ile fakihler arasındaki uyumlu ilişkiler de Maverâünnehr halkının teveccühünün Karahanlılara meyletmesine yol açmış, Türk hakanlarının İslâmi yaşantılarının düzgünlüğü ve İslâmiyet’i yaşamada gösterdikleri hassasiyet Maverâünnehr’in fethinde önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, Karahanlı hükümdarlarının *Mevlâ Rasulullah*³¹⁷, *Zâhirü’d-Da’ve*³¹⁸ gibi kendilerine unvan olarak kabul ettikleri isimler de İslâmiyeti tam anlamıyla benimsediklerinin bir göstergesi olmuştur.

Karahanlılar, Samani Devleti’nin sona ermesiyle hem siyasî hem de ekonomik güçlerini simgeleyen para bastırmıştır. Türk hakanlığının mevcut olan en eski altın parası olan Buhara dinarında üç Kuran suresine yer verilerek daha önce görülmeyen bir uygulamaya gidilmiştir.³¹⁹ Sâ mânî Devleti’nin yıkılmasından sonra İslâm dinî, Karahanlıların eliyle doğuda yeni bir çıkış yapmıştır. Çünkü bu dönemde İslâmiyet, Türkistan’ın pek çok bölgesine yayılmıştır. İslâm’ın bu bölgelerde hızlı bir şekilde yayılması, İslâm devletlerinin yöneticilerine bağlıdır ve bunların başında da Nasr b. Ali İlig Han gelmektedir.³²⁰ Maverâünnehr’in gerçek fatihi Nasr b. Ali İlig Han 1012- 1013 yılında vefat ettikten sonra yerine Arslan İlig Han sıfatıyla kardeşi Mansûr b. Ali geçmiş ve kısa zamanda hanedanın en meşhur hükümdarlarından biri olmuştur.³²¹

Aynı dönemde hüküm süren Gazneli ve Karahanlı devletleri arasındaki ilişkiler ülkenin doğu tarafını yöneten büyük Kağan Togan Han Ahmed b. Ali döneminde dostluğa dönüşmüş,³²² Togan Han Gazneli Mahmud’un sadık müttefiki olmuştur.³²³ İbn Esir, Togan Han Ahmed’in Gazneli Sultan Mahmud’a şöyle dediğini yazmaktadır: "Senin Hind gazvesiyle³²⁴, benim de Türklerle savaş ile uğraşmam ve birbirimizle uğraşmaktan vazgeçmemiz, İslâm’ın ve Müslümanların yararınadır." Gazneli Mahmud bu teklife olumlu

³¹⁶ Muheymid, 281–309; Hunkan, *Karahanlılar*, s. 130.

³¹⁷ İbn’ül-Esir, IX, 100.

³¹⁸ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 276.

³¹⁹ Hunkan, *Karahanlılar*, s. 136.

³²⁰ Francis, Henry Skrine and Edward Denison Ross, *The Heart of Asia*, London 2004, s. 119.

³²¹ Genç, 146–147.

³²² Özeydin, “Karahanlılar”, s. 406; Saray, 51.

³²³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 229.

³²⁴ Haticetül Kübra Taşçı, “Hindistan Coğrafyasında İslâmiyet’in Yayılması”, yüksek lisans semineri, *Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Rize 2010, s. 48-49.

karşılık vermiş ve böylelikle aralarındaki çekişmeyi inanç bağı gidermiştir. Bundan sonra her ikisi de Müslüman olmayanlarla mücadele etmiştir.³²⁵

Togan Han Ahmed 408/1017–1018 yılında Çin tarafından Türkistan'a gelen ve sayısı 300 bini aşan orduya karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Togan Han hasta olmasına rağmen gayrimüslim Türklere karşı harekete geçmiş ve yakın bölgelerdeki Müslümanlara müşrik Türklerle savaşmaları için çağrıda bulunmuştur. Bunun üzerine, onunla beraber yaklaşık 120 bin gönüllü harekete geçmiştir. Bu kalabalık ordu karşısında gayrimüslim Türkler kendi topraklarına dönmek zorunda kalmıştır. Ancak Togan Han, bir daha bu bölgelere saldırılarda bulunmamaları için onları takipte ısrar etmiş ve büyük bir zafer kazanmıştır.³²⁶ Togan Han bu olaydan kısa bir süre sonra da vefat etmiştir (1017–1018).³²⁷

Toğan Han Ahmed'den sonra hanedan içinde en kuvvetli durumda olan Mansur, büyük Kağan olarak tahta geçmiştir. Mansur b. Ali, cahiliyye hayatı yaşamamış, takva sahibi ve İslâmî esasları yerine getirmede ve Allah'a itaat için adaleti tesis etmede dikkatli davranmıştır. Karahanlı hükümdarı Mansûr 415/1024–1025 yılında dervişliği tercih ederek tahtından feragat etmiş ve yerini Yûsuf Kadir Han'a bırakmıştır.³²⁸

Karahanlı Devleti'nin İslâm'ın yayılışındaki gayretleri sadece kendi nüfuzu altındaki topraklarla sınırlı kalmamıştır. Türkistan ile Çin arasında bulunan Hoten şehrinin Kadir Han Yusuf tarafından fethedildiği söylenmektedir. Gayrimüslimlere karşı büyük mücadele veren Kadir Han Yusuf, halkı adaletle yönetmiş ve namazlarını cemaatle kılmaya dikkat eden bir yönetici olmuştur.³²⁹ Kadir Han, Budistlerin yaşadığı Hoten şehrini feth etmiştir. Hoten şehrinde bazı Müslüman kabirlerine rastlanması daha önce burada Müslümanların yaşadığını ortaya koymaktadır. İslâm, bu tarihten sonra da Hoten' de yayılmaya devam etmiştir.³³⁰

424/1032 yılında vefat eden Yûsuf Kadir Han'ın ardından iç mücadeleler sonucunda Karahanlı Devleti 1041-1042'de ikiye ayrılmıştır.³³¹ Batı Karahanlı Devleti'nin sınırları Maverâünnehir'den Hocent'e kadar Batı Fergana'yı da içine almış, büyük kağanın merkezi önceleri Özkent, daha sonra ise Semerkant olmuştur. Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu

---

³²⁵ İbn'ül-Esir, IX, 240.

³²⁶ İbnü'l-Esir, IX, 297.

³²⁷ Genç, 147.

³²⁸ Özaydın, "Karahanlılar", s. 406; Saray, 52; Osman Çetin, *Türk İslam Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009, s.16.

³²⁹ İbnü'l-Esir, IX, 299.

³³⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 87–91.

³³¹ Saray, 53; Erdoğan Merçil-İbrahim Kafesoğlu-Hakkı Dursun Yıldız, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1999, s. 76.

Fergana, Yedi-su, Kâşgar, Yarkent ve Hoten sınırları içerisinde bulunan Doğu Karahanlı Devleti'nin başkenti Balasagun, dinî ve kültür merkezi ise Kâşgar olmuştur.³³²

Burada ifade etmek gerekir ki, Karahanlı aile fertleri arasında meydana gelen taht kavgaları ve bölünmeler, onları İslâmiyeti yaymaktan alıkoymamış, kuruluşundan itibaren devletin en temel ve en önemli amaçlarından biri olan cihad hareketleri her hükümdar döneminde devam etmiştir.

Doğu Karahanlıların ilk hükümdarı Şerefüddeve Ebu Şucâ lakaplı Arslan Han Süleyman (423–448/1032–1056) adil ve dindar bir hükümdar olarak tanınmış ve aynı zamanda âlimlerin dostu ve hamisi olmuştur. Onun bu özelliği ülkenin farklı yerlerindeki birçok İslâm âliminin çevresinde toplanmasını sağlamıştır.³³³ Onun döneminde gayrimüslim Türklerle yapılan mücadeleler Müslüman Türkler arasında öyle yankı yapmıştır ki savaşlar destanlar halinde anlatılmaya başlanmıştır.³³⁴ Döneminde, doğuda yaşayan Yabaku, Basmil ve Çomullara bağlı gayrimüslim Türkler itaat altına alınmış ve İslâm'a davet edilmiştir. Bu davete olumlu karşılık veren Bulgar ve Balasagun arasında yerleşmiş olan 10 bin çadırlık göçebe Türk 1044 yılında İslâmiyet'i kabul etmiştir.³³⁵ Şerefüddeve, Müslüman olan kabileleri Karahanlılara ait şehirlere yerleştirmiştir.³³⁶

Arslan Han'a mektup gönderen bazı gayrimüslim Türk kabileler, Han'ın topraklarında gözleri olmadığını ancak onun adaletine ve halkına karşı olan iyi muamelesine hayranlık duyduklarını belirterek onun ülkesine yerleşmek için izin istemişlerdir. Kendilerine izin veren Arslan Han, Balasagun civarına kadar gelen gayrimüslim Türklere İslâmiyet'i kabul etme teklifinde bulunmuştur. Ancak onlardan olumlu cevap alamamıştır. Arslan Han, İslâm'a girmeyi kabul etmemelerine rağmen onları serbest bırakmış ve Karahanlı topraklarında yaşamalarına izin vermiştir.³³⁷ Şerefüddeve Arslan Han'ın gayrimüslim Türkleri İslâm'a girmeleri için zorlamaması ve topraklarında yaşamalarına izin vermesi şüphesiz ki gayrimüslim Türkleri İslâm dinî hakkında olumlu düşünmeye ve zamanla İslâmiyet'i kabule sevk etmiştir.

Karahanlılar kendilerine katılan Türk kabilelerin sayıları arttıkça daha da güçlenerek İslâmiyet'i yayma mücadelesi vermiştir. 467/1075 yılında 40 bin Müslüman gaziden oluşan

---

³³² Genç, 150; Merçil, 76.

³³³ Genç, 160.

³³⁴ Genç, 159.

³³⁵ İbnü'l-Esir, IX, 520; Merçil, 77.

³³⁶ İbnü'l-Esir, IX, 520.

³³⁷ İbnü'l-Esir, IX, 535; Arnold, 219.

Karahanlı ordusu Buğra Han Hasan b. Süleyman zamanında 700 bin gayrimüslime karşı büyük bir zafer kazanmıştır.³³⁸

Bu verilen bilgiler, Karahanlıların İslâmiyeti yayma uğrunda verdiği büyük mücadeleye rağmen, 11. yüzyılda Doğu Türkistan'da İslâmiyet'i kabul etmeyen büyük bir kitlenin olduğunu ortaya koymaktadır. Karahanlı Devleti doğu ve batı olarak değerlendirildiğinde ise, Doğu Karahanlı hakanlarının İslâmiyet'i yaymak için gayrimüslimlerle daha çok mücadele ettiği ve bu amaçla cihad ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, Karahanlı Devleti kurulmadan önce Batı Türkistan'da İslâmiyet'in büyük ölçüde yayılmış olması ve Batı Türkistan'ın Harezmîler, Gazneliler ve Selçuklular gibi Müslüman devletlerle çevrili olmasıdır. Türkistan'ın doğusu ile batısı arasında gerek akrabalık bağları gerekse ticari ilişkilerin etkisiyle batı Türkleri arasında yaygın olan İslâmiyet daha sonra Doğu Türkistan'da yayılmaya başlamıştır. Bununla birlikte, Doğu- Batı Karahanlılar arasındaki iç çekişmeler, Doğu Karahanlı Devleti içinde sürekli bir tehdit teşkil eden gayrimüslim Türklerin tehlikeli saldırıları, İslâmî birliğin oluşmasını engellemiştir. Bu sebepler, Karahanlı Devleti'nin doğusu ve batısıyla 11. yüzyıldan itibaren sahip olduğu güç ve otoritesini kaybetme noktasına getirmiştir. Bunun sonucunda, bölgede ortaya çıkan istikrarsızlık Selçuklu sultanlarının Karahanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasına yol açmıştır.

1089 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Özkend'e girmesi Doğu Karahanlıların Selçuklu hâkimiyetine girmesi ile sonuçlanmıştır.³³⁹ Sultan Melikşah, Kâşgar hâkimi Buğra Kara Hakan Hasan'a elçi göndererek hutbenin kendi adına okutulmasını istemiştir.³⁴⁰ Kâşgar Hanı Sultan Melikşah'ın huzuruna gelip itaat arzemiş ve onun adına hutbe okutup para bastırmıştır. Bu bağlılık Sultan Sencer zamanında da devam etmiştir.³⁴¹ Kâşgar bölgesi Selçuklular'ın idaresi altında olduğu zamanlarda bu bölgede yaşayan insanların mallarına, canlarına ve eşyalarına hiçbir zarar gelmemiştir. O devir adeta bir asayiş dönemi olarak tarihe geçmiştir.³⁴²

1209–1210 yılında Doğu Türkistan'da bir kısım bölgeler ile bu bölgenin dağlık yerlerinde yaşayan Kırgızlar Harezmîlerin idaresi altına girmiş ve Kâşgar'da bir kısım insanlar İslâmiyet'i kabul etmiştir. Doğu Türkistan'da Harezmîlerin hâkimiyeti altında bulunmayan bölgeler Karahitayların eline geçmiştir. Harezmîlerin elinde olan yerler de kısa

---

³³⁸ Merçil, 77.

³³⁹ Osman Çetin, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009, s. 29; Hitchins, 8.

³⁴⁰ Özaydın, "Karahanlılar", 408.

³⁴¹ Hitchins, 8.

³⁴² Atıf, 62.

zaman içinde ellerinden çıkmıştır.³⁴³ III. Muhammed Han'ın Kâşgar'da çıkan bir isyan sırasında hayatını kaybetmesiyle Doğu Karahanlı Devleti 1211 yılında son bulmuştur. Selçuklular, Karahıtaylar ve Harzemşahlara bağlı olarak varlığını sürdüren Batı Karahanlı Devleti ise, 1212 yılında Harzemşahlar tarafından ortadan kaldırılmıştır.³⁴⁴ Karahanlılar sadece Orta Asya değil tüm İslâm tarihi açısından değerlendirildiğinde çok önemli bir yere sahiptir.³⁴⁵ 940'lardan sonra artık tam manasıyla Müslüman olan Karahanlı hükümdarları³⁴⁶ gaza ve cihad yaparak Doğu Türkistan ve hâkimiyeti altındaki diğer topraklarda İslâmiyet'in yayılması için çok büyük mücadele vermiştir. Bu dönemde şehid olduğu için kendisine *es-Şehid* unvanı verilen hükümdarlar olduğu gibi pek çoğu da *el-Mücahid* ve *el-Gazi* unvanlarını alarak hüküm sürdükleri dönemde İslâm'ın bayraktarlığını yapmıştır. Bu anlamda İslâmiyeti yeni kabul etmiş Türkler Batı-Asya'daki İslâm hükümdarlarına göre İslâmiyete daha samimiyetle bağlanmıştır. Nitekim X. yüzyılda İslâm dinînin koruyucuları, Bağdat'da bütün idareyi ellerine geçirmiş olan Şii Büveyhilerin hâkimiyetine son vermek için doğu tarafından gelecek gerçek İslâm fetihlerinin ortaya çıkmasını beklemiştir. Bu beklenti Türk milletiyle gerçekleşmiş ve Türkler İslâm dinînin koruyucusu rolünü üstlenen bir millet olarak ortaya çıkmıştır.³⁴⁷ Karahanlı hükümdarları İslâmiyet'in yayılması için ırkdaşları ile cihad etmekten çekinmemiş devlet idaresinde ve kendi özel yaşamlarında İslâmi esasların uygulanmasına azami derecede dikkat etmişlerdir. Nitekim müttaki birer Müslüman olarak bilinen Karahanlı hükümdarlarının Müslüman olduktan sonra içki içmedikleri belirtilmektedir.³⁴⁸ Karahanlı hükümdarlarının İslâmi kurallara uymakta son derece duyarlı ve samimi birer Müslüman olması, Karahanlıların İslâmiyet'i seçmesinin bu dinî kendilerine sağlayacağı dünyevi faydalar nedeniyle olmadığını da açıkça ortaya koymaktadır.

Satuk Buğra Han'ın ve 200 bin çadırın İslâmiyeti kabul etmesiyle, 10. yüzyılda Çu ve Talas vadileri gibi Kâşgar bölgesi de tamamen İslâmlaşmıştır. İkinci kez dar-ül İslâm dışında bir devlet kurulmuştur. İkinci kez bütün bir Türk halkı olduğu gibi İslâmiyeti seçmiştir. Müslümanlar, Karahanlılar adı altında önemli bir rol oynamıştır. Türkistan'da İslâm'ın yükselişi Hıristiyanlar için çok yaralayıcı bir darbe olmuştur. Hıristiyanlar faaliyet gösterdikleri ve yakın oldukları halklar içinde Müslümanlara yenilmişlerdir.³⁴⁹

³⁴³ Atıf, 67–68.

³⁴⁴ Genç, 158- 162; Çetin, s. 19.

³⁴⁵ Jürgen Paul, "Karahanlılar", trc. Şeyda Yılmaz, *Türkler*, ed. Kemal Çiçek v.dğr., Ankara 2002, IV, 465-460-468.

³⁴⁶ Genç, 168.

³⁴⁷ Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 114–115.

³⁴⁸ Barthold, 115.

³⁴⁹ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, trc. Lale Arslan, İstanbul 2001, s. 242–243.

II. DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLÂMÎ YAYILIŞIN İKİNCİ DÖNEMİ

A. Tasavvuf Etkisi

Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılışının ikinci büyük dalgası tasavvuf büyükleri ve sufilerin bölgede yoğun faaliyet gösterdikleri dönem olan 13. yüzyılda başlamıştır. Bir kara bulut gibi İslâm dünyası üzerine çöken Moğollar, sufi tarikatların Doğu Türkistan ve Çin'de daha aktif bir rol oynamasına zemin hazırlamış, bölgede İslâmî yayılışın yolunu açmıştır.

Süfyân-ı Sevri'nin; "Türkistan'da ezan okumak Mekke'de namaz kılmaktan daha faziletlidir"³⁵⁰ sözü mutasavvıfların Türkistan'da İslâmiyet'i yayma çalışmalarına verdiği ehemmiyeti çok güzel bir şekilde ifade etmektedir. İslâm dininin topluma sunulmasında Hz. Peygamber'in ahlakını örnek alan sufiler, insan psikolojisine uygun yol ve metodlar kullanarak İslâmiyet'i yaymaya çalışmış ve Doğu Türkistan'da bir İslâm medeniyetinin ortaya çıkmasında son derece önemli bir rol oynamıştır.

Türkistan coğrafyası hicri 4. yüzyılda mutasavvıflarla tanışmaya başlamıştır.³⁵¹ Medrese eğitimi almış dervişler çoğu zaman ticaret kervanlarıyla birlikte Türkistan'a gelmiş ve Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasını sağlamıştır. Batı Türkistan'daki Buhara, Semerkand gibi büyük İslâm merkezlerinden doğuya doğru yayılan dervişler, göçebe Türkler arasına karışarak İslâm dinini anlatmıştır. Dervişler, İslâm dininin esaslarına uymakta zorluk çeken bozkırlı Türkmenlere kendi dilleriyle ve anlayabilecekleri bir üslupla konuşarak yeni dinî anlatmış ve toplum üzerinde oldukça etkili olmuşlardır.³⁵² Şeyhler ile İslâm tasavvufunun diğer temsilcileri İslâmiyet'i yayma konusunda çok büyük bir etki meydana getirmiştir.

Doğu Türkistan'a gelen din âlimlerinin başında, İslâm dininin Türkistan'da yayılmasında önemli etkisi olan Hoca Ahmed Yesevi, Hoca Bahaüddin Nakşibendî ve Hoca Mâhdum-ı Azam gibi önemli İslâm âlimlerinin evlatları ve müridleri gelmektedir.³⁵³ Yeseviye tarikatının kurucusu olan Hoca Ahmed Yesevi'nin (1093–1166), İslâmiyet'in tüm Türkistan'a yayılmasında çok önemli etkisi olmuştur. Bu anlamda kendisi "Hazreti Türkistan" veya "Pir'i Türkistan" olarak adlandırılmıştır. Burada belirtmek gerekir ki Ahmed Yesevi'nin irşad ve tebliğ faaliyetlerine başladığı dönemden çok daha önce Türkistan'da mutasavvıfların

³⁵⁰ Mustafa Kara, "Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bakış", *UÜİFD*, 10/1 (2001), s.10.

³⁵¹ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1991, s. 18.

³⁵² İbrahim Kafesoglu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1988, s.381; Mehmet Saray, "Türkler", *İA*, XII, 276.

³⁵³ Saray, 89.

menkıbe ve kerametleri yalnız şehirlerde değil, göçebe Türkler arasında bile yayılmıştır.³⁵⁴ Diğer bir deyişle, Hoca Ahmed Yesevi, Yesi'de irşada başladığı sıralarda Türkistan'da, Yedisu havalisinde kuvvetli bir İslâmlaşma ve İslâm ülkelerinin her tarafına yayılan tasavvuf hareketleri çoktan başlamıştır. Ahmed Yesevi, her köşede tekkelerin yükselmeye başladığı ve sufiliğin bir akım haline dönüştüğü esnada Doğu Türkistan'da, Kulça civarında yeni bir İslâmlaşma hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Ahmed Yesevi bu olumlu şartlar içinde Sir-Derya havalisinde, Taşkent ve civarında, Seyhun ötekisindeki bozkırlarda büyük bir nüfuz kazanmıştır.³⁵⁵

Arapça ve Farsça bilen, İslâmî ilimlere vâkıf olan Ahmed Yesevî, çevresinde toplanan yerli halk zümresi ve göçebe köylülere İslâm'ın esaslarını, şeriat hükümlerini, tarikat adabını halkın anlayabileceği sade bir dil ve “Hikmet” adı verilen manzumelerle anlatmıştır.³⁵⁶ Hoca Ahmed Yesevi dergâhında yetişen dervişler İslâmiyet’i en uzak Türk topluluklarına kadar ulaştırmaya çalışmıştır. Dervişler sadece Türkistan’da değil Hint kıtasından İdil boylarına, Çin seddinden Tuna kenarlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada tebliğ ve irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Rivayete göre bu dervişlerin sayısı doksan dokuz bine ulaşmıştır.³⁵⁷

Türkistan’da yayılmaya başlayan sûfî düşünce, Ahmed Yesevi ile beraber teşkilatlı bir yapıya dönüşmüştür. Temel amacı İslâmiyet’i yaymak olan bu yapılanma, zamanla devrin siyasî-sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde oldukça etkili olmuştur. Tasavvuf büyükleri ve dervişler sadece halk arasında değil yaşadıkları dönemin devlet adamlarına da İslâmiyet’i tebliğ etmiş ve başarılı olmuşlardır. Devlet adamlarının Müslüman olduğunu yönettiği halka ilan etmesi aynı anda birçok kabilenin toplu olarak İslâmiyet’e girmesine vesile olmuştur. Nitekim Karahanlıların İslâm devleti haline gelmesiyle sonuçlanan süreci sufiler başlatmıştır. Sufilerin vaazları sonucunda Karahanlı hükümdarı Oğulcak’ın yeğeni Satuk Buğra Han Müslüman olmuş, daha sonra amcasına karşı yaptığı mücadeleyi kazanarak Karahanlıların İslâm dinîni resmen kabul etmelerini sağlamıştır. Bundan sonra Abdulkerim ismini alan Satuk Buğra Han’ın İslâm’ı kabul edişi, Türklerin Müslümanlığa hızla geçmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bundan sonra İslâmiyet’in kabulü çok büyük topluluklar şeklinde gerçekleşmiştir. Türklerin, 200 bin çadır, bazı bölgelerde 10 bin çadır gibi topluca İslâm dinîne girişi bu sürecin bir sonucudur.³⁵⁸ İslâm tasavvufunun Türkler arasında İslâmiyet’in

³⁵⁴ Köprülü, s. 19.

³⁵⁵ Köprülü, “Ahmed Yesevi”, *İA*, I, s. 210.

³⁵⁶ Kemal Eraslan, “Ahmed Yesevi”, *DİA*, II, 159–161.

³⁵⁷ Hayati Bice, *Hoca Ahmet Yesevi Divan-ı Hikmet*, Ankara 2009, s.19.

³⁵⁸ İbn’ül-Esir, VIII, 532.

yayılmada çok büyük etkisi olduğunu ifade eden Barthold, 200 bin çadır gibi büyük bir kitlenin İslâmiyet’i seçmesinin Satuk Buğra Han’ın Müslüman olmasına da vesile olan Nişapurlu Ebu’l- Hasan Muhammed b. Sufyan el-Kelemati’nin faaliyetlerinin sonucu olabileceğinin (340/951–952) mümkün olduğunu söylemektedir.³⁵⁹

Karahanlılar döneminde ortaya çıkan toplu ihtida örnekleri Doğu Türkistan’da daha sonra kurulan ağatay Hanlığı döneminde de yaşanmıştır. Tarmaşirin Han, Gazan Han Hâlıl ve Tuğluk Timur gibi birçok Moğol lideri tasavvufun etkisiyle İslâmiyeti benimsemiş ve yöneticiliğini yaptığı halkın da İslâm dinine girmesini sağlamıştır.

Çağatay yöneticilerinden Tarmaşirin Han’ın (1326–1334) hükümdar olduğu dönemde ağatay Hanlığı topraklarında seyahat eden İbn Batuta, bu dönemde hiç kimseden hediye kabul etmeyen ve zühd hayatı yaşayan İmam Hüsamettin Yağı adlı bir şeyhten bahsetmektedir. İbn Batuta, Tarmaşirin Han’ın İmam Hüsamettin Yağı’ya olan sayđı ve hürmetini şöyle anlatmaktadır; “... Bir gün ikindi namazında mescide gittiğimde Sultan henüz gelmemişti. Kölelerinden biri seccade getirerek mihrabın karşısına her zaman namaz kıldığı yere serdi ve İmam Hüseyin Yağı’ya hitaben “Efendimiz abdest tazeleyinceye kadar namaza durmayıp kendisini beklemenizi istiyor” dedi. İmam Efendi ayağa kalkıp “ namaz Allah için midir, yoksa Tarmaşirin için midir?” diyerek müezzine kamet getirmesini emretti ve namaza durdu. Sultan geldiği zaman iki rekât kılınmış olduğundan, namazını en son safta mescidin kapısı yanında ayakkabıların konulduğu yerde, son iki rekâtı cemaatle yetişemediği rekâtı ise yalnız başına kıldı. Sonra ayağa kalktı ve musafaha etmek üzere gülererek imamın yanına gitti. Mihrabın karşısına oturdu. Sultan bana hitaben “memleketine döndüğün zaman Acem şeyhlerinden birinin sultana böyle yaptığını söyle” dedi. İbn Batuta, İmam Hüsamettin Yağı adlı bu şeyhin, İslâm’ın emir ve yasaklarını sultana söylemekten asla kaçınmadığını belirtmekte, Sultan Tamaşirin’in de şeyhi büyük bir sayđı ve hürmetle dinlediğini ve ağladığını yazmaktadır. Ünlü seyyah, Moğol Han’ı Tamaşirin’in sabah ve yatsı namazlarında cemaati asla terketmediğini ve sabah namazından güneşin doğuşuna kadar mescitte kalıp ibadet ettiğini de kaydetmiştir. İbn Batuta, elli dört gün misafiri olduğu bu Müslüman Moğol hükümdarının İslâmî yaşayışından, adil yönetiminden ve misafirperverliğinden övgüyle bahsetmekte ve kendisine daha önce dolaştığı Mekke, Medine, Kudüs ve Dimaşk gibi şehirlere dair sorular sorduğunu da anlatmaktadır.³⁶⁰

Gazan Han Hâlıl’in hayatı ise Moğol hanları arasında tasavvufun ne kadar etkili olduğunu göstermesi açısından oldukça dikkat bir çekici örnektir. 12 yıl süreyle ağatay

³⁵⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 274.

³⁶⁰ Battuta, 281.

Hanlığını yöneten Gazan Han Hâilil (1335-1347), sufi bir derviş iken devletin başına geçmiştir. Nakşibendî tarikatı lideri Bahaeddin Nakşibendî Hazretleri gençliğinde, Moğol hükümdarı Gazan Han Hâilil'in yanında altı yıl kalmış ve ona hizmet etmiştir.³⁶¹ Gazan Han Hâilil'den kısa bir süre sonra tahta çıkan Moğol Hükümdarı Tuğluk Timur'un İslâmiyet'i seçmesi de sufi dervişlerin etkisiyle olmuştur.

Tuğluk Timur Han, aslen Buharalı olan Şeyh Cemaleddin ve oğlu Şeyh Eşrefuddin'in (Raşidüddin) vaaz ve irşadlarıyla İslâmiyeti kabul etmiştir. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî* adlı kitabında Timur Han'ın Müslüman oluşunu şöyle anlatmaktadır: Şeyh Cemaleddin Tuğluk Timur'un yönetimi altında olan Aksu'ya geldiği zaman, Timur herkesin katılmasını istediği bir av eğlencesi düzenlemişti. Şeyh Cemaleddin ve etrafındakiler bu emri ihlâl ettikleri gerekçesiyle Tuğluk Timur'un huzuruna çıkarıldı. Şeyh Cemaleddin'in şehrin yabancı olduğunu ve böyle bir emirden haberlerinin olmadığını anlatması üzerine Tuğluk Timur serbest bırakılmalarını emretti. O sırada yanındaki köpekleri domuz etiyle besleyen Tuğluk Timur, şeyhe dönerek; “ sen mi bu köpekten iyisin yoksa köpek mi senden iyidir” diye sordu. Şeyh Cemaleddin; “eğer imanım varsa köpekten iyiyim, fakat yoksa bu köpek benden daha iyidir” cevabını verdi. Tuğluk Timur, avdan döndükten sonra tekrar huzuruna getirilmesini istediği Şeyh Cemaleddin'e “ bir adamı sahibi olduğu köpekten daha üstün hale getiren şey nedir?”, diye sordu. Şeyh Cemaleddin, Tuğluk Timur'un bu sorusu üzerine ona İslâmiyet'i anlatmaya başladı. Şeyh Cemaleddin'in anlattıklarını büyük bir dikkatle dinleyen ve çok etkilenen Tuğluk Timur; “ Eğer Han olursam İslâmiyet'i kabul edeceğim” diye şeyhe söz verdi. Şeyh Cemaleddin'in ömrü Tuğluk Timur'un Han olduğunu görmeye yetmedi. Ancak ölmeden önce oğlu Mevlana Erşadüddin'e Timur'un kendisine böyle bir söz verdiğini ve eğer Han olursa bu sözünü ona hatırlatmasını vasiyet etti. Tuğluk Timur, Han olduktan sonra Mevlana'a Erşadüddin yanına gelerek ona verdiği sözü hatırlattı. Sözünü hatırlayan Tuğluk Timur Han, İslâmiyeti kabul ederek Müslüman oldu. Daha sonra emirlerini toplayarak onlara İslâmiyet'i kabul ettiğini açıkladı ve Müslüman olmayı reddedenlerle mücadele edeceğini söyledi.³⁶²

Moğol hükümdarlarından Tarmaşirin Han, Gazan Hâilil Han ve Tuğluk Timur'un İslâm dinini kabul etmesi ve yaşamasıyla ilgili bize bilgi veren rivayetlerde tasavvufun önemli etkisi açıkça görülmektedir. Tasavvuf büyükleri ve dervişler, kullandıkları güzel uslub ve

³⁶¹ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s.109

³⁶² Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Rashid-i, A history of the Khans of Moghulistan*, trc: W.M. Thackston, Harvard University 1996, s. 10-11; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşid-i*, trc: Osman Karatay, İstanbul 2006, s.171- 172- 173- 174.

lisan-ı hâl ile sadece halkı değil devlet yöneticilerini de etkilemiş ve onların İslâm'a girmelerine vesile olmuştur. Toplumların yöneticilerinin dinini benimsediği bu dönemde, Moğol idarecilerin İslamiyet'i seçmesinin ardından halk arasında toplu ihtidalar yaşanmıştır. Müslüman olan Moğol hanlarının İslâm'ın yayılışına katkısı siyaset etkisi başlığı altında ele alınacaktır. Ancak daha öncesinde Doğu Türkistan'ın Karahıtaylarla başlayan Moğol istilasına ve bu dönemde Müslümanların karşılaştığı zorluklara değinmek yerinde olacaktır.

Doğu Türkistan'da Moğollar Dönemi

Bir İslâm devleti olan Karahanlılar'dan sonra Doğu Türkistan'ın Şamanist Moğolların egemenliği altına girmesiyle, bölgede İslâmiyet'in yayılışının temel dinamiği olan fetih hareketleri kesintiye uğramış, ancak İslâmiyet tasavvuf kanalıyla yayılmaya devam etmiştir. Moğolların Doğu Türkistan'a hâkim olduğu bu dönemde ülkenin içinde bulunduğu koşullar, bölgede İslâmiyeti yaymak için çalışan sufi dervişlerin daha aktif bir rol oynamasına zemin hazırlamıştır.

Doğu Türkistan, Karahanlılar'dan sonra bir Moğol devleti olan Karahıtaylar'ın egemenliği altına girmiştir. 1130–1211 yılları arasında Doğu ve Batı Türkistan'ın büyük bölümünde hüküm süren Karahıtaylar, 1009 yılından itibaren Uygurlar ve Karahanlıları tehdit etmeye başlamıştır. Karahıtay ordusu 1128 yılında Balasagun, Hoten ve Kâşgar bölgesine ilk girdiğinde Doğu Karahanlı hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan tarafından mağlûp edilmiştir. Fakat 1130 yılında Karluklar ile Kanglı boyları tarafından sıkıştırılan Karahanlı hükümdarının yardım istemesi üzerine Karahıtay ordusu herhangi bir direnişle karşılaşmadan Balasagun'a kadar girmiştir. Karahanlı Devleti'nin zayıflığından faydalanan Karahıtaylar önce Kâşgar, Beşbalık ve Hoten'i kendine bağlamış daha sonra başkent Balasagun olmak üzere 1130'da Karahıtay Devleti'ni kurmuştur. Selçuklu sultanı Sencer tarafından tayin edilen Batı Karahanlı Hükümdarı Mahmûd b. Muhammed'i mağlûp eden Karahıtaylar, Sultan Sencer'i de Katvan Savaşı'nda ağır bir bozguna uğratmıştır. Karahıtayların Selçuklularla yaptığı Katvan Savaşı'nı kazanması Büyük Selçukluların yıkılışına zemin hazırladığı gibi bütün İslâm dünyasının sosyal, siyasî ve ekonomik buhranlara sürüklenmesine de yol açmıştır. İslâmiyet'i kabul etmediği bilinen Karahıtaylar, Budizm ile Şamanizm karışımı bir dinî inancı benimsemiştir. Bununla birlikte Karahıtay yöneticilerinden Ch'e-lu-ku'nun gizlice Müslüman olduğu da rivayet edilmektedir.³⁶³

Nayman prensi Küçlük (Güçlög) Han'ın bölgedeki Karahıtay hâkimiyetine son vererek

³⁶³ Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar ", *DİA*, XXIV, 415–16.

Karahıtaylar'ın başına geçmesiyle Kâşgar, Hoten ve Almalık'ta yaşayan Müslümanlar şiddetli bir zulme maruz kalmış ve ibadetleri engellenmiştir. Önce Hıristiyan olan Küçlük Han, Karahıtaylar'dan bir kız ile evlenince Budizme inanmış ve Müslümanların açıkça ibâdet etmelerini yasaklamıştır. Hatta Müslümanları Hıristiyanlık ve Budizm'den birini seçmesi için zorlamış ve Karahıtay biçimi elbise giymeleri için kanun çıkarmıştır. Bu dönemde ezan sesleri kesilmiş, medreseler kapatılmış ve tahrip edilmiştir. Yapılan zulme karşı çıkan İmam Alaüddin Muhammed el- Hoteni Küçlük Han tarafından idam ettirilmiştir.³⁶⁴ Uygulanan baskı ve zulme rağmen Müslümanların çoğu din değiştirmeyi asla kabul etmemiş ancak az da olsa bazı irtidat olayları yaşanmıştır.³⁶⁵

13. yüzyılın başlarında Moğol aşiretlerini tek bir devlet çatısı altında toplamayı başaran Cengiz, 1206'da Han unvanını elde ettikten sonra Kırgız, Merkit, Nayman ve Uygurları idaresi altına almıştır.³⁶⁶ 1218 yılında Cengiz Han'ın kumandanlarından Cebe Noyan'ın Kâşgar'ı ele geçirmesiyle birlikte Müslümanların ibadetlerine getirilen yasak kaldırılmıştır. Moğol askerleri halktan yalnız Küçlük Han hakkında bilgi istemiş ve bölge halkının mallarına dokunmamıştır. Kâşgar halkı, kendilerini zulümden kurtaran Moğolları iyi karşılamış ve evlerinde gizlenen Küçlük'ün askerlerini haber vermiştir. Bu sebeple Kâşgarlı Müslümanlar Moğollar'ın gelişini Allah'ın bir lutfu olarak görmüşlerdir.³⁶⁷

Doğu Türkistan'daki Müslümanların bu iyi niyeti aslında denize düşenin yılana sarılmasından başka bir şey olmamıştır. Çünkü Moğollar çok kısa bir süre sonra İslâm dünyası üzerine bir kara bulut gibi çökmüştür. Tarihe Otrar hadisesi olarak geçen olaydan sonra Cengiz Han ve Hârizmşahlar arasında yaşanan gerginlik İslâm dünyasını felakete sürüklemiştir. Beklenmedik biçimde gelişen olaylar Hârizmşah Devleti'nin yıkılmasına, yüz binlerce Müslümanın ölümüne, şehirlerin yakılıp yıkılmasına sebep olmuştur. Hz. Âdem'den o zamana kadar İnsanlığın mâruz kaldığı en büyük felâketin Moğol istilâsı olduğunu söyleyen İbnü'l-Esîr; "Keşke annem beni doğurmasaydı keşke bu büyük felaketten önce ölüp gitseydim" diyerek duygularının ifade etmiştir. Ünlü tarihçi eserinde Cengiz Han'ın ordularının istilâ ettikleri İslâm ülkelerinde taş üstünde taş bırakmadığını, İslâm kültür ve medeniyetinin en önemli merkezlerini nasıl tahrip ettiklerini de anlatmıştır.³⁶⁸ Moğollar'ın İslâm kültür ve medeniyet eserlerini tahribe yönelik girişimi, Cengiz Han'dan sonra da devam etmiş oğulları döneminde de çok sayıda Müslüman katledilmiş, cami, medrese ve

---

³⁶⁴ Cüveyni, 65–66.

³⁶⁵ Atıf, 74.

³⁶⁶ Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *DİA*, VII, 368–369.

³⁶⁷ Cüveyni, 66–67.

³⁶⁸ İbnü'l-Esîr, XII, 258.

kütüphaneler yakılıp yıkılmıştır.³⁶⁹

Cengiz Han hiçbir dine mensup olmadığı için insanlar arasında dinlerinden dolayı bir ayırım yapmamıştır. Ancak Cengiz Han'ın bu siyaseti bazı oğulları, valileri ve komutanları tarafından tek taraflı hale dönüşmüştür. Budist Uygurlar ve Hıristiyanlar dinî inançlarını daha rahat yaşarken, aynı rahatlık Müslüman halka gösterilmemiş,³⁷⁰ Kâşgar'daki bazı cami ve mescitler kilise ve puthaneye çevirilmiştir.³⁷¹ Ancak bu olumsuz şartlara rağmen İslâmiyet, istilâcı Moğollar arasında Hıristiyanlıktan daha fazla kök salmış ve galipler zamanla Müslümanların dinîni benimsemeye başlamıştır.³⁷²

Cengiz Han İmparatorluğunda İslâm inancı ile Moğolların hayatını düzenleyen yasa (Cengiz Yasası) çatışması yaşanmıştır. Cengiz Han'ın oğullarından Ögeday Han (1229- 1241) İslâmiyet'i diğer dinlerden üstün tutarak Müslümanlara ılımlı yaklaşırken Çağatay Han Moğol yasalarını sert bir şekilde uygulama taraftarı olmuştur. Ögeday Han Müslümanları, Çinli ve Uygur gibi düşman rakiplerine karşı korumuştur. Müslümanlar arasında Moğol kanunlarını ihlâl edenleri Çağatay Han'ın cezaya çarptırmasından kurtarmıştır. Ögeday Han'ın saltanatında Müslümanlar namazlarını gizlice kılabilmiş ve kurbanlarını kesebilmiştir. Müslümanlara karşı hoşgörülü olmadığı bilinen Çağatay Han ise kurban kesmek gibi Moğol yasalarına uymayan İslâmî kuralları yasaklanmıştır.³⁷³

Moğol yöneticileri arasındaki bu zihniyet mücadelesi uzun süre devam etmiştir. Moğol hanlarından bir kısmı sıkı sıkıya geleneksel yapıyı korumak için mücadele ederken, bazıları ise ele geçirdikleri topraklardaki yerleşik soylular, zenginler ve tacirler ile yakın ilişki kurarak ticareti geliştirip şehir hayatına geçmeyi, bir başka deyişle yerleşik halkın dinî ve kültürü ile bütünleşmeyi istemiştir.³⁷⁴ Bu amaçla Moğol hanlarının en yakınındaki devlet adamları Müslümanlardan seçilmiştir. Nitekim Çağatay Han'ın İslâm'a karşı olan tutumu kendisine yakın devlet adamlarının Müslüman olmasına engel olmamıştır.³⁷⁵ Çağatay Han zamanında, Habaş Amid adı verilen tacir, Harzemli Mahmut Yalavaç ve oğlu Mesud, Çağatay Han'ın güvendiği ve değer verdiği Müslüman devlet adamlarından olmuştur.³⁷⁶ Bu Müslüman devlet adamları Cengiz Han döneminden itibaren Moğol Devleti'nin en önemli kadrolarında yöneticilik yapmıştır. Cengiz Han, Maveraünnehr, Harzem, Buhara, Semerkant, Gürgenç,

³⁶⁹Kafalı, "Cengiz Han", s. 368–369.

³⁷⁰Saray, 68.

³⁷¹Atıf, 76.

³⁷²Roux, 516.

³⁷³Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 448.

³⁷⁴Nadir Devlet, "Çağatay Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IX, 301–302.

³⁷⁵Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 448.

³⁷⁶Devlet, 303.

Hoten ve Kâşgar'ı da içine alan dev bölgeyi, Horasanlı Müslüman baba-oğul Mahmut ve Mesut Yalavaç gibi iki mükemmel yardımcı sayesinde yönetmiştir. 1240'lı yıllarda Mahmut Yalavaç Pekin'e giderek yerini oğluna bırakmıştır. Moğol Devleti'nde çalışan her iki Müslüman yönetici de İslâm medeniyetine ait kurtarabilecekleri her şeyi Moğolların tahribinden kurtarmış, yönettikleri bölgelerin yeniden kalkınmasını ve refaha kavuşmasını sağlamıştır. Mahmut ve Mesut Yalavaç, Cengiz Han tarihinin dönüm noktası olmuştur. Çünkü o güne kadar kentsel uygarlık koşullarından tamamen habersiz olan Cengiz Han, bunun varlığını kavramaya başlamıştır. O günden itibaren bozkır imparatorluğu zaferin sonuçlarına uyum göstermiş, neredeyse kendi isteği dışında, İslâm medeniyetinin etkisi altına girmiş ve devamı olduğu eski uygar imparatorlukların okulunda okumaya başlamıştır. Yalavaç ailesi, hem İslâmiyet hem de uygarlık için yararlı olmuş, yıkılmış ülkelerin yeniden dirilmesini ya da en azında tamamen yıkılmamasını sağlamıştır.³⁷⁷

Cengiz Han'dan sonra Moğol Devleti'nin bölünmesiyle Doğu Türkistan bütünüyle Çağatay Hanlığı içinde kalmıştır. Çağatay Han'a verilen bu topraklar da Mahmut Yalavaç tarafından idare edilmiştir. Cengiz Han, 1223 yılında Türkistan'ı terk etmeden önce onu kendi namına bu şehirleri yönetmekle görevlendirmiştir. Çağatay Hanlığındaki bütün şehirleri idare eden Mahmud Yalavaç, Hocend şehrinde oturmuş ve sadece Kağan'a hesap vermekle sorumlu tutulmuştur. Böylece Bütün Türkistan şehirlerinin hepsi genel vali Mahmut Yalavaç vasıtasıyla doğrudan doğruya Kağanlık makamına bağlanmıştır. Şehir dışında yaşayan Çağatay Han ve halefleri Moğol halkı gibi bozkırda yaşamayı tercih etmiş, yerleşik hayatın icabı olan ziraat, ticaret ve esnafılık gibi işlerle ilgilenmemiştir.³⁷⁸

Çağatay Hanlığı sahasındaki şehirlerde Moğol hâkimiyeti öncesinde yaşayan Türk ve Müslüman nüfus, Moğollar şehirde yaşamayı tercih etmedikleri için aynen kalmıştır. Şehirdeki nüfusta bir değişiklik olmamasına karşın Moğol kabilelerin yerleşmesiyle bozkırdaki nüfus artmıştır. Bu durum Moğolların yavaş yavaş Türkleşmesine³⁷⁹ ve İslâmlaşmasına yol açmıştır. İbn Batuta, seyahatnamesinde ziyaret ettiği Çağatay Hanı Tarmaşirin'in kendisiyle Türkçe konuştuğunu ve Türkçe ibadet ettiğini ifade etmektedir.³⁸⁰

Doğu Türkistan topraklarında yöneticilik yapan Mahmut Yalavaç'ın oğlu Mesut Bey, 1239 yılında getirildiği Türkistan şehirleri genel valiliğini elli yıl devam ettirmiştir. İyi bir idareci ve eğitimci olan Mesut Bey, savaşlar sonucunda zarar gören kent hayatını, tarım ve ticareti yeniden canlandırmaya çalışmış, kendi maddi olanaklarıyla Buhara ve Kâşgar'da

³⁷⁷ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, trc. Aykut Kazancıgil- Ayfer Bereket, İstanbul 2001 s. 203.

³⁷⁸ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, Ankara 2005, s. 35–36.

³⁷⁹ Kafalı, 45.

³⁸⁰ Batuta, 281.

medreseler kurmuştur. Bu medreseler bölgede İslâmiyet'in yayılarak kökleşmesinde etkili olmuştur.³⁸¹ Devlet işlerini yönetmede Moğol hükümdarlarının tam güvenini kazandığı için ölümünden sonra yerine oğulları 1289'da Ebubekir, 1298'de Satılmış, 1302'de Suyunç atanmıştır. Mesut Bey'in kardeşi Emir Hüseyin de Çağatay Hanlığında görev yapan Müslüman devlet adamlarından biri olmuştur.³⁸² Mesut Bey, 1289 yılında vefat ettiğinde yaptırdığı medresenin yanındaki türbeye defnedilmiştir.³⁸³

Türkistan'ı ele geçiren Moğolların, yönetimi Müslüman idarecilere bırakması hem tahrip edilen İslâm kültürünün yeniden ortaya çıkarılmasına yol açmış hem de İslâmiyet'in Moğollar arasında yayılmasını sağlamıştır. En nihayetinde ise, İslâm dünyasını harabeye çeviren Moğollar ayakları altında çiğnemiş oldukları Müslümanların dinine teslim olmuştur.³⁸⁴ Şamanist Moğollar yeni tebalarının inançlarını resmen kabul etmeye başlamıştır. İlhan Gazan 1295 yılında halkın önünde İslâmiyet'i kabul ederek ataları tarafından inşa edilmiş tüm kilise sinagog ve Budist tapınaklarının yıkılmasını emretmiştir. Daha sonra Altın Orda Devleti'nin Özbek Hanı (1312–41), Çağatay Hanlığının batı kesimlerinde hüküm süren Tarmaşirin Han (1326–34) ve bir nesil sonra Hanlığın doğu kısmını egemenliği altına alan Tuğluk Timur (1347–63) onun açtığı yoldan yürümüştür.³⁸⁵ İlhanlı ve Altın Ordu devletlerinin İslâmiyet'i kesin olarak kabulü Müslümanları Ortadoğuda güçlendirirken Hıristiyanlığın gücünü azaltmıştır. Hatta Hıristiyanlığı kabul etmek üzere olan Kıpçak bozkırları yönlerini kesin olarak değiştirip İslâmiyet'e girmiş aynı zamanda Türkleşmiştir.³⁸⁶ Başlangıçta İslâm dünyası için felaket olan Moğol istilasının uzun vadede olumlu sonuçları olmuştur. Moğol istilası dalları budanan bir ağacın güçlenmesi ve yeniden filizlenmesi gibi İslâmiyet'in güçlenerek yayılmasına yol açmıştır. İstila ettikleri İslâm medeniyetinin etkisi altında kalan Moğollar, devlet kurdukları bölgelerde kaçınılmaz olarak İslâm dairesi içine girmiş, İslâmiyet tarafından fethedilmiştir.

B. Siyaset Etkisi

1. Doğu Türkistan'da İlk Müslüman Moğol Hanları

a. Tarmaşirin Han

13. yüzyıldan itibaren Çağatay Hanlığı yöneticileri yavaş yavaş İslâm'ın etkisi altına girmeye başlamıştır. Büyük ölçüde sufi dervişlerin tebliğ faaliyetleri ile ihtida eden Moğol hanları, yönettikleri bölgelerdeki halkın arasında İslâm'ın yayılması için dervişlere destek

³⁸¹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 506–507.

³⁸² Michael Weiers, *Çağatay Hanlığı Cengiz Han ve Mirasçıları*, İstanbul 2006, s. 332.

³⁸³ Kafalı, 69–70.

³⁸⁴ Arnold, 230.

³⁸⁵ Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk*, trc. Zuhâl Bilgin, İstanbul 2006, s. 16.

³⁸⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 516.

olmuştur. Tasavvuf faaliyetlerini destekleyen Moğol yöneticileri bunun için ekonomik ve siyasi destek sağlamışlardır. Bu dönemde Doğu Türkistan'daki İslâmî yayılış süreci tasavvuf etkisinde bir siyasetle hız kazanmıştır.

Doğu Türkistanlı Müslümanların sıkıntısı İslâmiyet'i benimseyen ilk Çağatay Han'ı Mübarek Şah (1266) zamanına kadar devam etmiştir. Ancak Mübarek Şah, aynı yıl içinde Barak Han tarafından tahttan indirilmiştir. Kendisini Çağatay Han'ı ilân eden (1266–1271) Barak Han da İslâmiyet'i seçerek Gıyâseddin lakabını almıştır.³⁸⁷ Bu dönemden sonra Doğu Türkistan'ı yöneten Moğol hanları, İslâmiyet'i kabul etmeseler dahi, Müslümanlara ve İslâm'a daha ılımlı yaklaşmıştır. Özellikle 14. yüzyılın başlarından itibaren İslâmiyet Çağatay Hanlığında kendini iyice göstermeye başlamıştır.

Kebek Han (1320–1326), İslâm dinine girmediği halde Müslümanlara saygı gösteren ve iyilikte bulunan Moğol hanlarından biri olarak tarihe geçmiştir. Kebek Han döneminde İslâmiyet Moğollar arasında yayılma göstermiştir.³⁸⁸ Kebek'ten sonra tahta geçen kardeşi Tarmaşirin (1326–1334) İslâmiyet'i kabul ederek Alâeddin adını almıştır. Tarmaşirin İslâmiyet'i devletin dinî olarak ilan etmiş ve halkın da Müslüman olması için girişimlerde bulunmuştur. Hatta devleti her yönüyle İslâmlaştırmaya çalışmış³⁸⁹ bu amaçla İlhanlılar'a karşı Delhi Türk Sultanı Muhammed'le İttifak kurmak istemiştir. Bu dönemde Mâverâünnehir ve diğer İslâm ülkeleri arasındaki ticarî ve siyasî münasebetler de gelişmiştir.³⁹⁰

İslâmiyeti seçmesiyle Moğol kabilelerinin arasında İslâmiyet'in yayılmasında önemli rol oynayan Tarmaşirin Han'ın İslâm dinini yaşamadaki hassasiyetinde sufi dervişlerin önemli bir rolü olmuştur. Moğol Han'ın İslâm dininin emirlerini açıkça ve dikkatle hayatına uygulaması, yönetimi altındaki halkın üzerinde olumlu yönde etki yapmıştır. Tarmaşirin Han din olarak İslâmiyeti seçtiğini açıkladıktan sonra Moğol halkından birçok kimse yöneticilerinin dinine bağlanmış ve daima mümin olarak kalmıştır.³⁹¹ Ancak Tarmaşirin Han'ın İslâm dinini desteklemesiyle İslâmiyetin hızla Çağatay Hanlığı'nda yayılması ve Moğol geleneklerine aykırı hareket edilmesi Şamanist inanca sahip olan Moğollar tarafından hoş karşılanmamıştır. Kabilelerin çoğunun İslâmiyet'i kabul etmesine rağmen 1334 yılında Moğol yasalarına bağlı eski Çağatay Hanlığı'nı yeniden canlandırmak isteyen Moğollar, Tarmaşirin Han'ı tahttan indirerek öldürülmüştür.³⁹² Tarmaşirin'in vefatından sonra başlayan

³⁸⁷ Atıf, 80; Abdülkadir Yuvalı, Çağatay Hanlığı, *DİA*, VIII, 177–178.

³⁸⁸ Yuvalı, 177–178.

³⁸⁹ Seyfettin Erşahin, "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", *AÜİFD* 1999, XXXIX, 393–438.

³⁹⁰ Yuvalı, 177–178.

³⁹¹ Arnold, 237.

³⁹² Battuta, 282–283; Devlet, 305.

iç çekişmeler otuz yıldan fazla süren bir karışıklığa sebep olmuştur.³⁹³ Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in yaşanması ve yayılması dolayısıyla Moğol geleneklerinin ortadan kalkmasından endişe duyan Moğolların varlığı, bozkırda yaşayan Moğol kabileleri arasında henüz İslâmiyet'i kabul etmeyen önemli bir kitlenin olduğunu ortaya koymaktadır.

İslâmiyet'in kabileler arasında yayılması İslâm kültürünün Hükümdar Tarmaşirin üzerinde yaptığı büyük etki Seyhun Nehri'nin bir tarafı ile diğer tarafı arasında büyük farklılıklar olmasına yol açmıştır. Tarmaşirin tahttan indirilince Yedisu bölgesi ile Çungarya'daki kabile beyleri eski Çağatay Hanlığını tekrar canlandırmıştır. Böylece Cengiz Han'ın koyduğu düzen İslâmi etkiden uzak kalarak kendinî muhafaza etmeye çalışmıştır. Çağatay Hanlığı, birisi yerleşik ve Müslüman halkın çoğunlukta olduğu Mâverâünnehir, diğeri de atlı-göçebe unsurun hâkim olduğu ve Moğol geleneklerine bağlı Moğolistan kolu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İran ve Maveraünnehir'deki Müslümanlar bu Hanlığı Moğolistan, halkını da haydut olarak adlandırmıştır. Hükümetin merkezi başta Almalık olmasına rağmen daha sonra güneydeki Kâşgar, Yarkent ve Aksu şehirleri merkez olmuştur.³⁹⁴

b. Derviş Gazan Han Hâlil

Çağatay Devleti'nin başına geçen Müslüman hanlardan biri de Gazan Han Halil'dir. 1335–1347 yılları arasında hükümdar olan Gazan Han Halil'in diğer Müslüman Moğol hanlarından farkı, sufi bir derviş iken devletin başına geçmiş olmasıdır.

Gazan Han devletin başına geçtikten sonra Moğol yasalarının uygulanmasını isteyenlere karşı mücadele etmiş ve bu yüzden kendisine Hâlil lâkabı verilmiştir. Bahaeddin Nakşibendî Hazretleri, Çağatay hanlarından olan Gazan Han Halil'in yanında altı yıl kalmış ve ona hizmet etmiştir.³⁹⁵ Bahaeddin Nakşibendî, Gazan Han Halil ile olan tanışmasını şöyle anlatmaktadır; "... Bir gün o rüyamda gördüğüm dervişe Buhara pazarında rast geldim lakin mülâkat edemedim. Akşam evime birisi geldi, Hâlil denen o dervişin benimle görüşmek istediğini söyledi. Niyaz ve şevk ile derhal meclisine vardım. Rüyamı kendisine anlatmak istedim. Türkçe olarak onun kendisine esasen malum bulunduğunu anlattı. Tesadüf, o dervişi Maveraünnehre hükümdar yaptı. Sultan Halil unvanını aldı. Benimle o zamanda mülakat etti ve şefkat gösterdi, bana tarikat adabını öğretti. Altı sene kadar bu suretle yanında kaldım. Feyz ile sulukte çok terakki ettim. Halk arasında onun hizmetinde bulunurdum. Yalnız iken

³⁹³ Mirza Haydar, *Tarihi Reşidi*, s. 174; Yuvalı, 178; Devlet, 306.

³⁹⁴ Devlet, 305–306.

³⁹⁵ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara 1995, s. 15–16; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 282.

mahrem-i hassı idim. Muahharen Sultan Halil'in saltanatı haleldar oldu. Bir lahzada o eski devletten eser kalmadı. Bunu görünce gönlüm dünya işinden tamamen soğudu. Buhara'ya gelip civar köylerden birinde sakin oldum".³⁹⁶

Derviş Gazan Han Hâilil'in 12 yıl süren hükümdarlık dönemi, Cengiz yasasına bağlı olan Batı Çağatay orduları komutanı Emir Kazgan'nın Gazan Hâilil'i öldürmesiyle son bulmuştur.³⁹⁷

Barthold, Çağatay hanları arasında Hâilil adında bir hükümdarın olmadığını belirtmekte birlikte, 1342–1344 yıllarına ait olan ve Sultan Halilullah adını taşıyan sikkeler bulunduğunu söylemektedir.³⁹⁸ Ortaya çıkarılan bu sikkeler adı geçen Moğol Han'ının yaşadığı dönemle de örtüşmektedir.

Gazan Hâilil Han gibi daha önce derviş olan birinin tahta çıkabilmesi İslâmiyet'in Moğollar arasında kuvvetlendiğini gösterirken aynı hükümdarın öldürülme nedeni, Müslüman Moğollar ile Cengiz yasasına bağlı olanlar arasında önemli bir mücadelenin yaşandığının da kanıtıdır. Ancak, Gazan Hâilil Han'ın öldürülmesinden kısa bir süre sonra (1348) Çağatay Hanlığı'nın başına Tuğluk Timur'un geçmesi bu mücadelede galip tarafın Müslüman Moğollar olduğunu, İslâmiyetin Moğol yöneticileri ve halkı arasında giderek yaygınlaştığını ortaya koymaktadır.

c. Tuğluk Timur Han

Tuğluk Timur Han'ın Çağatay Hanlığı'nın başında olduğu yıllar (1348/1363), Doğu Türkistanlı Müslüman halkın en rahat yaşadığı dönemlerden biri olmuştur. Moğol kabilelerinin desteğini alarak Doğu Türkistan'a hükümdar olan³⁹⁹ Tuğluk Timur'un tahta çıkarılışının temel amacı; giderek güçlenen İslâmiyet'e karşı Moğol geleneklerini korunması olmuştur. Ancak o daha tahta çıkar çıkmaz İslâmiyet'i kabul ettiğini açıklamıştır.⁴⁰⁰ Moğolistan-Maveraünnehr arasındaki rekabet Tuğluk Timur'un birliği sağlamasıyla ortadan kalkmıştır.⁴⁰¹

Şeyh Cemaleddin ve oğlu Şeyh Eşrefuddin'in (Raşidüddin) vaaz ve irşadlarıyla İslâm dinini kabul eden Tuğluk Timur Han, kendine bağlı emirlerin de İslâm'a girmelerini istemiştir. *Tarih-i Reşidî*'nin yazarı Mirza Haydar Duğlat, o dönemde Tuğluk Timur Han'ın

³⁹⁶ Köprülü, 109.

³⁹⁷ Kurban, 16.

³⁹⁸ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 282.

³⁹⁹ Saray, 70.

⁴⁰⁰ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 493.

⁴⁰¹ Devlet, 306.

İslâmı tebliğ ettiği ilk kişinin kendi soyundan olan Emir Tulik olduğunu ifade etmektedir. Emir Tulik, Tuğluk Timur Han'ın “ İslâmı kabul edecek misin?” sorusuna, üç yıl önce Kâşgar'da bir mübarek insan vesilesiyle Müslüman olduğunu ancak kendisinden korktuğu için bu kararını açıklayamadığı cevabını vermiştir. Bundan sonra Tuğluk Timur Han'ın yanındaki emirlerin hepsi İslâmiyet'i kabul ettiğini açıklamıştır. Caras adındaki Emir ise Müslüman olmak için bir şart koşmuştur. Emir Caras, Tuğluk Timur Han'ın İslâm'ı seçmesine vesile olan Şeyh Mevlana Erşadüddin'nin, iki yaşındaki bir deveyi kaldırabilecek güçteki adamını yenmesi halinde Müslüman olabileceğini söylemiştir. Tuğluk Timur ve emirlerin karşı çıkmasına rağmen Mevlana Erşadüddin; “Eğer Moğolların İslâmla şereflenmesi Allah'ın takdiri ise, O bana kuvvet verecektir” diyerek bu teklifi kabul etmiş ve meydanda toplanan büyük bir kalabalığın önünde kendisinden çok güçlü olan adamı yenmiştir. Bu olay Moğol halkı üzerinde de büyük bir etki yapmıştır. Tuğluk Timur Han'ın açıkça Müslüman olduğunu ilan etmesinin ardından ise üst düzey yöneticilerin önemli bir kısmının da dâhil olduğu 160 bin kişilik bir topluluk saçlarını kazıtarak Müslüman olmuştur. O günden itibaren İslâmiyet tüm Çağatay Han ülkesinde büyük bir hızla yayılmaya başlamıştır.⁴⁰²

Tuğluk Timur Han, Erşadüddin Veli'ye ikram ve iltifatlarda bulunup onu müftülük makamına getirmiştir. Hanlık topraklarında istediği yerde yaşamasına müsaade etmiş ve dinî faaliyetinde yardımcı olmak üzere emrine 60 kişi vermiştir. Erşadüddin Mevlana'yı İslâmiyet'i yayması için Buda dinî mensuplarının çok güçlü olduğu Kuça'ya gönderen Tuğluk Timur Han, şeyhin isteği üzerine Kuça'da bir camî yaptırmıştır. Erşadüddin Mevlana, Tuğluk Timur'un da desteği ile Kuça'da İslâmiyet'i yaymaya başlamış, daha sonra burada kendi tarikatını kurarak İslâmiyet'in bölgede geniş çapta yayılmasına çalışmıştır. Kuça halkı da Erşadüddin'e itaat ederek onu kendilerine pîr olarak kabul etmişlerdir. Tuğluk Timur her yıl hanlık sınırları içerisindeki Müslümanların Ramazan ayında verdiği fitre ve zekâtları devlet kanalı ile toplattırılmış, bir miktarının da tarikat mensuplarına dağıtılmasını emretmiştir. Tuğluk Timur zamanında Erşadüddin ve müridlerine devlet içinde büyük imtiyazlar verilmiştir. Erşadüddin Veli, Doğu Çağatay topraklarında İslâmiyeti yaydıkça imtiyazları da artmış ve sonunda dinî alanda büyük yetkilere sahip olmuştur. Tuğluk Timur, devlet meselelerinde Mevlana Erşadüddin'e danışmaları için oğullarına, vezirlerine, beylere ve hizmetçilerine vasiyet bırakmıştır. Bir rivayete göre daha sonra Moğolistan hükümdarlarından Hızır Hoca'nın 1388/89 yılında tahta geçmesi Erşadüddin Veli ve cemaatinin desteği ile

---

⁴⁰²Duğlat, 173- 174.

olmuştur.⁴⁰³ Tuğluk Timur Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte Moğolistan ve bilhassa Kâşgar bölgesinde o zamana kadar Müslüman olmayan Moğollardan pek çoğu İslâmiyet'e girmiştir. Bu tarihten itibaren Kâşgar ve Moğolistan'da İslâmiyet hâkim din haline gelmiştir.⁴⁰⁴ Tuğluk Timur Han, başarılı devlet yönetimi ve denge siyasetiyle Müslüman Doğu Türkistan halkını Moğol kabilelerine ezdirmemiş, aksine Moğol kabilelerinin İslâmiyete girmesinde önemli rol oynamıştır.⁴⁰⁵

İslâmiyet, Tuğluk Timur'un oğulları İlyas Hoca ve Hızır Hoca döneminde de Doğu Türkistan'da yayılmaya devam etmiştir. Hızır Hoca hükümdarlığı süresince İslâmiyet'i yaymak amacıyla Hitay sınırında bulunan çok önemli iki şehir olan Kara-Hoca ve Turfan'daki gayrimüslimlerle mücadele etmiştir. Bu bölgeler daha sonra Darü'l-İslâm olarak adlandırılmıştır.⁴⁰⁶ Hızır Han'ın oğullarından Muhammed Han da babası gibi İslâmı yaymak için mücadele etmiştir. Onun hükümdarlığında Moğol boylarından birçoğu Müslüman olmuştur. Moğollar arasında İslâmiyet'i yaymak için sert tedbirlere başvurmaktan çekinmeyen Muhammed Han, yönetici olduğu dönemde Doğu Türkistan'da içinde büyük bir mescidi olan muhteşem bir kervansaray inşa ettirmiştir.⁴⁰⁷

Tasavvufun etkisiyle Müslüman olan Moğol yöneticiler, İslâm dininin Moğol halkı arasında yayılması için çalışmış ve bu amaçla sufi dervişlerin faaliyetlerini siyasi ve ekonomik açıdan desteklemiştir. Moğol hanlarından gereken saygı ve hürmeti gören dervişler, İslâmiyet'in yaşanması ve yayılması konusunda Moğol hükümdarlarına rehberlik etmiş, devlet yönetiminde etkili olarak İslâmiyet'in siyasî gücün etkisiyle yayılmasını sağlamıştır. Bu dönemde İslâmiyet'in yayılışı tasavvuf ve siyasî idarenin etkisiyle çift yönlü gelişmiştir.

2. Timurlular Dönemi

a.Emir Timur

14. yüzyılın sonlarına gelindiğinde iyice gücünü kaybeden Çağatay Hanlığı yerini Timur Devleti'ne bırakmıştır. Doğu Türkistan Timur ve oğullarının hâkimiyetine girmiş, bundan sonra Türkistan Türk ve Müslüman bir lider olan Timur Han'ın yönetimine girmiştir. Bununla birlikte Çağatay ailesinden gelen idareciler kısmen de olsa 17. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰³Kadir Tuğ, *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*, yüksek lisans tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2004, s.62.

⁴⁰⁴ Atıf, 92.

⁴⁰⁵ Saray, 70.

⁴⁰⁶ Mirza, 215.

⁴⁰⁷ Mirza, 221–222.

⁴⁰⁸ Saray, 73.

Kısa bir süre içinde Türkistan dışındaki birçok ülkeyi de kontrol altına alan Timur Han, egemenliği altındaki topraklarda izlediği siyasette İslâm'ın kurallarını ve dinî liderlerin önerilerini dikkate almış, hayatta olmayan İslâm büyüklerinin türbelerinin korunması için de ferman çıkarmıştır. Emir Timur'un İslâm'a ve din adamlarına verdiği önem hakkındaki sözlerinden bazıları şunlardır;

“Pirim Ebu Bekir Taybadi⁴⁰⁹ bana yazmıştır ki; “ Ey muzaffer Timur, devlet işlerinde üç şeyi ihmal etme: istişare, sabır, sağlam ve uyanıklıkla iş yap...”⁴¹⁰

“Ferman verdim; elimize geçen her memlekette oranın ulema, seyyid, dervişlerine, halvete çekilen abidlerine aylık maişet temin edilsin. Hz. Ali'nin ravzalarına Dicle Necef yerlerinden vakıf ayrılсын, İmam Hüseyin, evliyalar reisi Şeyh Abdülkadir Geylani, İmam Azam Ebu Hanife ve bunlardan başka Bağdat'taki her evliya mezarlarına layık tarzda yer-su vakıf belirlesinler...”⁴¹¹

“Hangi memlekette şeriat zayıf olursa, Allah'ın ulu kıldığı şeyler hor görülürse Hüdâ'nın has bendeleri rencide edilirse Cihangir Sultan'a lazımdır ki, dinin himayesi Hz.Muhammed şeraitinin gereği için o mülke girilsin.”⁴¹²

Timur Han'ın devleti yönetirken İslâmî kuralları dikkate alarak hareket ettiğini oğlu Şahrüh Han'ın Çin imparatoruna yazdığı mektuptan da öğrenmekteyiz. “...Bütün hükümdarlığı boyunca babam, İslâm dinini ve düzenini her şeyin üzerinde tutmuş ve hâkimiyeti boyunca İslâmiyet en verimli seviyesine ulaşmıştır. Ve şimdi Tanrı'nın inayetiyle benim buyruğumdaki idareciler de Hz. Peygamber'in mukaddes kanunları ve onun müsbet ve menfî hükümleri ile yönetilmektedir. Cengiz Han'ın müesseseleri çökmüştür.”⁴¹³

Emir Timur'un İslâmı koruma siyaseti sayesinde ülkede sufilik önemli ölçüde yaygınlaşmıştır. Nitekim Timur ve Timuriler devrinde Bahaeddin Nakşibendî ve onun müridlerinin faaliyetleri önem kazanmıştır.⁴¹⁴

Çin İmparatorunun ülkesindeki Müslümanları küçük gördüğünü ve onlara zulmettiğini⁴¹⁵ haber alan Timur Han, Çin'i İslâmlaştırmak amacıyla bir fetih harekâtına karar vermiş ve Otrar'da büyük bir ordu için hazırlık başlatmıştır. Ancak, Doğu'ya yapmayı

⁴⁰⁹ Horasanlı Ünlü Şeyhülislam Zeynüddin Ebu Bekir Taybadi.

⁴¹⁰ Emir Timur Tarağay Bahadıroğlu, *Timur'un Günlüğü-Tüzükat-ı Timur*, ed. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan. İstanbul 2004, s.1.

⁴¹¹ Bahadıroğlu, 96–97.

⁴¹² Bahadıroğlu, 91.

⁴¹³ Arnold, Thomas Walker, *İntişar-i İslam Tarihi*, trc. Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s.304.

⁴¹⁴ Tuğ, 22.

⁴¹⁵ İsmail Aka, “Timurlular Devleti”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s. 210.

düşündüğü bu seferi gerçekleştiremeden 1405 yılında vefat etmiştir.⁴¹⁶ Timur Han'ın vefatından sonra oğlu Şahruh hükümdar olmuştur.

b. Şahruh Han

Timurlu hükümdarların en dindarı olarak bilinen Şahruh, ibadetlerini aksatmayan mütedeyyin bir Müslüman ve devleti idare ederken İslâm'ın kurallarını uygulayan bir hükümdar olarak tarihe geçmiştir.⁴¹⁷

Timur Han'ın vefatından sonra oğlu Şahruh döneminde Çin İmparatorluğu ile olan ilişkilerin seyri değişmiştir. Şahruh, babasının fetih hedefinden vazgeçmiş Çin İmparatoru Yong-lo ile daha ılımlı bir siyaset izleme yolunu seçmiştir. Şahruh Bahadır, Semerkant'taki sarayına konuk olarak gelen Çin elçilerinin kendisine sunduğu mektuba cevap yazmıştır. Çin imparatoruna gönderilen mektup daha çok imparatoru İslâm'a davet etmek amacıyla Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. Şahruh Bahadır, Allah'ın adıyla mektuba başlamış, Allah'ın bir olduğunu ve insanları doğru yola iletmesi için dünyaya peygamberler gönderdiğini ifade ettikten sonra peygamberlerin sonuncusunun Hz. Muhammed (s.a.v) ve hak din'in de onun getirdiği İslâm olduğunu açıkça anlatmıştır. Müslüman olan Türk ve Moğol hükümdarlarından örnekler veren Şahruh Bahadır mektubuna şu sözlerle devam etmiştir; "...Hülagü Han, Horasan, Irak ve ona komşu olan memleketler üzerine yüklenmişti. Kendisinden sonra gelen oğulları İslâm din'inin nurunu kalplerine aldılar ve yine o şekilde ihtida ettiler. İslâm ile müşerref olduktan sonra öbür dünya âlemine göçtüler. ...Muhterem Pederim Emir Timur, Muhammedî şeriatın hükümlerine riayet etti ve bütün hâkimiyet müddeti içerisinde İslâma salık olanlar tam bir saadete mazhar oldular. Şimdi Cenab-ı Hakkın lutuf ve inayeti ile Horasan, Maveraünnehir, Irak ve diğer yerleri içine alan bu devlet benim elime geçti. Devlette Peygamber'in şeraiti hâkim olup doğruluk emredilir, batıl yasaklanır. Cengiz Han'ın koyduğu şeyler ortadan kaldırılmıştır. Mademki, kıyamet gününde kurtuluş ve selamet ve bu dünyada saadet, hak dine imanla gerçekleşmektedir; o halde tebamıza doğrulukla ve adaletle muamele etmek üzerimize farz olur. Ümit ederim ki Allah Teâlâ'nın inayet ve keremi ile sizde Muhammed Rasullullahın (s.a.v) şeraitini icra edersiniz ve İslâm'a kuvvet verirsiniz. Böylece bu dünyanın gelip geçici saltanatını, öbür dünyanın ebedi saltanatı ile değişirsiniz."⁴¹⁸

⁴¹⁶ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, trc. Reşat Uzmen, İstanbul 1980, s. 424.

⁴¹⁷ Musa Şamil Yüksel, *Timurlarda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara 2009, s. 29.

⁴¹⁸ Arnold, 304.

Şahrüh Han, Çin İmparatoru Yong-lo'nun elçilerini büyük bir nezaketle karşılamış ve kendisine hediyelerle birlikte bu mektubu göndermiştir. Çin'e giden elçilik heyetiyle birlikte sultanın özel memuru olarak Şeyh Muhammed Bahşi de gönderilmiştir. Henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş olan Çin İmparatorunun belki bu vesileyle Müslüman olabileceği umulmuştur.⁴¹⁹ Şeyh Muhammed Bahşi, muhtemelen Çin İmparatoru'nun İslâm'a davet mektubunu okuduktan sonra sorabileceği soruları kendisine uygun bir dille anlatması için Çin heyetiyle birlikte özel olarak gönderilmiştir.

Timur Han'ın vefatından sonra oğulları ve torunları arasında çıkan taht kavgaları Timurlular Devleti'nin sonunu getirmiştir. Doğu Türkistan, Uluğ Bey'in ölümüne kadar Timurlular hâkimiyetinde kalmıştır. Onun ölümünden sonra Doğu Türkistan'da otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Timur Han'ın varisleri, Kâşgar'ın soylu ailelerinden olan Duğlat emirleri ve Çağatay hanedanları soyundan gelenler arasındaki iktidar mücadelesi ülkeyi tam bir kargaşaya sürüklemiştir.⁴²⁰

Böyle bir dönemde yönetime gelen Yunus Han (1462–1487) adil ve hoşgörülü tutumu ile halk tarafından sevilmiş ve iktidarda kaldığı 25 yıl süresince iç karışıklıkları önlemeyi başarmıştır. İhtiyaç sahiplerini ve dervişleri himaye eden Yunus Han, göçebe topluluklar ve Kırgızlar arasında İslâmiyet'i yaymaya çalışmıştır. İlme çok önem veren Yunus Han yönetiminde ulemadan oluşan bir istişare meclisi kurmuş ve ülkeyi İslâmî esaslara göre yönetmeye çalışmıştır. Tanrı Dağlarının kuzey ve doğusundaki bazı Kırgızlar da Yunus Han'ın gayretiyle İslâm'a girmiştir.⁴²¹

c. Saidiye Hanlığı

Yunus Han'dan sonra Doğu Türkistan'da Çağataylılar sülalesinin son parlak dönemi Said Han (1514–1533) zamanında yaşanmıştır.⁴²² Çağatay soyundan olmasına rağmen devlet yönetiminde tamamen Türk-İslâm gelenekleri hâkim olduğu için Hanlığın adı Yarkent veya Saidiye Hanlığı olarak tarihe geçmiş, kuruluşundan itibaren ülkenin manevi hayatına tasavvuf hâkim olmuştur.⁴²³ Said Han'ın İslâmiyet'e bağlı olması ve Şeyh Ahmet Yesevi taraftarlarını desteklemesi Şamanizm'e bağlı kabilelerin kendinden uzaklaşmasına yol

---

⁴¹⁹ Candarlı, 100.

⁴²⁰ Devlet, 306.

⁴²¹ Enver Baytur, *Kırgız Tarihi*, Bişkek 1992, II. 66.

⁴²² Saray, 77.

⁴²³ Buğra, 380.

açmıştır.⁴²⁴Tasavvufla ilgilenen Said Han, tahtından vazgeçip zühd hayatı yaşamayı düşünmüş, ancak Hoca Muhammed Yusuf'un; "Dervişlik ancak tahtın varlığı ile var olacaktır" diyerek onu bu isteğinden vazgeçirmiştir.⁴²⁵

Said Han'dan sonra yerine geçen oğlu Reşidi Han (1533–1599) ve Abdülkerim Han (1559–1591) dönemlerinde istikrarlı bir yönetim sağlanamamış, ülke içindeki karışıklıklar önü alınamaz hale gelmiştir. Moğolistan'da hâkimiyeti eline geçiren Kalmuklar, bu durumdan istifade ederek Doğu Türkistan vilayetlerine saldırmaya başlamıştır. Abdülkerim Han, ülkenin şehir devletleri haline gelmesine engel olamamıştır. Bu durum karşısında çaresiz kalan Abdülkerim Han, Batı Türkistan'ın büyük âlimlerinden Mahdum-ı Azam'ın oğlu Hoca İshak Veli'yi ülkesine davet etmiştir. Abdülkerim Han'ın Hoca İshak Veli'yi Doğu Türkistan'a çağırmasının iki nedeni vardı; birincisi hâlâ Maniheizm ve Budizm izleri taşıyan Doğu Türkistan'da İslâm'ın tamamen hâkim bir din haline getirmek, ikincisi ise düşman gruplara ayrılmış halkın İslâm çerçevesinde birlik ve beraberliğini sağlamaktır.⁴²⁶

Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in yayılmasında en etkili tarikat Nakşibendiye olmuştur.⁴²⁷ Nakşibendî tarikatının Doğu Türkistan'da yaygınlaşması aynı zamanda ülkede "Hocalar" döneminin başlamasında önemli etken olmuştur. Tarihî kaynaklar, Hocaların Kâşgar bölgesine gelme ve yerleşmesini Mâhdum-ı Azam'la başlatmaktadır.⁴²⁸

Asıl adı Ahmed b. Celâleddîn el-Kâsânî (ö. 949/1542) olan Mâhdum-ı Azam Nakşibendiye tarikatının Kâsâniyye kolunun kurucusudur. Bir seyyid ailesine mensup olduğu için Mahdûm-ı Azam diye anılmıştır.⁴²⁹ Büyük dedelerinden Mahmud Emin ile Muhammed Yusuf'un Kâşgar'a gelen ilk İslâm âlimleri olması dolayısıyla Mâhdum-ı Azam Kâşgar'a geldiği zaman halktan büyük ilgi görmüştür. Kendisini Kâşgar'a davet eden dönemin hükümdarı Reşidi Han (1533–1599) o dönemde Kâşgar melikesi olan ve Satuk Buğra Han soyundan gelen Bibi Ciya Hanım ile Mahdum-ı Azam'ı evlendirmiştir. Hediye olarak da hem geçimini sağlayabileceği hem de üzerinde İslâmi faaliyetlerini yürütebileceği binaları olan bir araziye vermiştir. Mahdum-ı Azam'ın Hoca İshak adındaki oğlu bu evlilikten doğmuştur.⁴³⁰

Mâhdum-ı Azam Kâşgar bölgesine geldikten sonra İslâm'ı anlatmak için bütün yerleşim yerlerini gezmiş, uğradığı şehirlerde insanlar tarafından çok büyük ilgiyle

⁴²⁴Devlet, 308.

⁴²⁵Duğlat, 370–372.

⁴²⁶Saray, 77–78.

⁴²⁷Fletcher, 306–307.

⁴²⁸Tuğ, 59.

⁴²⁹Necdet Tosun, "Kâsâniyye", *DİA*, XXIV, 532.

⁴³⁰Saray, 91–92; Erkin Ekrem, "Doğu Türkistan'da Sûfi Hocalar", *Erdem*, VIII, 23, Ankara 1996, s. 637.

karşılanmıştır. Kâşgar'da kaldığı 7–8 yıllık süre içinde bütün zamanını İslâm'ı yaymak ve ilim öğretmeye harcayan Mâhdum-ı Azam'ın halk nazarındaki itibarı günden güne yükselmiştir.⁴³¹ Mahdum-ı Azam'ın Doğu Türkistan'ın en sevilen manevi liderlerinin başında gelmesinde İslâm âlimi ve tarikat lideri olmasının yanında şüphesiz ki Hz. Peygamber'in soyundan gelmesi ve Satuk Buğra Han neslinden bir hanımla evlenmesi de etkili olmuştur.

Mahdum-ı Azam'dan sonra oğlu Hoca İshak Kâsâniyye tarikatının şeyhi olmuş, Abdülkerim Han'ın (1559–1591) daveti üzerine irşad faaliyetleri için Doğu Türkistan'a gitmiştir. Abdülkerim Han'ın amacı Hoca İshak gibi güçlü manevi bir lideri yanına alarak hem iktidarının kuvvetlendirmek hem de İslâm dinî etrafında ülkede birlik ve beraberliği sağlamak olmuştur. Daveti kabul eden Hoca İshak, Yarkent, Kâşgar, Hoten ve Aksu vilayetlerini köy köy, kasaba kasaba dolaşarak tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu sayede Kırgızlar arasında bile İslâmiyet yayılmıştır. Halkı İslâm dinî etrafında birlik ve beraberliğe çağıran Hoca İshak, Uygur ve Kırgızların Çinlilere karşı ülkelerini birlikte savunmalarını öğütlemiştir. Hoca İshak, halk tarafından sevildiği kadar yöneticiler üzerinde de etkili olmuştur. Kâşgar Valisi Muhammed Han dâhil olmak üzere birçok insan Hoca İshak'ın etkisiyle Nakşibendî tarikatının müridi olmuştur.⁴³² Hatta Sultan Muhammed Han bazı devlet işlerinde Hoca İshak'a danışarak hareket etmiştir. Mesela Kırgızlar üzerine sefere çıkılacağı zaman, Hoca ile istişare etmiş kendisinden dua istemiştir.⁴³³

Kâşgar, Semerkant, Hoten gibi Doğu Türkistan şehirlerinde on iki sene dolaşan Hoca İshak Veli, yüz seksen Kazak'ın Müslüman olmasına vesile olmuş, on sekiz putperest mabedinî de yıktırılmıştır.⁴³⁴ Halkın İslâmiyet'i tanınması ve benimsemesini sağlayan Hoca İshak Veli ve müridleri, bir süre sonra yönetimde de kilit rol oynamaya başlamıştır. Hoca İshak Veli sadece halkı değil devlet adamlarını da etkisi altına almıştır. Abdülkerim Han'dan sonra gelen Muhammed Han, Hoca İshak Veli'nin sıkı müritlerinden biri olmuştur. Onun bu davranışı Altışehir olarak bilinen ülkenin batı kısmında hocaların nüfuzunun artmasına sebep olmuştur.⁴³⁵

Hoca İshak Veli, müritlerine hararetle İslâm'ı tebliğ etmeyi tavsiye etmiştir. Bu tebliğ ve irşad faaliyetleri sayesinde Nakşibendiye tarikatı, Doğu Türkistan'da etkili olan Yeseviye ve Üveysiye'den daha çok yaygınlaşmıştır.⁴³⁶ Hoca İshak, Yarkent, Kâşgar, Hoten ve Aksu'da

---

⁴³¹ Atıf, 116–117.

⁴³² Saray, 93.

⁴³³ Tuğ, 63.

⁴³⁴ Arnold, 240.

⁴³⁵ Saray, 79.

⁴³⁶ Fletcher, 306–307.

on iki yıl İslâmi tebliğ faaliyetlerinde bulunduktan sonra memleketi Semerkant'a dönmüştür (1599–1600).⁴³⁷

Hoca İshak Veli Doğu Türkistan'dan ayrılmadan önce Yarkent, Kâşgar, Hoten gibi Nakşibendiye tarikatının yayıldığı şehirlere birer halife tayin etmiştir.⁴³⁸ Yarkent'e ise halife olarak oğlu Hoca Sadî'yi göndermiştir. Hoca Sadi, Muhammed Han (1591–1609) döneminde Doğu Türkistan'da İslâmiyet'i yayma faaliyetlerinde bulunmuştur.⁴³⁹

Ülkenin doğu vilayetini yöneten Abdüllatif Han (1614–1624) Hoca İshak Veli'nin faaliyetlerinin Abdülkerim Han'ın oğullarına hâkimiyet yönünden avantaj sağlayacağını düşünerek Mahdum-ı Azam'ın diğer oğlu Hoca Kalan'ı (Muhammed Emin) 1615 yılında Yarkent'e davet etmiştir. Bu iki kardeş Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in yayılmasına hizmet etmekle beraber ülkenin siyasî hayatının şekillenmesinde de etkin rol oynamıştır. Hocaların vefatından sonra Hoca İshak Veli'nin evlatları İshakiyye/Karatağlık adıyla, kardeşi Hoca Kalan'ın evlatları ise Afakîye/Aktağlık adıyla Nakşibendî tarikatının iki farklı kolu olarak ortaya çıkmış,⁴⁴⁰ Aktağlık'ların merkezi Kâşgar, Karatağlıkların merkezi ise Yarkent olmuştur.⁴⁴¹

d. Hocalar Dönemi

15-16. yüzyıllarda coğrafi keşiflerden sonra Avrupalıların Hindistan ve Çin limanlarına ulaşmasıyla doğu ve batı arasındaki İpek Yolu ticareti, deniz yoluna kaymış ve İpek Yolu ağır ağır önemini kaybetmeye başlamıştır. Böylece bu yollar üzerindeki ticaret merkezleri de gerileme sürecine girmiştir. Doğu Türkistan'da İpek Yolu'nun önemini yitirmesiyle birlikte bölgede yaşanan ekonomik istikrârsızlık siyasî alanda da baş göstermiş merkezi otoriteyi iyice zayıflatmıştır. Çağatay Hanları sembolik hale gelmiş, Hocaların da tesiriyle yöneticiler arasındaki şehir ve eyaletlerdeki siyasî rekabet, halkı idareden soğutmuştur. Devlet yöneticilerinden soğuyan halk ise kurtuluşu dînî zümrelerde aramaya başlamıştır.⁴⁴²

Saidiye Hanlığı yöneticilerinin siyasî iktidarı ellerinde tutmak için Aktağlık ve Karatağlık olarak iki kola ayrılan Nakşibendî tarikatının Hoca ve müritlerinden faydalanmak

---

⁴³⁷ Saray, 93; Tosun, 533–34.

⁴³⁸ Tuğ, 64.

⁴³⁹ Tosun, 533–34.

⁴⁴⁰ Saray, 78–79.

⁴⁴¹ Tuğ, 73.

⁴⁴² Yusuf Emre Tansu, "Kaşgarya'da Hocalar Devri ve İpek Yolu", *Ana Yurttan Ata Yurda Türk Dünyası*, s.7, İstanbul 1995, 124–125.

istemeleri ülkedeki iç karışıklığın artmasına yol açmış⁴⁴³ ve halk arasındaki birlik bozulmuştur.⁴⁴⁴

Çağatay Hanları, iktidarda olduğu süre içinde kendilerini destekleyen tarikat liderleriyle fikir alışverişi içinde olmuş, bazı siyasî konularda onların desteğini alarak karar vermişlerdir. Mesela; Abdullah Han, devlet işlerinde hocalara danışmış ve onların istekleri doğrultusunda hareket etmiştir. Aynı zamanda bu dönemde devlet adamlarının birçoğu hocaların müridi olmuştur.⁴⁴⁵ Bununla birlikte Hanlar, kendilerini desteklemeyen Hocalara ve müritlerine baskı ve zor kullanmaya varan uygulamalar da yapmıştır. Karatağlı Hocaların taraftarı olan Abdullah Han, kurduğu birliği ve kendi iktidarını muhafaza amacıyla Kırgızlarla ittifak anlaşması yapmış ve Aktağlılar üzerine saldırmaya başlamıştır. Aktağlılar'a karşı elde edilen başarılarından sonra devlet kademelerine Kırgızları getirmiştir. Devlet kademesindeki makamların büyük kısmını Kırgızlara vermiştir.⁴⁴⁶

Aktağlık Şeyhi Hoca Muhammed Yusuf, kendisini Kâşgar'ı zorla terk etmek zorunda bırakan Abdullah Han'a karşı isyan eden Yolbars Han'ı desteklemiştir. Aktağlık tarikatının desteğini alan Yolbars Han, Abdullah Han'a karşı giriştiği siyasî mücadeleyi kazanarak hükümdarlığını ilan etmiştir.⁴⁴⁷ Kırgız-Aktağlık arasında bir mücadeleye dönüşen çatışma ülkeyi iç savaşa sürüklemiş, Yolbars Han ve onu destekleyen Aktağlık Şeyhi Hoca Muhammed Yûsuf hayatını kaybetmiştir. Hoca Muhammed Yûsuf'un vefatından sonra Aktağlık liderliği oğlu Hoca Hidâyetullah adıyla da bilinen Âfâk/Apak Hoca'ya geçmiştir. Doğu Türkistan Türklerine yıllarca İslâmiyet'i anlatan Nakşibendî tarikat lideri Apak Hoca, Kâşgar halkının sevgisini kazanmış ve kısa zamanda bölgede kuvvetli bir nüfuza sahip olmuştur.⁴⁴⁸

Apak Hoca, babası Aktağlık Şeyhi Hoca Muhammed Yusuf'un İslâmiyet'i yaymak için Çin'in kuzey-batı kısmındaki Salarlar ülkesine yaptığı seyahatlere onun vefatından sonra da devam etmiştir. Çin'in kuzeyine giden Apak Hoca, burada Çinlilerden birçok halife tayin etmiş ve Nakşibendiye tarikatının Çin'de yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁴⁴⁹ Çin'de tarikatın silsilesi Ma-Tai Baba ve Mevlana Azhar Kâşgari tarafından devam ettirilmiştir. Ma-Tai Baba ve halifesi Ma-Laichi tarikatın Çin ve Tibet'te yayılmasını sağlamıştır.⁴⁵⁰

---

⁴⁴³ Saray, 95.

⁴⁴⁴ Atıf, 117.

⁴⁴⁵ Buğra, 272–273.

⁴⁴⁶ Ekrem, 647–648.

⁴⁴⁷ Saray, 69.

⁴⁴⁸ Atıf, 132.

⁴⁴⁹ Fletcher, 308.

⁴⁵⁰ Tosun, 533.

Abdullah Han'ın kardeşi İsmail Han tahta çıktıktan sonra Aktağlık lideri olan Apak Hoca'nın belli bir siyasî güç haline geldiğini fark etmiş ve onu sınır dışı etmenin yollarını aramaya başlamıştır. Karatağlık hocalarını destekleyen İsmail Han, Apak Hoca'yı ülkeyi terk etmek zorunda bırakmıştır. Apak Hoca, önce Batı Türkistan'a daha sonra Keşmir ve Tibet'e gitmiştir. Burada Moğol Kalmukların askeri desteğini alan Hoca, müritlerinin de yardımıyla 1678 yılında İsmail Han'a karşı başlattığı siyasî mücadeleyi kazanarak Doğu Türkistan'ın hükümdarı olarak tahta çıkmıştır.⁴⁵¹ Doğu Türkistan'da bundan sonraki dönem Hocalar Devri adıyla tarihe geçmiştir.⁴⁵²

Apak Hoca'nın gayrimüslim Kalmukların desteği ile siyasî iktidarı ele geçirmesi bazı tavizler vermesini gerektirmiştir. Kalmukların yönetimde söz sahibi olmaları ve Doğu Türkistan'tan vergi almaları Müslüman halk arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Halkı üzerindeki nüfuzunun hızla kaybolduğunu anlayan Apak Hoca, yönetimi yeniden hanedan üyelerinden olan Muhammed Emin Han'a bırakmıştır.⁴⁵³

Muhammed Emin Han, Apak Hoca'nın hem müridi hem de kayınbiraderi olarak tam desteğini almıştır. Muhammed Emin Han, ilk iş olarak Doğu Türkistan halkından ağır vergiler alan Kalmuklara savaş açmış, ancak Kalmuklara karşı verdiği mücadelede başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Apak Hoca ikinci defa Doğu Türkistan'ın siyasî lideri olmuştur. Doğu Türkistan'daki müritleriyle Kalmuk ve Çinlilere karşı mücadele eden Apak Hoca, Aksu ile Kâşgar arasında Karatağ savaş meydanında şehit düşmüştür. Apak Hoca'nın cesedi Kâşgar'a getirilerek defnedilmiştir.⁴⁵⁴

Doğu Türkistan'da bundan sonra da devam eden taht kavgaları ve iç çatışmalar ülkeyi Kalmuk ve Çin müdahalelerine açık hale getirmiştir. Bu dönemde Kalmuklar istedikleri Hocayı yönetime getirerek Doğu Türkistan'ı yönetmiştir. Apak Hoca'dan sonra Danyal Hoca Doğu Türkistan'da hükümdarlığı elde eden ikinci dinî lider olmuştur. Otuz yıla yakın bir süre Doğu Türkistan'ı yöneten Danyal Hoca da yine Kalmukların idaresi altında ülkeyi yönetmek zorunda kalmıştır.⁴⁵⁵ Danyal Hoca döneminde Doğu Türkistan rahat ve huzur içinde yaşamış, Kâşgar bölgesinde hiçbir kötü olay olmamış, sanayi ve ticaret gelişmiştir. Danyal Hoca ilim ve sanatı sevdiği için civar bölgelerden gelen âlimleri desteklemiş ve ilmin yayılmasında çok büyük hizmetleri olmuştur.⁴⁵⁶

---

⁴⁵¹ Saray, 97; Tuğ, 93; Tosun, 532.

⁴⁵² Saray, 78–79.

⁴⁵³ Tuğ, 97.

⁴⁵⁴ Tuğ, 100.

⁴⁵⁵ Saray, 102–103

⁴⁵⁶ Atıf, 141.

1730'da vefat eden Danyal Hoca'dan sonra Kalmuklar Doğu Türkistan'a müdahale ederek böl-yönet politikası uygulamıştır. Doğu Türkistan'ı dörde bölen Kalmuklar, Danyal Hoca'nın oğullarından Yakub'a Yarkent'i, Yusuf'a Kâşgar'ı, Kamuş'a Aksu'yu ve Abdullah'a da Hoten'i vermiştir. Yakub Hoca aynı zamanda Doğu Türkistan'ın Hükümdarı unvanını almıştır. Yakub Hoca, Kalmuklarla hiçbir siyasî sürtüşmeye girmeden üzerine düşen vergiyi ödemiş ve kendinî dinî çalışmalara vakfetmiştir.⁴⁵⁷

Doğu Türkistan'da birlik ve beraberliğin sağlanmasını istemeyen Kalmuklar ve Çinliler, Karatağlık-Aktağlık hocalarını birbirlerine karşı kullanarak ülkeyi iç savaşa sürüklemiştir. Çin ve Moğol askerlerinin desteğiyle Aktağlık Reisi Burhaneddin Hoca iktidar olmuş, Yakub Hoca'nın ölmesiyle de Doğu Türkistan'da Karatağlık tarikatının hâkimiyeti sona ermiştir.⁴⁵⁸

Burhaneddin Hoca iktidara geldikten sonra Çinlileri ülkeden kovarak Doğu Türkistan'ın Müslüman bir devlet olarak istiklalini ilan etmeğe karar vermiştir. Çinliler, Burhaneddin Hoca'dan Çin'in bir valisi gibi hareket etmesini yani Doğu Türkistan halkından vergi toplamasını ve kendilerine vermesini istemişlerdir. Burhaneddin Hoca, Çin'in isteklerini reddetmiş ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Ayrıca, Çinlilere bir heyet göndererek bir İslâm devleti olan Doğu Türkistan'ı terk etmelerini istemiştir. Burhaneddin Hoca'nın bu tutumu zaten Doğu Türkistan'ı işgal etmek fikrinde olan Çinlileri hazırlıklarını hızlandırmaya sevk etmiştir. Bu arada, Burhaneddin Hoca'dan korkan bir kısım Karatağlık ileri gelenleri Çinlilere sığınarak onların yardımını istemiştir. Çinliler, bu durumu Burhaneddin Hoca aleyhine kullanmaktan geri kalmamıştır. Çinli generaller kendilerine sığınan Karatağlık ileri gelenlerinden bir heyeti Pekin'e gönderip onların İmparator Chien Lung tarafından kabulünü sağlamıştır. Çin İmparatoru bu heyet mensuplarına, ülkelerinde kaybettikleri makamları kendilerine vereceğine dair söz vermiştir. Çin imparatorunun bu vaadi ile Doğu Türkistan'a dönen heyet Çinliler lehinde propaganda yapmıştır.⁴⁵⁹

Burhaneddin Hoca ve Müslümanlar düşmana karşı mücadele hazırlığından vazgeçmemiş, tüm güçleriyle Çin ordularına karşı savaşmıştır. Ancak Doğu Türkistan tamamen Çin egemenliği altına girmekten kurtulamamıştır.⁴⁶⁰ 1757 yılında Çin'in Doğu Türkistan'ı ele geçirmesiyle, Apak Hoca ile başlayan ve 77 yıl süren "Hocalar dönemi" sona ermiştir. Bu tarihten sonra Doğu Türkistan halkı 1865 yılına kadar Çin'in baskısından kurtulmak ve bağımsızlıklarını yeniden elde etmek için birçok kez ayaklanmıştır.

---

⁴⁵⁷ Saray, 103.

⁴⁵⁸ Atıf, 151.

⁴⁵⁹ Saray, 106-107.

⁴⁶⁰ Tuğ, 109.

14. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl ortalarına kadar beşyüz yıl gibi uzun bir süre tüm Türkistan'ın İslâmlaşması için mücadele eden Hocalar, sadece 77 yıl Doğu Türkistan'da siyasî iktidarı elinde bulundurmuştur. Hocalar, müridleriyle birlikte göçebe halkın arasına karışarak İslâmiyeti anlatmış ve halkın güvenini kazanmıştır. Tasavvuf düşüncesi etrafında halk arasında birlik ve beraberliği sağlayan Hocalar sayesinde İslâmiyet sadece tüm Türkistan bozkırlarının en ücra köşelerine ulaşmamış aynı zamanda Tibet ve Çin'e kadar gitmiştir. Hocaların tebliğ faaliyetleri sayesinde Moğol, Uygur, Kazak, Kırgız, Çinli ve Tibetli gibi farklı etnik guruptan yüzlerce insan aynı tarikat halkası etrafında birleşerek İslâm dairesi içine dâhil olmuştur. Türkistan'ın İslâmlaşması, Çin ve Tibet'te İslâmiyet'in yayılması açısından değerlendirildiğinde Hocaların çok etkili ve başarılı olduğu aşikârdır. Bununla birlikte ifade etmek gerekir ki, Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in yayılması için büyük çaba sarfeden Hocaların siyasî sebepler nedeniyle ikiye bölünmesi ve aralarında yaşanan çatışmalar hiç kuşkusuz bölgenin ve Müslümanların zararına olmuştur. Ancak, Hocalar döneminin tamamını olumsuz değerlendirmek ve ülkenin Çin tarafından işgal edilmesinin tüm sorumluluğunu bu döneme yüklemek de objektif bir bakış açısını yansıtmamaktadır.⁴⁶¹ Çünkü bu dönemde, Doğu Türkistan'da İpek yolunun önemini yitirmesiyle birlikte bölgede yaşanan ekonomik istikrarsızlık, buna bağlı olarak siyasî otoritenin zayıflaması, Saidiye Hanlığını yöneten Çağatay Hanlarının Hocalar üzerinden yürüttüğü politikalar, Kalmuk ve Çin'in Doğu Türkistan'daki iç karışıklığı kendi çıkarları için kullanma çabaları gibi birçok sebep Hocaları siyasetin içine çekmiş ve sonuç ülkenin zararına olmuştur. Şüphesiz ki, bazı Hoca ve tarikat mensuplarının zaafları söz konudur ancak bunlar yukarıda saydığımız nedenlerden bağımsız olarak düşünülmemelidir.

III. DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLÂM'IN YENİDEN DİRİLİŞİ

A.Cihad Etkisi

19. yüzyıl, başta İngiltere olmak üzere Avrupa güçlerinin dünyayı sömürgeleştirdiği ve Çin'in daha fazla İngiliz kontrolü altına girdiği bir dönem olmuştur. Çin İmparatorluğu her yönüyle sömürge yönetimi hâline gelmesine rağmen bu dönemde Doğu Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerini her fırsatta bastırmış, kurulan devletleri ortadan kaldırmıştır.⁴⁶²

⁴⁶¹ Bk. İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara 1995; İklil Kurban, *Hocalar Devri*, Hacettepe Üniversitesi Ankara 1992; Kadir Tuğ, *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*, yüksek lisans tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2001;

⁴⁶² Alaaddin Yalçınkaya, “*Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali*”, Hür Doğu Türkistan Sempozyumu, 20-21 Mart 2010, s.13.

Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını kaybetmesiyle işgalci Çin yönetimi bölgedeki Müslümanlara adaletsiz ve baskıcı bir yönetim uygulamaya başlamıştır. Birinci Çin istila devri olarak adlandırılan bu dönemde Doğu Türkistan'daki mescit, medrese gibi dinî eserleri yıkmaya başlayan Çinliler aynı zamanda Müslüman halkın dinî yaşamına da müdahale etmiştir. Müslümanlara Çinliler gibi yaşamaları konusunda baskı yapılmış, Cuma, bayram, vakit namazları ve diğer dinî ibadetler engellenmiştir. İslâm dininde yasak olan içki, uyuşturucu ve domuz eti kullanılması adet haline getirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca okul ve medreselerde dinî eğitim yasaklanmış, çocukların Çin okullarında eğitim görmesi ve Müslümanların putlara boyun eğmesi zorunlu hale getirilmiştir.⁴⁶³

Doğu Türkistan'ı tamamen kontrol altına almak isteyen Çin yönetimi ülkeyi vilayetlere bölmüş ve kolonileştirmek amacıyla bölgeye Çinlileri yerleştirmeye başlamıştır.⁴⁶⁴ Bu durum çok geçmeden halkın tepkisine yol açmış ve Müslümanlar bağımsızlıklarını tekrar elde edebilmek için sık sık cihad hareketi başlatmıştır.⁴⁶⁵ Çin askerlerinin Doğu Türkistan'a girdiği 1755 yılından Yakup Bey'in iktidara geldiği 1865'e kadar geçen 110 yıllık zaman tam anlamıyla isyanlar yüzyılı olmuştur.⁴⁶⁶ Çin yönetiminin gittikçe şiddetlenen baskı ve zulmüne karşı Doğu Türkistan 1863 yılına kadar 42 defa isyan etmiştir.⁴⁶⁷

Çinlilerin Doğu Türkistan'ı işgal etmesi komşu Müslüman devletleri oldukça rahatsız etmiştir. Yaklaşan Çin tehlikesine karşı; Kazaklar, Kırgızlar, Hokand, Hive ve Buhara Hanları Afganistan Hükümdarı Ahmet Şah önderliğinde bir araya gelerek bir birlik oluşturmuşlardır.⁴⁶⁸ Müslüman devletlerin kurduğu bu birlik, Çinlilerin Doğu Türkistan'dan çıkarılmasına kadar devam etmiştir. Doğu Türkistan işgal edildikten sonra Batı Türkistan'daki Hokand Hanlığına sığınan bölgenin siyasi ve dinî liderleri olan Hocalar, Çin idaresi altında zulüm gören Müslüman halkın bağımsızlığına kavuşması için harekete geçmiştir.⁴⁶⁹ Bu dönemde bölgede etkin konumda bulunan Hocalar, işgalcilere karşı mücadelelerde⁴⁷⁰ önderlik yapmış, Doğu Türkistan halkının ve Batı Türkistan'daki Müslümanların desteğiyle birçok kez cihad ilan etmiştir.

---

⁴⁶³ Buğra, 292–338; Maitikuerban Piding, *Doğu Türkistan'da İslam Kurumları*, yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007, s. 28.

⁴⁶⁴ Saray, 113.

⁴⁶⁵ Saray, 113.

⁴⁶⁶ İklil Kurban, 70.

⁴⁶⁷ Yalçınkaya, "Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali", s. 32.

⁴⁶⁸ Kurban, 73.

⁴⁶⁹ Saray, 113.

⁴⁷⁰ Hocaların önderlik ettiği isyanlardan bazıları şunlardır; Büyük-Küçük Hocalar isyanı (1757–1759), Ziyavdin Hoca İsyanı (1815), Cihangir Hoca İsyanı (1824–1828), Yusuf Hoca İsyanı (1830).

Kumul ve Turfan’da yaşayan Müslümanlar İslâm devletleri tarafından Çinlilere karşı “Cihad-ı Mukaddes” ilan edildiğini ve bu amaçla Afganistan hükümdarı Ahmet Şah Dürrani’nin askerlerinin yardım için Hocent’e kadar geldiğini haber alınca ayaklanma başlatmıştır. Ne var ki, ülke geneline yayılamayan ve İslâm devletlerinden yeterli desteği alamayan bu hareket başarılı olamamıştır. Çinliler, Üç-Turfan halkını çocuk, kadın, ihtiyar demeden katletmiştir. Bu dönemde Batı Türkistan’daki hanlıklarda gizlenen hocalardan, Sarımsak Hoca, oğlu Yusuf Hoca, Cihangir ve Bahaeddin Hocalar Doğu Türkistan’a gelerek halkı bağımsızlık için mücadeleye teşvik etmişse de bu girişimleri başarı ile sonuçlanmamıştır.

Doğu Türkistan’a en çok yardımda bulunan İslâm ülkesi Hokand Hanlığı olmuştur. Çin hükümeti, hanlığa siyasî, askeri ve ekonomik baskı yapmasına rağmen Hokand Hanlığı Doğu Türkistan’a yardımlarına devam etmiştir.⁴⁷¹

Doğu Türkistan’ın bağımsızlığı için destek veren bir diğer halk da Kırgızlar olmuştur. Bir süre Kâşgar’ın batı tarafında yaşayan Kırgız boylarına sığınan Cihangir Hoca, Kırgız Beylerinden Mir Muhammed tarafından çok iyi karşılanmış ve desteklenmiştir. Bu dostluk Cihangir Hoca’nın Mir Muhammed Bey’in kızı ile evlenmesiyle daha da sağlamlaşmıştır.⁴⁷²

Cihangir Hoca, 1824 yılında Kırgızlardan oluşan iki bin kişilik kuvvetli bir orduyla Çinlilere karşı mücadele başlatmıştır.⁴⁷³ Hoca, girdiği yerlerde halkı düşmana karşı cihada çağırılmış,⁴⁷⁴ Çin zulmünden bıkan yerli halk ve Hokand, Buhara, Taşkent gibi Batı Türkistanlı birçok Müslüman gönüllü olarak bu orduya katılmıştır. Ordusuyla Kâşgar’a giren Cihangir Hoca Kâşgar’da halk tarafından büyük sevinçle karşılanmış ve Seyyid Cihangir Sultan unvanı ile tahta geçmiştir. Böylece dedesi Burhaneddin Hoca’dan sonra Doğu Türkistan’ın dinî ve siyasî lideri olmuştur. Cihangir Han, 1826–27 yılları içinde, Yeni Hisar, Yarkent, Kâşgar ve Hoten şehirlerini Çinlilerden geri almıştır. Gülbağ kalesine sığınan Çin askerleriyle yapılan savaşta 8 binden 10 bine kadar Çin askeri ölmüş, Müslümanlığı kabul eden 400 Çinli serbest bırakılmıştır. Bu savaşlarda özellikle dağlı Tacikler cesurca savaşmıştır.⁴⁷⁵

Cihangir Hoca, Çin’e karşı Orta Asya Müslüman devletlerinin askeri-siyasî birliğini kurarak Doğu Türkistan’da kendi durumunu güçlendirmek istemiştir. Ancak, aynı dönemde Issık Göl etrafında yaşayan Kırgızların Rusya ile diplomatik ilişki kurmaya başladığını

---

⁴⁷¹ Saray, 113–118.

⁴⁷² Atıf, 178–182; Saray, 118.

⁴⁷³ Saray, 118.

⁴⁷⁴ Kurban, 76.

⁴⁷⁵ Abdrasul İsakov, *Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700–1878)*, yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2007, s. 60; Atıf, 188.

öğrenen Cihangir Hoca, kâfirler ile ilişki kurdukları için onları azarlamış ve desteklerini istememiştir.⁴⁷⁶

Cihangir Hoca önderliğinde Batı Türkistan'daki Müslüman hanlıkların desteğiyle kazanılan Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı üç yıla yakın devam etmiştir. Çin ordusunun 100 bin kişilik kalabalık bir orduyla Doğu Türkistan'a saldırması karşısında Müslümanlar tekrar bağımsızlıklarını kaybetmiştir. Esir alınan Cihangir Hoca ise Çinliler tarafından zalimce şehid edilmiştir.⁴⁷⁷ Doğu Türkistan'da kontrolü eline geçiren Çin hükümeti Cihangir Hoca'ya destek veren çok sayıda Müslümanı kadın çocuk demeden öldürmüş, on bin kadar çocuk ve kadın ise köle olarak Çinli memurlara dağıtılmıştır.⁴⁷⁸

Bu olaydan sonra Çin hükümeti Hokand'da bulunan Cihangir Hoca'nın ağabeyi Yusuf Hoca ve ailesinin kendisine teslim edilmesini istemiştir. Çinlilerin bu talebi reddedilince, Hokand Hanlığına ticari baskı uygulanmış ve Kâşgar'daki Hokand tacirleri kovulmuştur. Çin'in baskıları Hokandlı Müslümanların Doğu Türkistan'a yardım etmesini engellememiş, aksine Yusuf Hoca 1830 yılında Hokand Hükümdarı Mehmed Ali Han tarafından 40 bin⁴⁷⁹ kişilik bir orduyla desteklenmiştir. Doğu Türkistan seferine katılan ordunun askerleri, 20 bin Hokandlı, 15 bin Taşkentli, 2 bin Karateginli Tacik, kalanı ise Kâşgarlılardan oluşmuştur.⁴⁸⁰ Ancak Buhara Emiri ile Hokand arasındaki anlaşmazlık Doğu Türkistan Seferi'nin başarısını engellemiştir. Kâşgar, Hoten, Yarkent ve Yenihişar'ı almayı başaran Yusuf Hoca, Hokand ordusunun Doğu Türkistan'dan ayrılmak zorunda kalmasıyla geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁸¹ Hokand Han'ı Muhammed Ali Han bölgeden dönerken Çinlilerin zulmünden korkan 70 bine yakın Müslümanı da beraberinde ülkesine getirmiştir.⁴⁸² Hokand Hanlığı Doğu Türkistan'dan göç eden Müslümanları on sene vergiden muaf tutmuştur.⁴⁸³

Buhara Hanlığı ile arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle ordusunu Doğu Türkistan'dan geri çekmek zorunda kalan Hokand Hanlığı, zor zamanlarında Doğu Türkistanlı Müslümanların yanında olmuştur. Dinî ve siyasî lider olan Hocalara ülkesinde sığınma hakkı vermiş ve onları askeri yönden desteklemiştir. Hokand Hanlığının askeri gücünün Kırgızlardan oluşması ve Doğu Türkistan'da önemli sayıda Kırgız bulunması da Hanlığın Doğu Türkistan'a yardım etmesinde etkili olmuştur. Doğu Türkistan Müslümanlarına verdiği

---

⁴⁷⁶ İsakov, 61.

⁴⁷⁷ Saray, 120–121.

⁴⁷⁸ Kurban, 77; Saray, 121.

⁴⁷⁹ Saray, 121.

⁴⁸⁰ İsakov, 63.

⁴⁸¹ Kurban, 78.

⁴⁸² Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *DİA*, XVIII, 215.

⁴⁸³ İsakov, 120.

destekten dolayı Kalmuk, Rus ve Çinlilerin baskısına maruz kalan Hokand Hanlığı, bu baskı sebebiyle desteğini geri çekmek zorunda kalmıştır.⁴⁸⁴

Yaşanan tüm olumsuz koşullara rağmen ne Hocalar ne de Doğu Türkistanlı Müslümanlar bağımsızlık mücadelesinden asla vazgeçmemiş, uygun şart ve zaman bulduklarında düşmanı İslâm topraklarından çıkarmak için cihad ilan ederek mücadele etmişlerdir. Doğu Türkistan ve çevresinde yaşayan Müslümanlar da bu çağrıya duyarsız kalmamıştır. Nitekim Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde etkili olan Kırgızlar, 1846 senesinde destek almak için kendilerine gelen Tevekkel Hoca'yı hürmetle karşılamıştır. Kırgızların Bugu, Sarıbağış ve Solto boylarını dolaşan Hoca, onları gazavata davet etmiş ve Kırgız boylarının hem maddi hem de manevi desteğini almıştır.⁴⁸⁵

Eylül 1847'de Yusuf Hoca'nın oğlu Mahmud Emin (Katta Töre) ve Bahaddin Hoca'nın oğlu Veli Han Töre önderliğinde yedi hoca, bütün olumsuz koşullara rağmen ülkenin bağımsızlığı için bir araya gelmiş ve bin civarında atlı asker ile mücadele başlatmıştır.⁴⁸⁶ Kırgızlar, Kıpçaklar ve biraz da Özbekler Hocalara katılmıştır. Valihan Töre'nin tüm çabalarına rağmen hocalar önderliğindeki bu cihad hareketi başarılı olamamıştır.

Mağlubiyet üzerine Hocalar yeniden Hokand'a sığınmak zorunda kalmıştır. Çin askerlerinin zulmünden korkan 60 bin⁴⁸⁷ Müslüman Doğu Türkistan'dan kaçmıştır. "Yedi Hoca isyanı" olarak bilinen bu cihad hareketi, Çin askerlerinin cezalandıracağından korkarak kaçan 20 bin Doğu Türkistanlı masum ailenin ölümü ile tarihe geçmiştir.⁴⁸⁸

Doğu Türkistan Müslümanları Çin hükümetinin otoritesinin zayıfladığı ve şartların cihad için elverişli olduğunu düşündükleri zamanları değerlendirmiştir. Ortaya çıkan cihad hareketlerinde Nakşibendîler ön planda yer almıştır. 1864'te Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde birbiriyle ilgisi olmayan altı cihad hareketi başlamış ve bu hareketlerin birçoğu Nakşibendî tarikatı liderleri tarafından organize edilmiştir. Kuça'da Hoca Raşidin, Yarkand'da Abdurrahman Hazret, Kâşgar'da Jin Xiangyin ile Sıddık Bey, Tua Ming adlı sufinin Urumçi hareketi, Hotan bölgesinde Hacı Habibullah Müfti ve İli'de Muazzam Han bu cihad hareketlerinin önderi olmuştur.⁴⁸⁹ Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde birbirinden bağımsız olarak başlayan isyanlar daha sonra birleşerek büyük bir cihad hareketi haline

---

⁴⁸⁴ Saray,123.

⁴⁸⁵ İsakov, 120.

⁴⁸⁶ Kurban, 79.

⁴⁸⁷ Saray, 124.

⁴⁸⁸ İsakov, 64.

⁴⁸⁹ Fletcher, 318.

gelmiştir. Doğu Türkistan’da isyan alevlendikten sonra, Gulca’da ayaklanan Döngenlere⁴⁹⁰ dindaşları olan Müslüman Uygurlar da katılmıştır. Kuçar Müslümanların eline geçmeye başlayınca Kırgızlar ve Kazaklar da mücadeleye destek vermiştir.⁴⁹¹ Çin zulmüne karşı 1864–1866 yılları arasında gerçekleşen bu büyük cihad hareketi “Döngen İsyanı” olarak tarihe geçmiştir.

1864 yılının Haziran ayında Kuça’daki Döngen Ma Lung, Ma Surahun, Samseddin ve Uygur Alaylar Bek önderliğinde başlayan isyan kısa sürede 1000 Çinli ve 150 Kalmuk askerinden oluşan şehir garnizonunu yok etmiştir.⁴⁹² Kuçar’daki isyan, tüm bölgeyi hareketlendirmiş, Kâşgar etrafındaki Fayzabad, Kökça gibi çeşitli kasabalarda yaşayan halk, Çinli asker ve yöneticileri kasabalarından kovarak isyana katılmıştır. 3 bin atlı askeriyle Tasmalık’tan gelen Sadık Bey, isyancıların önderi seçilmiştir. Temmuz’un 14’ünü 15’ine bağlayan gece, So Huavchan önderliğinde Urumçi’de isyan eden Döngen askerlerine Davut Halfa önderliğindeki sivil halk da katılmıştır. İshak Hoca, Bahaddin Hoca önderliğinde 5 bin askeri onlara yardıma göndermiştir.⁴⁹³ Birbirini tetikleyen ayaklanmalarda 26 Temmuz’da Yarkent, 30 Temmuz’da Kâşgar, Kumul, İli (Gulca) ve Çöçek şehirleri Çinlilerden alınmıştır. Böylece bütün Doğu Türkistan Çin egemenliğinden kurtulmuş ve bölgede bağımsız Kuça, Kâşgar, Hotan, Urumçi ve Gulca Hanlıkları kurulmuştur.⁴⁹⁴

Kâşgar halkı devletin lideri olarak sürgündeki Hocalardan birini görmek istemiştir. Kâşgar’da iktidarı elinde bulunduran Kırgız Başkanı Sadık Bey, hiziplerin arasını düzeltmesi ve bölgeye barış getirmesi için Hokand Hanlığında yaşayan Hocalardan birinin Kâşgar’a gönderilmesini istemiştir. Sadık Bey’in daveti üzerine Hokand’da sığınan Hocalardan Cihangir Han’ın hayatta kalan tek oğlu Büzrük Hoca, Yakup Bey komutanlığında bir ordu ile birlikte Kâşgar’a girmiştir. Kendinî bölgenin Hanı olarak ilan eden Büzrük Han, Hocalar döneminin son hükümdarı olarak tahta çıkmıştır.⁴⁹⁵

Doğu Türkistan işgal edildikten sonra Batı Türkistan’daki Hokand Hanlığına sığınmak zorunda kalan Hocalar, Doğu Türkistan’ı terk etmemiş aksine Çin’e karşı girişilen ayaklanmalarda lider olarak cihad hareketlerini bizzat kendileri idare etmiştir. Doğu Türkistan halkı da Hocaların liderliğindeki mücadelelere katılmış ve onlara destek vermiş, mücadele sonrası kurulan devletlerin başına geçen Hocalar da halk tarafından büyük sevinçle

---

⁴⁹⁰ Budizm ve Maniheizm gibi inaçları bırakarak Müslüman olan bu Müslümanlara Dungan veya Döngen adı verilmiştir.

⁴⁹¹ İsakov, 126.

⁴⁹² İsakov, 67.

⁴⁹³ İsakov, 69–70.

⁴⁹⁴ Kurban, 81; İsakov 70.

⁴⁹⁵ Saray, 127; Fletcher, 318

karşılanmıştır. Nitekim Büzrük Hoca, Kâşgar halkının isteği üzerine Doğu Türkistan'a gitmiş ve tahta çıkmıştır. Bu tutum, Hocaların halk neznindeki itibar ve saygınlığını açıkça ortaya koymaktadır.

Alaaddin Yalçinkaya Hocalar dönemiyle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır.”...Hocalar hâkimiyeti tamamen halkın desteği ile kurulmuş ve daima halkın sevgisini kazanmıştır. Bu gerçekten dolayı Mançu Hanedanı'nın yıkılmasından sonra Hokand Hanı, Doğu Türkistan'da bir Türk devleti kurdurmak için özellikle Hocalar ailesinden birini aramıştır. Halkın, Hocaların yönetimlerinden bîzâr olduğu veya yöneticilerinin ahlaksız olduğu şeklindeki iddialar, İngiltere yönetiminin işgal etmek veya ettirmek istediği bölge için kamuoyunda zihni taban hazırlama işlemidir. Çünkü İngiliz yönetimi, kendi kontrolü dışında, hem idareci olarak hem de bir asker olarak çok mahir olan ve yarım asırdır ne güvenlik ne de barışı tatmış olan bir ülkeye ikisini birden getiren bir yönetime daha fazla tahammül edemezdi”.⁴⁹⁶

Kâşgar Hanlığı

Büzrük Hoca Yakup Bey komutanlığında az bir kuvvetle birlikte Ocak 1865 tarihinde Batı Türkistan'dan Kâşgar'a girdiği sırada Doğu Türkistan'da, Kâşgar, Yenihisar ve Yeni Şehir kalelerine sığınan Çin birliklerinin direnişi henüz sona ermemiştir. İli'de Abdurusullbeg ve Elehan Töre başkanlığında İli Sultanlığı kurulmuş (1864–1871), Hoten'de Hebibulla Hoca, Kuçarda Raşidin Hoca, Ürümçi'de Davut Halife başkanlığında ayrı ayrı hanlıklar ilan edilmiştir. Kâşgar Hanı Büzrük Hoca'nın Hacca gitmesiyle tek başına iktidarı olan Yakup Bey, Doğu Türkistan'ı bir çatı altında toplamak için zaman geçirmeden harekete geçmiştir. Yakup Bey'in devletin başına geçmesiyle Doğu Türkistan'da Hocalar yönetimi sona ermiştir.⁴⁹⁷ Hâkimiyet alanını Yanhisar, Yarkend, Hoten, Aksu, Kuça, Karaşehir, Kula ve Turfan'ı da içine alacak şekilde genişleten Yakup Bey, Doğu Türkistan'ın büyük bir kısmına hâkim olarak bağımsız Kâşgar Hanlığı'nı kurmuştur.⁴⁹⁸ Doğu Türkistan topraklarında kurulan Kâşgar Devleti'nin yöneticisi Yakup Bey, bölgede Müslüman ve güçlü bir devletin ortaya çıkmasından rahatsız olan Çin, Rusya ve İngiltere'ye karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğini almayı uygun görmüştür.⁴⁹⁹ Bu nedenle 1870 yılında dönemin Osmanlı Padişahı Sultan Abdulaziz Han'a elçi olarak Seyyid Yakup Han Töre'yi göndermiş ve bazı isteklerde

⁴⁹⁶ Yalçinkaya, “Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali”, s. 33.

⁴⁹⁷ Kurban, 83.

⁴⁹⁸ Nuri YAVUZ, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kâşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kâzım İbrahim Efendi'nin Layihası” *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara 2003, c. XXIII/2, s. 45.

⁴⁹⁹ Yalçinkaya, “Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali”, s. 36–37.

bulunmuştur. Kâşgar Devleti'nin yardım talebi üzerine Osmanlı Devleti Kâşgar ordusunu eğitmek üzere subaylarla birlikte 2 bin tüfek, 6 adet Krupp topu, Kâşgar da imal edilmek üzere kapsül ve barut imal aletleri göndermiştir. Süveyş kanalından geçerek Hindistan üzerinden Kâşgar'a ulaşan yardım heyeti 100 pare top atışıyla karşılanmıştır. Bundan sonra Yakup Bey hâkimiyeti altındaki bütün vilayetlerde hutbenin Sultan Abdülaziz adına okunmasını ve sikkelerin de onun adına basılmasını emretmiştir.

Osmanlı Devleti'ne bağlanan Yakup Bey'e "Emir-ül Müslimin" unvanı verilmiştir. 7 Nisan 1875 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'na bir mektup gönderen Yakup Bey, kendisine verilen "Emir-ül Müslimin" unvanı için teşekkür etmiş ve Kâşgar'da Devlet-i Aliyye'nin sancağını açtıklarını, hutbeyi halife adına okutup, sikkeleri Abdülaziz Han adına bastırıldığını belirtmiştir.⁵⁰⁰

Emir unvanının verilmesi sebebiyle düzenlenen törende İngiliz Sefaret heyeti de hazır bulunmuştur. Kurulan Kâşgar Emirliğini tanımayan tek bölge ülkesi Çin olmuştur. Doğu Türkistan ile Sultan Abdülaziz döneminde başlayan ilişkiler II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. II. Abdülhamid'in cülusu bir name ile Yakup Han'a bildirilmiş ve cülusu tebrik için Kâşgar'dan İstanbul'a bir heyet gönderilmiştir. İki devlet arasındaki bu karşılıklı ilişki Kâşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne tâbi olduğunu ve Osmanlı Devleti ile Kâşgar arasındaki münasebetlerin bir tâbi-metbu ilişkisi çerçevesinde olduğunu göstermektedir.⁵⁰¹ Yakup Bey Kâşgar'da Padişah II. Abdülhamid Han adına hutbe okutup para bastırmıştır.⁵⁰² Emir Yakup Bey başkanlığındaki Kâşgar Hanlığı Osmanlı Devleti'ne dâhil olan ilk Doğu Türkistan Devleti olmuştur.

1877'de Kurla'da ani olarak vefat eden Yakup Han'ın cenazesi Kâşgar'a götürülerek Apak Hoca'nın türbesine defnolunmuştur.⁵⁰³ Yakup Bey'den sonra oğlu Yakup Hanzade Bek Kulu Bey, Kâşgar'ın ahvaline dair Sultan II. Abdülhamid Han'a gönderdiği lâyhada şunları söylemektedir:

“...On iki sene cansiperane bir gayret neticesinde merhum pederim Çinlilerin ve birtakım kargaşacıların zulüm ve tasallutundan kurtularak Kâşgar kıtasında bir İslâm hükümeti kurdu. O, ömrü boyunca İslâm kardeşlik ve birliği için çalıştı ve didindi. Bu hükümeti kurduktan sonra itaat ve bağlılığını arz etmek için de yüce Sultanımız ve Halifemiz

⁵⁰⁰ Saadettin Gömeç, “Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, *OTAM*, sy. 9, Ankara 1998, s. 149–153; Nuri YAVUZ, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kâşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kâzım İbrahim Efendi' nin Layihası”, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Ankara 2003, c. XXIII/2, s. 46.

⁵⁰¹ Yavuz, 46.

⁵⁰² Ahmet Zeki İzgöer, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Avrasya*, trc. Mehmet Saray, İstanbul 2008, s. 200

⁵⁰³ Yalçınkaya, 39.

olan Sultan Abdülaziz Han'a elçi gönderdi. Bilindiği gibi Rusya, bu bölgelere sınır olduğundan ve İngiltere de buralardaki sömürgeleri sebebiyle Kâşgar'ı himaye etmeyi teklif ettilerse de bu teklif, memlekete ve ittihad-ı İslâm'a zarar vereceğinden dolayı kesinlikle reddedilmiştir...⁵⁰⁴

Yakup Han'ın vefatından sonra Yakup Bey'in oğulları ile valiler arasında iktidar mücadelesi başlamıştır. Kâşgar'daki iç karışıklıklardan faydalanan Çin askerleri 1878 yılında çok fazla zorlanmadan, Doğu Türkistan'ı ele geçirmiştir. Rusların Batı Türkistan'ı ele geçirerek ilerlemesinden rahatsızlık duyan İngiliz hükümeti, Çinlileri Doğu Türkistan'ı işgal etmeleri yönünde teşvik etmiştir. 1878'deki ikinci Çin istilasıyla yeniden Çin işgali altına giren Doğu Türkistan toprakları, 18 Kasım 1884'te yeni toprak anlamına gelen Sincan adıyla Çin'e dâhil edilmiştir.⁵⁰⁵

20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bağımsızlık mücadeleleri sonucunda Doğu Türkistan'da birincisi 1933–1934, ikincisi 1944–1949 yılları arasında olmak üzere iki devlet kurulmuştur.⁵⁰⁶ Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti adıyla kurulan devletlerden ilki 1934 yılında Rus-Çin ortak saldırısı sonucunda yıkılmış, diğeri ise 1949 yılında Çin komünistlerinin Doğu Türkistan'ı işgal etmesiyle son bulmuştur.⁵⁰⁷

B. Dinî Liderlerin Etkisi

Doğu Türkistanlı Müslümanlar, Çin işgalini hiçbir zaman kabul etmemiş, kendi vatanlarında özgürce yaşamak ve dinî- millî kimliklerini koruyabilmek için tüm varlıklarıyla mücadele etmiştir. Bu mücadelede halk arasındaki birlik ve beraberliğin sağlanmasında en temel unsur İslâm dinî olmuştur. Doğu Türkistanlı Müslümanların bağımsızlık için cihad etmesi gerektiği fikri alt yapısını oluşturma, bu amaç etrafında halkı birleştirme, cesaretlendirme ve motive etme işi de din adamları tarafından yapılmıştır. Bu bağlamda Müslümanlar cihada hazırlık için cami ve medrese gibi dinî kurumlarda toplanırken, mücadele liderlerinin birçoğu da İslâm âlimleri ve din adamları arasından çıkmıştır.

Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele eden liderlerin en önemlilerinden biri Alihan Töre Saguni'dir (1885–1976). Türkistan'ın son yüzyılda yetiştirmiş olduğu büyük İslâm âlimi, mütefekkir ve devlet adamı olan Saguni aynı zamanda bir tıp doktoru ve komutandır. Saguni, İlk tahsilini kendi memleketi olan bugünkü Kırgızistan Cumhuriyeti'nin

⁵⁰⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım 14, Evrak No.382, Zarf No. 126, Karton No.9, s. 307-308'den naklen Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, İstanbul 1998.

⁵⁰⁵ Kurban, 88; Yalçinkaya, 40.

⁵⁰⁶ M. Rıza Bekin, *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, 1998, s. 261–266.

⁵⁰⁷ Yalçinkaya, 40.

Tokmak (Balasagun) şehrinde aldıktan sonra eğitimine Mekke, Medine ve Buhara gibi ünlü İslâm merkezlerinin mektep ve medreselerinde devam etmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında (1914–1916) gençlerin askerlik için Rus ordusuna gönderilmemesi, Osmanlı askerine kurşun atılmaması yönünde telkinlerde bulunmuş ve “Halife askerlerine silah çeken mürtettir” diye fetva yayınlarak Rusların bölgeden asker toplamasına engel olmuştur. 1930 yılına kadar Tokmak'da imamlık ve müderrislik yapan Töre, aynı zamanda tabip olarak da şöhret kazanmıştır. Alihan Töre Kırgızistan'da Çarlık Rusya'ya karşı yapılan silahlı isyanlarda aktif rol oynamış ve 1930 yılına kadar altı defa tutuklanmıştır. Bişkek şehir hapisanesinden kaçarak Doğu Türkistan'ın Gulca şehrine sığınmak zorunda kalan Ali Han Töre, burada Müslümanlar tarafından büyük ilgi görmüştür. Doğu Türkistan halkı değerli ilim adamını öz âlimleri gibi kabul ederek hürmet göstermiştir. Bu ilgi üzerine Ali Han Töre, ailesini de Doğu Türkistan'a getirterek burada yaşamaya başlamıştır. Saguni, Doğu Türkistan'da faaliyetlerine devam etmiş, Çin işgaline ve komünizm propagandalarına karşı halka birlik ve beraberlik düşüncesi aşılama çalışmıştır. 1937 yılında Doğu Türkistan'da Çinliler tarafından yakılarak hapse atılan Ali Han Töre, 1941 yılında serbest bırakılmıştır. Hapishaneden çıktıktan sonra halkı teşkilâtlandırmak ve birlik altında toplamak için Doğu Türkistan Azatlık Teşkilatını kurmuştur. Mevcut mahalli toplantılardan ve camilerden faydalanarak, geniş çapta bir cihad hareketi yürüten Ali Han Töre, 7 Kasım 1944'te Çin'e karşı silahlı mücadele başlatmıştır. Müslümanlar üç gün içerisinde Gulca şehrini tamamen ele geçirerek Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. 1944 yılında kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı seçilen Alihan Töre'ye millî ordu başkomutanı ve mareşallik unvanları da verilmiştir. 1944–1945 yılları arasında bu görevde kalan Saguni, 1945 yılında bir görüşme için Rus Konsolosluğu'na çağrıldığında tutuklanarak Özbekistan'a sürülmüştür. Bu tarihten itibaren hayatının son yıllarına kadar İslâm'a ve millî kültüre hizmet yolunda büyük gayretler sarf eden âlim ve devlet adamı Saguni, 1976 yılında Taşkent'te vefat etmiştir.⁵⁰⁸

Doğu Türkistan'ın değerli din âlimlerinden ve bağımsızlık mücadelesinin öncülerinden biri hiç kuşkusuz Mehmet Emin Buğra (1901–1965) olmuştur. Hoten şehrinde saygın bir müderris ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelen Buğra, devrin ünlü medreselerinde yüksek din tahsilini Arap ve Fars dillerinde tamamlamıştır. 1922–1930 yılları arasında tefsir ve hadis alanında müderris olarak görev yapan ilim adamı, yüksek ilmi ve hitabet

⁵⁰⁸Kutlukhan Şakirov-Yılmaz Polat, “Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Alihan Töre Saguni'nin Sosyo-Politik Görüşleri”, *Journal of Qafqaz University*, sy. 24, (2008), s.110–119. journal.qu.edu.az/article_pdf/1006_68.pdf[30.12.2011]; Yılmaz POLAT, Ali Han TöreSaguni'nin Hayatı ve Türkistan Mücadelesi, <http://ali-han-tore-saguni-nin-hayati-ve-turkistan-mucadelesi>.

yeteneğinden dolayı kısa zamanda bölgede ün kazanmış, kendisine Uygur Türklerinde saygın ve nüfuzlu din adamlarına verilen “Hazretim” unvanı verilmiştir. İsa Yusuf Alptekin ile birlikte Doğu Türkistan’da kurulan Eyalet Hükümeti’nde yer alarak Bayındırlık Bakanlığı yapan Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan mücadelesinin en önemli isimlerinden biri olmuştur. Mehmet Emin Buğra Türkiye’ye geldikten sonra da Doğu Türkistan davası için aktif şekilde siyasî ve sosyal faaliyetlerde bulunmuş, İstanbul’da kaldığı 1951–1954 yıllarında *Türkistan* adlı bir dergi yayımlamıştır. Doğu Türkistan’ın hürriyet mücadelesinin yayın organı olan dergi, Mehmet Emin Buğra’nın 1953 sonbaharında kalp krizi geçirmesiyle yayın faaliyetlerini durdurmuştur. 1953 yılında Ankara’ya taşınan Buğra, 1956’da Ankara’da, *Türkistan’ın Sesi* adında aylık bir dergi çıkarmış, ayrıca *Doğu Türkistan’ın Dünyü Bugünü* adlı kitabını kaleme almıştır. Buğra’nın en önemli eseri *Şarkî Türkistan Tarihi*’dir. Mehmet Emin Buğra, 1965 yılındaki vefatına kadar Türkiye’de Doğu Türkistan’ın bağımsızlığı için faaliyetlerini devam ettirmiştir.⁵⁰⁹

Doğu Türkistan’ın bağımsızlığı için mücadele eden değerli âlimlerden biri de Abdülhakim Mahsun’dur (1925–1993). Mahsun’un babası Abdülcelil Damollam da Doğu Türkistan’ın bağımsızlığı için mücadele etmiş ve Çin hükümeti tarafından idam edilmiştir. Abdülhakim Mahsun babasının yolundan giderek hayatını Doğu Türkistan’ın dinî ve milli bağımsızlığa kavuşması için adamıştır. Çin istilasına karşı silahlı mücadeleye katılan Abdülhakim Mahsun, 1946’dan 1948’e kadar hapisanede çeşitli işkencelere maruz kalmış ve 1948’de Doğu Türkistan’da kurulan koalisyon hükümetinin reis muavini olan Mehmet Emin Buğra tarafından kurtarılmıştır. İstiklal mücadelesinin başarısız olmasının sebebinin “cahiliyet” olduğunu savunan Abdülhakim Mahsun, Mehmet Emin Buğra’nın da desteği ile Kargalık’ta bir dinî okul açmış ve burada dinî ve milli bağımsızlık için mücadele edecek yeni bir nesil yetiştirmeye başlamıştır. Doğu Türkistan’ın 1949 yılında Çin tarafından işgal edilmesiyle gözaltında tutulan Mahsun, buna rağmen medresini kapatmamış ve talebe yetiştirmeye devam etmiştir. 1957 ve 1958 yılları arasında Hoten ve Kâşgar bölgelerine ait birçok yerde Çin’e karşı başlatılan silahlı mücadelelere Abdülhakim Mahsun’un öğrencilerinin liderlik yaptığı ortaya çıkınca Çin yönetimi medreseyi kapatmakla kalmamış, Mahsun’u 20 yıl hapis cezasına çarptırmıştır. “Bir millet dinî kimliğini kaybederse milli kimliğini de kaybeder” inancına sahip olan Abdülhakim Mahsun, 20 yıl hapis hayatından sonra 1979 yılında serbest kalmıştır. Hapisten çıktıktan sonra mücadelesine kaldığı yerden devam eden âlim, memleketinde gizli bir Kur’an Kursu açmış ve Doğu Türkistan’ın çeşitli

---

⁵⁰⁹ <http://turkistan.ihh.org.tr/eminbugra.html>. [10.12.2011].

bölgelerinden gelen Uygur, Özbek, Tatar, Kazak, Kırgız gibi Müslüman gençlere dinî eğitim vermeye başlamıştır. 1959'dan 1979'a kadar ibadet etmesi, Kur'an okuması hatta cenaze namazı kılması dahi yasaklanan Müslümanlar, Mahsun'un açtığı okula büyük ilgi göstermiş ve gizli olarak eğitim almaya başlamıştır. Abdülhakim Mahsun'un eğitiminin temel mesajı; esirliğin İslâm toplumuna yakışmadığı, Müslümanların hür ve istiklal sahibi olması gerektiği ve dinî kimliğini kaybeden bir toplumun milli kimliğini de kaybederek kolayca asimile olacağı anlayışını yerleştirmek olmuştur. 1980 yılından sonra Çin'in uyguladığı "dışa açılma politikası" sayesinde Doğu Türkistan'da Müslümanlar dinlerini daha rahat yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde Abdülhakim Mahsun'un Kargalık nahiyesindeki medresesinin talebe sayısı binleri bulmuştur. Medresenin giderleri Müslümanlar tarafından karşılanmıştır. 1985 yılında hac vazifesini yaptıktan sonra İstanbul'a giden Mahsun burada İsa Yusuf Alptekin'le görüşmüş ve onun tavsiyelerini alıp Doğu Türkistan'a dönmüştür. Abdülhakim Mahsun'un etkisiyle Doğu Türkistan'da binlerce Kur'an Kursu açılmıştır. Yetiştirdiği talebelerin hocalık yaptığı bu kurslarda gençlere dinî ve milli kimliği korumak yolunda eğitim verilmiştir. Abdülhakim Mahsun'un lideri olduğu dinî eğitim kurumlarının kendisi için tehlikeli olduğunu anlayan Çin hükümeti, Abdülhakim Mahsun'a çeşitli makam ve para teklif ederek Urumçi'ye götürmek istemiştir. Ancak değerli âlim, bu tekliflerin hepsini reddetmiştir. 1990 yılında meydana gelen Barın olaylarında⁵¹⁰ talebelerinin önderlik ettiği gerekçesiyle Abdülhakim Mahsun'un medresesi Çin yönetimi tarafından kapatılmış ve mülküne el konulmuştur. Bu tarihten sonra gözaltına alınarak faaliyetleri kısıtlanan Abdülhakim Mahsun, din ve vatanının bağımsızlığı için mücadeleye geçirdiği hayatını 1993 yılında tamamlamıştır.⁵¹¹

Doğu Türkistan denilince akla ilk gelen isimlerden biri hiç şüphesiz İsa Yusuf Alptekin'dir (1901–1995). Bağımsızlık mücadelesinin öncülerinden olan Alptekin, mücadelesini daha çok siyasî alanda yoğunlaştırmıştır. 1944'te İli'de başlayan ayaklanma sonucunda kurulan hükümetin genel sekreterliğine getirilmiş, aynı dönemde Uygur Kültür Cemiyeti ile Doğu Türkistan Gençlik Teşkilatı'nın genel başkanlığını yapmıştır. Bir yıldan fazla kaldığı bu görev esnasında, Rusya'nın ve Çin'in tepkilerini üzerine çekmiş, 1949'da Çin'in Doğu Türkistan'ı işgali ile birlikte Keşmir'e iltica etmiştir. 1954 yılında Türkiye'ye gelen İsa Yusuf Alptekin, Türk vatandaşlığına geçerek mücadelesine buradan devam etmiştir. İstanbul'da Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti'ni kurarak, bundan sonraki faaliyetlerini

---

⁵¹⁰1990 yılının Nisan ayı başlarında Kaşgar'ın Barın kasabasında Çin işgal yönetimine karşı silahlı bir ayaklanma patlak vermiştir. Doğu Türkistan İslam Partisi'nin mücahitleri cihat ilan ederek Çin askerlerine karşı savaşmıştır. Bunların büyük bir bölümü çarpışmalarda şehit olmuş; binlerce Müslüman Türk tutuklanmıştır. Barın Ayaklanması olarak isimlendirilen bu olay Çin hükümetini derinden sarsmıştır.

⁵¹¹ Piding, 97–98–99–100.

Doğu Türkistan davasının dünya kamuoyuna anlatılması üzerinde yoğunlaştırmıştır. *Doğu Türkistan'ın Sesi*, *Tanrı Dağları* ve *Altay* isimlerinde üç dergi ile *Erk* adında bir gazete çıkarmıştır. Türk-İslâm dünyasından getirttiği kitaplarla Yusuf Has Hacib Kütüphanesi'ni kurmuştur. Doğu Türkistan mücadelesini daha geniş kitlelere duyurmak isteyen İsa Yusuf Alptekin, 1960 yılında Yeni Delhi'de, 1962'de Bağdat'ta, 1964'te Mogadişu'da, 1965'de Mekke'de, 1978'de Karaçi'de yapılan toplantılara katılmış, 1980 yılında Mekke'de düzenlenen Dünya İslâm Birliği Kurucular Meclisi üyeliğine seçilmiştir. Bu toplantı ve konferanslarda Doğu Türkistan'ı temsil ederek Doğu Türkistan lehine kararlar alınmasına vesile olmuştur.⁵¹²

1983 yılında Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi'ni kuran İsa Yusuf Alptekin, 17 Aralık 1995'de vefat etmiştir. Eserlerinden bazıları şunlardır; *Doğu Türkistan Davası*, *Unutulan Vatan Doğu Türkistan*, *Doğu Türkistan İnsanlıktan Yardım İstiyor*, *Türkistan Şehitleri*, *Demir Perde Arkasındaki Müslümanlar*.

Çin istilasına karşı direnen ve bir dönem Altay valiliği yapmış olan Osman Batur, Vasıl Kadı, Oraz Bey, Doğu Türkistan Genel Valisi Mesut Sabri, Davut Kadı ve burada isimlerini sayamadığımız yüzlerce değerli şahsiyet ve Müslüman Doğu Türkistan halkı bütün imkânsızlıklara rağmen Çin işgali karşısında direnme gücü göstermiştir. Bu direnişçilerden birçoğu yakalanarak ya idam edilmiş ya da ülkelerinden kaçmak zorunda kalmış olsa da Doğu Türkistan tarihinde birer mücahit olarak yerlerini almışlardır.

Günümüzde Batı Türkistan, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin ilan edildiği bir coğrafya hâline geldiği hâlde, Doğu Türkistan'daki Çin işgali devam etmektedir. Doğu Türkistan halkı, Çin hükümetinin türlü tehditleri karşısında her nesil yeni kahramanlarını yetiştirmektedir. Çin yönetimi, Doğu Türkistan'ı Çinlileştirmek amacıyla bölgeye yoğun olarak Han Çinlileri yerleştirerek etnik yapıyı tamamen değiştirip bir daha Türklerin egemenlik iddia edemeyecekleri bir hâle getirmeyi planlamaktadır. Bununla birlikte eğitim, kültür ve diğer sosyal alanlarda da bu amaca yönelik politikalar uygulanmaktadır.

C. 21. Yüzyılda Doğu Türkistan'da İslâmiyet

1949 yılında başlayan üçüncü Çin istilas döneminde Müslümanlar çok zor şartlarla karşı karşıya kalmıştır. Mao Tsetung döneminde (1949–1976) Çin'de İslâm dinî yasaklanmakla kalmamış İslâm'a karşı savaş açılmıştır. Söz konusu savaş “Kur'an

⁵¹² <http://turkistan.ihh.org.tr/isayusuf.html>[09.12.2011].

öğretilerinden vazgeçin!” sloganı altında yürütülmüştür.⁵¹³ İslâm dinî, Çin Komünist Partisi tarafından ulusal birliğe karşı tehdit unsuru olarak değerlendirilmiş bunun sonucu olarak da Doğu Türkistan’daki Kur’an kursları, medreseler ve camiler gibi dinî mekânlar tehdit unsuru olarak görülmüş ve kapatılmıştır. Dinî kitaplar yakılmış, âlimler ve din adamları tutuklanmış, birçoğu da öldürülmüştür. 1952 yılında çoğu din adamlarından oluşan 120 bin kişi idam edilmiştir. 1949 ile 1979 yılları arasında Doğu Türkistan’da 29 bin cami yıkılmış, 54 bin din görevlisi tutuklanarak çalışma kamplarına sevk edilmiştir. Sadece Urumçi kentinde 370 bin Kur’an-ı Kerim imha edilmiştir. Ayakta kalan camiler ise domuz ahırına kullanılmaya başlanmıştır.⁵¹⁴

Mao’nun ölümünden sonra uygulanan yumuşama politikasıyla Müslümanlar 1980’lerden sonra dinî mekânlarını onarmaya başlamıştır. Ancak Çin, sistematik bir şekilde İslâm dinîni kısıtlamayı devlet politikası haline getirdiği için bu dönem çok uzun sürmemiştir. Mesela; Çin yönetmeliğine göre ebeveynlerin 18 yaşından küçük çocuklara din eğitimi aldirmaları yasaklanmıştır. Ayrıca yetişkinlerin camilerde kalabalık gruplar halinde ibadet etme, vaaz verme, uzun dua etme ve Kur’an’dan ayetler okumasına yasaklar getirilmiştir. Memur ve işçilerin ibadet etmeleri yasaklanmış, ibadet edenler ya işten uzaklaştırılmış ya da para cezasına çarptırılmıştır. Soğuk Savaş’ın ardından bütün dünya Doğu Türkistanlı Müslümanlara yapılan baskı ve zulmü duyduğu hâlde hiçbir şey yapılmamıştır. Resmî kanunlarla pekiştirilen haksız uygulamalar yüzünden Doğu Türkistanlıların sıkıntıları daha da artmıştır. Çin, söz konusu uygulamaları “ayrılıkçılık propagandası yapanlara ve ayrılıkçılara karşı savaş” adı altında hâlen devam ettirmektedir. Bu bahane komünizm rejimi kurulduğundan bu yana kullanılmaktadır. Çin hükümeti son dönemde ayrılıkçılık propagandası yapanlara ve ayrılıkçılara karşı savaş söyleminin yanında “radikalizm ve radikaller” söylemi de kullanmaya başlamıştır. Çin hükümetinin radikal olarak kabul ettiği Doğu Türkistanlı Müslümanlar ve onların faaliyetlerinden bazıları şunlardır: Bütün âlimler, din ilimleri tahsil eden talebeler, hocalar ve tebliğciler, dinî eğitim veren kurumlar, cami inşa etmek veya tamir etmek isteyenler, dinî hutbeler, davet ve irşat faaliyetleri, şer’i mahkemeler ve İslâm dinî hükümlerinin tamamı, dinî kitaplar ve bölgenin geçmişiyle ilgili tarihi eserler, dinî bayram ve mübarek günlerin kutlanması, hacca gitmek isteyenler ve çocuklara yönelik

---

⁵¹³ Ekrem Hicazi, “Soğuk Savaş ve 11 Eylül Sonrası Doğu Türkistan - Çin Tezleri ve Politikalarına Yönelik Eleştirel Bir Araştırma”, *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, 20–21 Mart İstanbul 2010, s. 56.

⁵¹⁴ Piding, 29.

dinî eğitimle ilgili Çin hükümetinin emirlerini yerine getirmeyen bütün Doğu Türkistanlı aileler radikal olarak kabul edilmektedir.⁵¹⁵

Çin Hükümeti, 28.03.1996 tarihinde 7 No'lu Belge diye bilinen gizli bir karar çıkarmıştır. Bu kararla Çin devlet kurumlarında çalışan tüm Müslümanlar, özellikle kadın ve gençler hedef alınmıştır. İnsanların oruç tutmaları, camiye gitmeleri ve İslâm dinîni öğrenmeleri ve öğretmeleri yasaklanmıştır. Bu uygulamalara karşı en büyük tepki ise 1997 yılının Ramazan ayının 27. gecesine Gulca kentinde yaşanmıştır. Jandarma, istihbarat ve polis güçlerinin camilerin kapılarını tutup, teravîh namazına giden kadın ve gençlerin camiye girmelerine engel olmaya çalışması sonucunda çatışma çıkmış ve ayaklanma başlamıştır. Çin ordusunun müdahalesi sonucu bastırılan olaylarda 300 Müslüman ölmüş, 10 bin Müslüman tutuklanmıştır. Daha sonraki günlerde ülkede bu baskı ve tutuklama kampanyası devam etmiş, Çinli makamlar 17 bin kişiyi tutuklayarak Halk Kurtuluş Ordusu'na ait inşaat ve çalışma kamplarına göndermiştir. Çin makamları sadece Hoten vilayetinde 133 camiye yıkılmış ve 105 İslâmî Okulu kapatmıştır.⁵¹⁶

Baskıcı yasalar ve Müslüman halkı sindirme faaliyetleri ile ilgili Çin hükümetinin uygulamaları uluslararası araştırma merkezleri ve küresel insan hakları kuruluşlarının gayretleri ile ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmalara bir örnek olarak, bağımsız bir araştırmacı olan Paul George, Kanada Güvenlik İstihbarat Dairesi'nin yayınında yer alan "Sincan Eyaletinde İslâm'ın Çilesi" başlıklı makalesinde şunları söylemektedir: "Pekin, millî birlik ve istikrarı koruma adına, bütün Çin'de sistematik bir şekilde dinî faaliyetleri kontrol altına almaya çalışmaktadır. Ancak Sincan bölgesinde İslâm'ın önemli ölçüde yerel kimlik ve kültüre derinlemesine işlediği görülmektedir. Bu yüzden Pekin, İslâm'ı egemenliğine doğrudan bir tehdit saymakta, camileri ve dinî okulları kendi yönetiminden hoşnut olmayanların bir araya geldikleri yerler olarak görmektedir. Bu nedenle de zaman zaman din adamlarını tutuklayarak şiddetle cezalandırmaktadır."⁵¹⁷

Müslümanlara ve dinî yaşayışa karşı olan bu uygulamalar Çin resmî makamları tarafından inkâr edilse de Doğu Türkistan'daki kanunlar bu şekilde düzenlendiğinden bölgedeki insanî durum değişmemektedir. Son dönemde söz konusu kanunlar Doğu Türkistanlı araştırmacılar tarafından insan hakları ile ilgili uluslararası kuruluşlara gönderilmiştir. İlk kez uluslararası bir örgüt olan İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights

⁵¹⁵ Piding 29; Human Rights in China: Trends and Policy Implications Congressional Research Service, s.16. <http://fpc.state.gov/documents/organization/125955.pdf>[30.12.2011]; Hicazi 56.

⁵¹⁶ Hicazi, 56.

⁵¹⁷ Paul George, "Islamic Unrest In the Xinjiang Uighur Autonomous Region", *Canadian Security Intelligence Service*, <http://www.csis-scrs.gc.ca/pblctns/cmmntr/cm73-eng.asp>[09.12.2011].

Watch), Çin'in Doğu Türkistan'da Uygurlara karşı yürürlüğe koyduğu gizli ve açık resmî kanunların ve Çin uygulamalarının doğruluğunu araştırmak için Çinli bir insan hakları örgütü ile iş birliği kurabilmiş ve bölgedeki durumu resmî bir raporla belgelemiştir. 12 Nisan 2005 tarihinde, “*Yıkıcı Darbeler: Sincan'da Uygurlara Karşı Dinî Baskılar*” başlığıyla yayımlanan 114 sayfalık bir rapor hazırlanmıştır. Doğu Türkistan'daki duruma ilişkin ilk defa böylesine kapsamlı bir belgelendirme çalışması yapılmıştır. Raporda, Uygurların dinî faaliyetlerini bastırmak, sindirmek ve kontrol altına almak için çok yönlü bir politika izlendiği bildirilmektedir. Konuyla ilgili olarak Sincan Bölgesi Parti Genel Sekreteri Wang Lequan'ın şu sözleri aktarılmaktadır: “Sincan'da yetkili makamların en önemli vazifesi, dinî idare etmek ve yönlendirmektir. Böylece ekonomik yapıyı, vatanın bütünlüğünü ve ulusun birliğini koruma noktasında merkezî yapıya hizmet etmiş olurlar. Raporda yer verilen ifadelerden bazıları şu şekildedir: Dinî faaliyetlerde bulunanlar, okullar, kültür kurumları, yayın evleri ve hatta Uygur halkından herhangi birinin dış görünüşü bile kontrol edilmektedir. Merkezî hükümet düzenli olarak bütün imamları ve camileri kontrol altında tutmakta, dindar öğretmenleri ve öğrencileri okullardan uzaklaştırmaktadır. Düşmanca siyasî bir söylem var mı diye edebiyat eserlerini kontrol etmekte ve Pekin siyasetine karşı hoşnutsuzluk ifade eden her türlü eylemi “ayrılıkçı eğilim” olarak görmektedir. Bu sayılanların her biri Çin kanunlarına ve ulusal güvenliğe karşı işlenmiş, cezası idama kadar varabilecek suçlardır. Hükümetin ve partinin memnun olmadığı bir tarzda dinî hayatlarını yaşamaya çalışan Müslümanlar hapse atılıp işkence görmekte, bazen de idam edilmektedir. Ayrılıkçı eylemlere karıştıkları iddia edilen kimselere karşı en ağır cezalar uygulanmaktadır.”⁵¹⁸

Çin hükümeti din eğitimine hiçbir şekilde izin vermediği için Türkistan halkı 60 yıldır dinî eğitimden mahrum kalmıştır. Başkent Urumçi'de kurulmuş olan Urumçi İslâm Enstitüsü'nde ise sadece 40 öğrenciye eğitim verilmekte ve Çin politikaları ve komünist felsefesi okutulmaktadır. Doğu Türkistan'da gizli olarak faaliyet gösteren medreselere karşı insan aklının kabul edemeyeceği çok katı uygulamalar bulunmaktadır. 2008 yılında sadece Urumçi kentinde yaşları 8–14 arası 200'den fazla çocuk altı aydan uzun süre hapsedilmiş ve 10 bin yuan para cezası ödendikten sonra serbest bırakılmıştır. Bütün bu zorluklara rağmen Doğu Türkistan halkı dinîni öğrenmek için büyük bir mücadele vermektedir. Çin hükümeti sadece Müslümanların dinine değil diline de müdahale etmektedir. 2009 yılı Mart ayı başından bu yana resmî okullarda ve resmî dairelerde Uygur dilinin kullanımı yasaklanmıştır. Mesela eskiden Doğu Türkistanlıların kimlik kartlarında isim ve unvan Uygur dili ile

---

⁵¹⁸ Human Rights Watch, Devastating Blows Religious Repression of Uighurs in Xinjiang, April 2005, s. 1–114, <http://www.hrw.org/news/2005/04/10/china-religious-repression-uighur-muslims>[30.12.2011].

yazılırken şimdi Çince yazılmaktadır. Öğretmenlerin Çinceyi iyi derecede bilmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde görevlerine son verilmekte ve yerlerine Çinli öğretmenler alınmaktadır.⁵¹⁹ Devlet memuru olan Müslümanların namaz kılması ve oruç tutması yasaklanmış durumdadır. Aşırı göçün sebep olduğu işsizlik, ahlaksızlık, fuhuş, içki ve uyuşturucu belasına karşı dinî telkin ve İslâmi yaşam, köktencilik ve terör bahanesiyle engellenmektedir.⁵²⁰

Doğu Türkistan'ın bir Çin eyaleti olduğunu savunan Çin hükümeti bütün bu baskı politikalarının yanında; Han etnik kökeninden milyonlarca Çinliyi Doğu Türkistan'a sürmeye çalışmak, genç nüfus gruplarının demografik olarak bölünmesi, neseplerin karıştırılması, farklı yöntemlerle doğum oranlarını kontrol altına almaya çalışmak gibi çeşitli yollarla Müslüman nüfusu azaltmaya çalışmaktadır. Çin hükümeti milyonlarca Çinliyi alıp Sincan bölgesinde iskân etmekte böylece Müslüman çoğunluğun etnik ve kültürel kimliği yok edilmek istenmektedir. Bugün bölgede Müslümanlar azınlık hâline gelmiştir. Çin 200 milyon Çinliyi Türkistan'a yerleştirmeyi düşünmektedir. Ancak Doğu Türkistan halkının kesintisiz direnişi buna engel olmaktadır. Müslümanların son kanlı direnişi 5 Temmuz 2009 olayları olmuştur. Bu olaylar neticesinde Çinli yerleşimciler bölgeyi terk etmeye ve kendi yurtlarına dönmeye başlamışlardır.⁵²¹

Dünya basınında da yankı uyandıran 5 Temmuz 2009 olaylarını tetikleyen hadise 26 Haziran 2009 tarihinde Çin'in Guangdong eyaletinin Shaoguan şehrindeki Hurui adlı bir oyuncak fabrikasında ortaya çıkmıştır. 5 binden fazla Çinli işçinin 300 civarında Uygur işçiye saldırması sonucu 60'ın üzerinde Uygur işçi ölmüş, 150'den fazla Uygur işçi de ağır yaralanmıştır. Bunun üzerine Uygur gençleri Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de 5 Temmuz 2009 günü bir gösteri düzenleyerek Guangdong'da yaşanan olaylar hakkında hükümetten bir açıklama yapması ve olayların gereği gibi soruşturulmasını talep etmiştir. Ancak Çin yönetimi, Uygur halkının bu haklı isteğine makul bir cevap vermek yerine göstericileri vahşice dağıtarak 5 Temmuz kanlı katliamına sebep olmuştur. Bu saldırıda yaklaşık 2 bin Müslüman Uygur olay yerinde öldürülmüştür. Olaylardan ancak birkaç gün sonra bölgeye 22 bin asker sevk edilmiş ve kısa sürede binlerce kişi tutuklanmıştır. Olayların ardından Çin hükümeti yaptığı açıklamada; yaşanan olayların bölücüler tarafından planlı olarak yapıldığını, sorumlunun ise Dünya Uygur Kurultayı Başkanı Rabia Kadir ve Doğu

---

⁵¹⁹ Ataullah Şahyar, "Gündelik Yaşamda Karşılaşılan İhlaller", *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, 20–21 Mart İstanbul 2010, s. 125–126.

⁵²⁰ İnyet, 24.

⁵²¹ Siraciddin Azizi Şemseddin, "Doğu Türkistan'ın Özgürlük Yolu ve Kaderini Tayin Etme Hakkı", *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, 20–21 Mart İstanbul 2010, s. 257.

Türkistanlı Müslümanlar olduğunu iddia etmiş ve 27 Uyur Türk için idam cezası istemiştir.⁵²² 5 Temmuz 2009 olayları özellikle İslâm dünyasında geniş yankı uyandırmış, dünya gündeminin de önemli başlıkları arasında yer almıştır. Uluslararası haber ajansları Urumçi’de yaşananları katliam olarak değerlendirmiştir.

Biz burada konumuz gereği Doğu Türkistanlı Müslümanlara yapılan hak ihlallerinden sadece dinî kısıtlama ile ilgili kısma değinmekteyiz. 21.yüzyılda Çin hükümetinin Doğu Türkistanlı Müslümanlara uyguladığı akıl almaz baskı ve insan hakkı ihlalleri⁵²³ ne yazık ki Müslüman ülkeler ve insan haklarını savunan sivil toplum örgütleri tarafından hak ettiği ilgiyi görmemektedir.

VI. DOĞU TÜRKİSTAN’DA İSLÂM KÜLTÜR VE MEDENİYETİ

Daha önce Budist Uyur medeniyetinin etkisinde olan Doğu Türkistan, Karahanlı Devlet’inin İslâmiyet’i kabulüyle tamamen İslâm medeniyetinin etkisi altına girmiştir. Bu anlamda Karahanlıların İslâmiyeti seçmesi Doğu Türkistan tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Türkler İslâm’a girdikten sonra sosyal ve siyasî hayatlarını İslâm’ın esaslarına uygun bir şekilde düzenlemeye ve yeni dinin emirlerini uygulamaya özen göstermiştir. İslâm medeniyetini özümsemekte zorlanmayan Müslüman Türkler, İslâm kültür ve medeniyetine de önemli katkılarda bulunmuştur. 10. yüzyılın ortalarında Karahanlıların bütünüyle İslâmiyeti kabul etmiş olmasından sonra özellikle Doğu Karahanlı Devleti’nin başkenti Kâşgar önemli bir Türk İslâm merkezi haline gelmiştir.⁵²⁴ Doğu Türkistan’da İslâmiyet’i yaymak için büyük mücadele veren Karahanlılar döneminde birçok cami, medrese, ribat yapılmış, vakıflar kurulmuş⁵²⁵ ve bu medreselerde pek çok değerli âlim yetiştirilmiştir. Bu dönemde Doğu Türkistan, birçok Müslüman ulemanın bulunmak istediği bir yer haline almıştır. Nitekim Türklerin İslâm’a girdiği en erken dönemlerden olan Karahanlılar zamanında Maveraünnehir’de 300 kadar fakih yetişmiştir.⁵²⁶

Kısa zamanda Semerkant, Buhara, Taşkent, Balasagun, Yarkent, Kâşgar gibi ülkenin doğu ve batısındaki kentlerde medreseler kuran Karahanlı hükümdarları, hem Türk

⁵²² Human Rights in China: Trends and Policy Implications Congressional Research Service, s. 17. <http://fpc.state.gov/documents/organization/125955.pdf>[30.12.2011]; Hicazi 56.

⁵²³ Bk. Ahmet Faruk Ünsal, “Doğu Türkistan’da Etnik ve Dinî Ayrımcılık”, *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, İstanbul Mart 2010, s. 163-172.

⁵²⁴ Halil İbrahim Şener, “Karahanlılarda Dil ve Edebiyat”, *Türkler*, V, 787.

⁵²⁵ Forbes Andrew, *Doğu Türkistan’daki Harb Beyleri*, trc. Enver Can, İstanbul 1998, s. 12.

⁵²⁶ Yusuf Ziya Kavakçı, *Karahanlılar Devrinde İslam Hukukçuları*, Ankara 1976, s. 305.

toplumunun bilgi düzeyini yükseltmiş⁵²⁷ hem de bu şehirlere birer ilim merkezi hüviyeti kazandırmıştır.

A. İslâm Âlimleri ve Eserleri

Karahanlılar döneminde Doğu Türkistan'da İslâmi ilimler önemli bir gelişme göstermiş, Türkler arasında müfessirler, muhaddisler, dil ve edebiyat alanında âlimler yetişmiştir. Yusuf Has Hacip *Kutadgu Bilig*, Kâşgarlı Mahmud *Dîvânü Lügati't-Türk*. Edip Ahmed Yükneki *Atabetü'l Hakayık* adlı eserlerini Karahanlılar devrinde yazmıştır. Muhammed b. Ali es-Semerikandi de Karahanlı devrinin önemli şair ve edipleri arasında yer almaktadır. Bu yönüyle Karahanlı hükümdarlarının âlim ve ediplere verdiği destek doğu ve batı Türkistan'da İslâmi ilimlerin yayılmasına ve Türk-İslâm edebiyatının gelişmesine zemin hazırlamıştır.⁵²⁸

Bu desteğin karşılığı olarak gerek fakihler, gerekse âlimler, hazırladıkları eserleri Karahanlı devlet adamlarına hediye etmiştir. Yusuf Has Hacip 463/1070 yılında ünlü eseri *Kutadgu Bilig*'i Kâşgar Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Buğra Hakan Ebu Ali Hasan'ın huzurunda okumuş ve ona hediye etmiştir.⁵²⁹ Tamgaç Kara Buğra Han da kendisine Has Hâcib unvanı vermiş ve onu yakınları arasına almıştır.⁵³⁰ Bu örnek Karahanlı devlet adamlarının âlimlerin koruduğunun bir göstergesi niteliğindedir.

1069 yılında Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından yazılan "*Kutadgu Bilig*" İslâmî Türk edebiyat alanında yazılmış ilk örneklerden biridir.⁵³¹ Manzum olarak kaleme alınan eser, 6645 beyitten oluşmaktadır. Arap aruz vezni üzere yazılan esere Allah Teâlâ'ya hamd, Hz. Peygamber'e salâtü selam getirilerek başlanmış ve büyük ölçüde Kur'an ve hadislerden yararlanılarak yazılmıştır.⁵³²

Kâşgarlı Mahmud'un 1072–1074 yılları arasında telif ettiği *Dîvânü Lügati't-Türk* Karahanlılar döneminde yazılan bir diğer önemli eserdir. Doğu Türkistan'ın 11. yüzyıldaki kültür ve medeniyet hayatını her bakımdan yansıtan *Dîvânü Lügati't-Türk*, sadece dönemin dil, kültür ve edebiyat tarihine değil coğrafyasına, o günkü Türk toplumunun günlük yaşayışına, âdetlerine, beslenme ve giyecek kültürü ile iktisadî hayatına kadar birçok kıymetli

⁵²⁷ Ersoy Taşdemirci, "Medreselerin Doğuşu Kaynakları ve İlk Zamanları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.2 (1988), s. 269–278.

⁵²⁸ Çetin, 28–29.

⁵²⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Kutadgu Bilig ve Tarihimizdeki Yeri", *Türkler*, V, 165.

⁵³⁰ Ekrem Memiş, *Türk Kültür Tarihi*, Konya 2003, s. 108.

⁵³¹ Mustafa İsen, "Divan Edebiyatı" *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, XIV, 550.

⁵³² Cemal Sofuoğlu, "Kuran Ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri", *Türkler*, V, 482–487.

bilgiyi de içermektedir.⁵³³ Daha çok Türkçe'nin ilk sözlüğü olması yönüyle değerlendirilen *Dîvânu Lûgati't-Türk*'ün yazılışının en önemli nedenlerinden biri -mukaddimede belirtildiği gibi- Türk bölgelerinde İslâmî davete hizmette bulunmaları ve Türklerle birlikte karşılıklı anlayışı sağlayabilmek için, Araplara Türk dilini öğretmektir. Bu değerli eser aynı zamanda Karahanlıların hâkimiyeti altındaki Kâşgar Türkleri ile Müslüman Araplar arasında kurulan sıcak ilişkiye de delil sayılmaktadır.⁵³⁴

Karahanlıların İslâmiyeti kabul etmesiyle soydaşları Uygurlara karşı yaptıkları savaşlar bir cihat mahiyetini almıştır. Derin bir İslâm ruhu ile dolu Karahanlı hükümdarları ve halkının İslâmiyeti yaymak uğruna giriştiği gazalar Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı şiir ve hikâyelere de konu olmuştur.

Edib Ahmed Yüknekî tarafından yazılan *Atabetü'l-Hakâyık adlı* eser yazılış tarihi ve yeri bilinmese de eserin Karahanlı Türkçesi'nin son zamanlarına ait olduğu tahmin edilmektedir. Edib Ahmed Yüknekî, kitabını 12. yüzyılda Türkistan yöneticilerinden birine takdim etmiştir.⁵³⁵ Dînî ve ahlâkî nasihatlerden ibaret olup şiir tarzında yazılan eser, Kur'an-ı Kerim ayetleri ile Hz. Peygamberin hadislerini tahlil etmektedir.

Türkler İslâm dinine son derece saygı göstermiş ve bu dinî en iyi şekilde anlayabilmek için çalışmalar yapmıştır. Bunlardan en önemlisi ise Kur'an tercümesi çalışmalarıdır. Kur'an'ın bütün olarak Farsçaya ilk tercümesi Samanîler devrinde (875–999), Samani Hükümdarı Mansur b. Nûh'un (961-976) isteği üzerine Taberî'nin Kur'an Tefsiri esas alınarak hazırlanmıştır. Ancak Kur'an-ı Kerim'in ilk Türkçe tercümesinin kim tarafından, ne zaman, nerede yapıldığı bilinmemektedir. Bazı bilim adamları ilk Türkçe tercümenin Farsça tercüme döneminde yapıldığını söylemektedir ancak bu ifadeler henüz kesinlik kazanmamıştır. Bu konuyla ilgili yapılan en son araştırmalardan biri 2004 yılında Aysu Ata tarafından ortaya konmuştur. Karahanlı Türkçesi dönemine ait olduğu varsayılan (Rylands Nüshası) Türkçe Kur'an tercümesi, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi* adıyla bilim âlemine sunulmuştur.⁵³⁶

---

⁵³³ Günşen Ahmet, "Söz Varlığı Işığında Dîvânu Lûgati't-Türk'te Çağının Türk İktisadi Hayatına Ait İzler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/4 (2008), s. 242–267.

http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayi4/sayi4pdf/gunsen_ahmet.pdf. [30.12.2011].

⁵³⁴ Muheymid, 281–309.

⁵³⁵ Muheymid, 281–309.

⁵³⁶ Emek Üşenmez, "Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1, (2006), 89–99.
<http://sosyalb.gop.edu.tr/dergis1/makale6.pdf>. [30.12.2011].

Çağatay Hanlığı ve Timurlular zamanında da Doğu Türkistan bir ilim ve kültür merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Ancak Karahanlılar dönemindeki ilmi ve kültürel seviye daha sonraki dönemlerde genelde bir tekrar olmaktan öteye gitmeyen ilmi faaliyetlerle uzunca bir süre aşılamamıştır. Çünkü yeni Müslüman olunan bu dönemde zaten köklü bir kültüre sahip olan Türk düşüncesi yeni dinin isteklerine asli kimliğini kaybetmeden süratle intibak etmiş ve tarihi tecrübesini adeta yenileyerek İslâmî esaslarla zenginleştirmiştir.⁵³⁷

18. yüzyıldan itibaren Çin işgalci güçlerine karşı mücadele veren Doğu Türkistan'da Çin zulmü arada bir kesilse de şiddetle devam etmiştir. Buna rağmen bu esaret dönemlerinde de Doğu Türkistan ilim ve kültür merkezi olmaya devam etmiştir. Bu topraklarda son iki asır içinde de pek çok âlim, sanatçı ve devlet adamı yetişmiştir.

1717-1837 tarihleri arasında yaşayan Ahmed b. Niyaz Gucam, kadı ve müderris olarak görev yapmış aynı zamanda tarih ve edebiyatla ilgili çeşitli eserler yazmıştır.⁵³⁸ Abdülkadir Damollam adıyla meşhur Abdülkadir b. Abdülvaris el-Kâşgarî, Kâşgar Hanlık Medresesinde eğitim almış ayrıca Buhara'da Arap ve Fars dili edebiyatı üzerinde ihtisas yapmıştır. Birçok İslâm ülkesini dolaşan Damollam, Kâşgar müftüsü olarak da görev yapmış, eğitim ve öğretim alanında önemli çalışmalar vermiştir. 20. yüzyılın en önemli alimlerinden olan Damollam, Uygurca ve Arapça birçok eser telif etmiştir.⁵³⁹ Doğu Türkistan'ın yakınçağ tarihine damgasını vurmuş İslâm alimlerinden biri olan Alihan Töre Saguni, aynı zamanda mütefekkir, İslâmiyeti tasavvuf yönüyle kavramış mümtaz bir şahsiyettir. Arapça ve Farsça'yı çok iyi bilen Saguni, dinî, siyasî ve tıbbi içerikli birçok kitap telif etmiştir. Bunlardan en önemlileri; *Tarih-i Muhammedi*⁵⁴⁰, *Türkistan Gaykusu*, *Şifayi İlan* adlı kitaplarıdır. Alihan Töre Saguni, Emir Timur'un *Timur Tüzükleri*, Derviş Ali Çengi'nin *Musika Risalesi*, Ahmet Dâniş'in *Nevadirü'l-Vakayi'* adlı eserlerini Farsçadan, Herman Vambery'nin "*Buhara veya Maverâünnehir Tarihi*" eserlerini de Osmanlı Türkçesinden

⁵³⁷ Hanifi Özcan, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Düşünce", *Türkler*, V. s. 479.

⁵³⁸ Piding, 76-77.

⁵³⁹ Piding, 79.

⁵⁴⁰ Hz. Peygamberin hayatını anlatan *Tarih-i Muhammedi* adlı eser, ilk olarak Çağatay Türkçesinde, Arap alfabesiyle yazılmıştır. *Tarih-i Muhammedi* basım aşamasına ulaşmaya kadar 30 yıldan fazla saklanmak zorunda kalmıştır. Eser, matbaa, fotokopi ve daktilo makinelerinin kontrol altında tutulması sebebiyle basılamamıştır. Eserin geniş kitlelere hitap edebilmesi için Kiril alfabesine aktarma teşebbüsleri de gerçekleşmemiştir. Müellifin vefatından hemen sonra, bu elyazması esere ve Saguni'nin kütüphanesine Özbekistan İlimler Akademisi talip olmuş; fakat vârisleri bunu kabul etmemiştir. Zorla almaya kalkışları korkusuyla Saguni'nin oğlu Kutlukhan Bey, teneke kutu yaptırarak kitabı ve diğer el yazılarını içine koyup, avlunun bir kenarında toprağa gömmüş, daha sonra topraktan çıkararak un çuvalları içinde de saklamıştır. 1988 yılında Kutlukhan Bey eseri Kirilceye aktarmış ve basıma vermiştir. Kitap baskı aşamasına geldiğinde Özbekistan'da şartlar müsait olmadığı için bir Eston-Amerikan firması olan "Bulak" yayın şirketiyle anlaşma yapılarak yayın evinin Taşkent'teki şubesi tarafından Özbekistan'da 80 bin adet bastırılmıştır. Önceleri gizlice dağıtılmaya başlanan eser kısa süre sonra büyük ilgi görmüş ve açıktan dağıtılmaya başlanmıştır. Dört defa neşredilen eser Kazakçaya, Tacikçeye ve Uygurcaya da tercüme edilmiştir.

Özbekçeye tercüme etmiştir. Şairlik yönü de olan Saguni'nin basılmamış bir de divanı mevcuttur.⁵⁴¹

1950'li yıllarda Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye göç eden Hoten inkılabının lideri ve aynı zamanda tarihçi ve yazar olan Mehmet Emin Buğra; Doğu Türkistan millî davası ile ilgili siyasî ve bilimsel alanda ömrü boyunca mücadele eden, büyük dava adamı İsa Yusuf Alptekin; I. Dünya Savaşının olduğu yıllarda Doğu Türkistan'ın kurtuluşu için önemli faaliyetlerde bulunan Dr. Mesut Sabri Baykozi'nin hayatı, mücadeleleri ve eserleri, yakınçağ Doğu Türkistan tarihi açısından oldukça önem taşımaktadır. “Üç Efendiler” olarak bilinen bu üç Müslüman aydın, Türk kamuoyu tarafından da yakından tanınmaktadır.

B. İslâm Mimarisi

Doğu Türkistan'da İslâm mimarisi Karahanlılar döneminden itibaren gelişmeye başlamıştır. Asya'da İslâmî dönem Türk mimarisinin izlenebilen gelişmesinin ilk eserleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Mescid, cami, türbe, külliye, kervansaray, saray, kale, köprü ve hamam gibi mimari eserler ortaya koyan Karahanlılar, tuğla mimarisinin en güzel örneklerini vermiştir. Türk mimarisinin bu erken devrinde Karahanlılar, cami ve türbeleriyle ileriki gelişmeleri etkileyecek olan ilk adımları atarken aynı zamanda kervansaray mimarisinde gerçekleştirdikleri avlu-eyvan ve kubbe kompozisyonlarıyla da İslâm mimarisinin öncüleri olmuştur.⁵⁴²

Türk mimarisinde en eski kervansaraylar Karahanlılardan kalmış olup bunlara Ribat adı verilmiştir.⁵⁴³ Türklerin İslâmlaşmasında önemli rol oynayan müesseselerin başında gelen ribatlar, zamanla kurumsal bir karakter kazanmış ve sınır boylarında düşmanı kollayan, Allah yolunda savaşanların barındıkları yerler haline gelmiştir. Ribatlar aynı zamanda kendilerini İslâm dinînin yayılmasına adanmış sufi dervişlerin de barınak ve konaklama yeri olmuştur. Önceleri Türklerin cihad için hazır kuvvet bulundurdıkları sınır kışlaları görevini ifa eden ribatlar, zamanla sınırların genişlemesiyle askeri özelliğini kaybetmiş,⁵⁴⁴ tacirlere, yolculara ve İslâm dinîni yaymaya çalışan sufilere hizmet etmeye başlayan birer tekkeye dönüşmüştür. Bu müesseseler İslâmiyet'in ilk gelişme yıllarında halk tarafından o kadar benimsenmiştir ki, Müslüman zenginler adeta birbirleri ile yarışarak birçok ribat inşa ettirmiştir.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Muhsin Toprak, “Alihan Töre Sağunî ve Tarih-i Muhammedî Adlı Eseri”, <http://www.yeniümit.com.tr/konular/detay/alihan-tore-saguni-ve-tarih-i-muhammedi>[30.12.2011]

⁵⁴² Ara Altun, “Karahanlılar Mimari,” *DİA*, XXIV, 413–414

⁵⁴³ Oktay Aslanapa, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür Ve Sanat”, *Türkler*, VI, 20.

⁵⁴⁴ Gönül Cantay, “Türk Mimarisinde Kervansaraylar”, *Türkler*, VI, 76–77.

⁵⁴⁵ Zamira, Ahmedova, *Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, yüksek lisans tezi, AÜSBE, Ankara 2006, s. 30–31.

Vakıf müessesesi Türk-İslâm tarihinde ilk defa Karahanlılar döneminde, Karahanlı Emiri Ebû İshak İbrahim b. Nasr Tamgaç Buğra Han tarafından kurulan medrese ile başlamıştır.⁵⁴⁶ Karahanlı Hükümdarı İbrahim Tamgaç Han'ın 1066 yılında yaptırdığı medresenin vakfiyesi günümüze ulaşmıştır.⁵⁴⁷ Karahanlılar döneminde kurulan vakıflarda ilmi bir müessesenin yapabileceği bütün hizmetler verilmiş, medreselerde çalışan müderrislerin maaşları, öğrencilerin yiyecek, giyecek ve burs gibi her türlü ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmıştır.⁵⁴⁸ Cami, mescit, tekke, zaviye, medrese, kütüphane ve dâru'l-hadis gibi vakıf eserler, dinî ve ilmi hayatın, eğitim ve öğretimin unsurları olarak önemli görevler icra etmiştir.⁵⁴⁹

Karahanlılar döneminde sadece Buhara'da 200 mescit, 20 cami ve 10 medrese yapılmıştır. Doğu Türkistan'da yapılan ilk cami Satuk Buğra Han Mescidi'dir.⁵⁵⁰ Mescid, Samani şehzadelerinden Nasr b. Mansur'un isteğiyle Satuk Buğra Han'ın amcası Oğulçak'ın hükümdarlığı döneminde Artuş'da yaptırılmıştır.⁵⁵¹ Artuş'taki bu mescid ibadet yeri olmanın yanı sıra diğer İslâm memleketlerinden gelen tacirlerin dinî faaliyet merkezi de olmuştur.⁵⁵² Nitekim Satuk Buğra Han bir ticaret kervanının getirdiği malları görmek için Artunç'a gittiği sırada⁵⁵³ namaz kılanlardan etkilenerek İslâm dinîyle ilgilenmiştir. Daha sonra Nasr b. Mansur ve yanındaki Nişâburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî gibi âlim ve sûfilerden İslâmiyet hakkındaki ilk bilgilerini almış ve İslâmiyeti kabul etmiştir.⁵⁵⁴ Satuk Buğra Han öldükten sonra Artuş'taki bu mescidin yanına defnedilmiştir.⁵⁵⁵ Ebu Nasr Samanî'nin Artuş'ta yaptırdığı mescid aynı zamanda insanlara İslâm dininin öğretildiği bir medrese işlevi de görmüştür. Ebu Nasr Samani (350/961) bu medresede yedi bin kişinin İslâm'a girmesine vesile olmuş, padişah çocukları ve devlet adamlarından oluşan yetmiş kişiyi eğitmiş, ayrıca elliden fazla âlim yetiştirmiştir.⁵⁵⁶ Bu şahsiyetlerin Kırgızlar'ın İslâmlaşmasında ve İslâmi eğitim almasında etkili olduğu düşünülmektedir.⁵⁵⁷

⁵⁴⁶ Ahmet Turan Yüksel, "Türk İslam Medeniyetinde Vakıfların Yeri ve Önemi", *SÜİFD*, Konya sy.13, (2002).

⁵⁴⁷ Bk. Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", *XV/2*, (1982) s. 117–123, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40.512.6292.pdf> [30.12.2011]

⁵⁴⁸ Ersoy Taşdemirci, "Medreselerin Doğuşu Kaynakları ve İlk Zamanları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.2, (1988), s. 269–278.

⁵⁴⁹ Yüksel, 13.

⁵⁵⁰ Piding, 31.

⁵⁵¹ Huncan, "Satuk Buğra Han", 181.

⁵⁵² Ali Jusubaliev, "Kırgızlarda İslami Eğitim Üzerine Tarihi Bir Bakış", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, sy.14–15 (2011), s.235–239

⁵⁵³ Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", 257.

⁵⁵⁴ Huncan, "Satuk Buğra Han", s. 181.

⁵⁵⁵ Piding, 32.

⁵⁵⁶ Piding, 43.

⁵⁵⁷ Jusubaliev, 235–239.

Karahanlılardan sonra Doğu Türkistan'ını yöneten Moğol yöneticiler döneminde de İslâmi eserler yapılmıştır. İslâm'a giren Moğol hükümdarları tahrip olan şehirlerin kalkınmasıyla birlikte büyük vakıflar kurmuştur. Meselâ, Gazan Han, Hüdâbende ve Ebû Saîd gibi Müslüman Moğol hükümdarları ve zengin Moğol emirleri, büyük vakıflar tesis etmiş ve onların idaresi için geniş arazi tahsis etmişlerdir.⁵⁵⁸ 1494 yılında yapılan Hoten Heytgah Camii, 1450 yılında Yarkent'te yapılan Came Mescidi ve Doğu Türkistan'ın Çiriye şehrinde bulunan İmam Nasreddin Mescidi bunlardan bazılarıdır. İmam Nasreddin Mescidi, bölgede İslâmı yaymaya çalışan ancak Budistler tarafından öldürülen İmam Nasreddin ve arkadaşlarına ithafen Müslümanlar tarafından daha sonradan yaptırılmıştır.⁵⁵⁹

Saidiye Hanlığı döneminde Doğu Türkistan'da 948 cami 585 mescit yapıldığı belirtilmektedir. Kâşgar'daki önemli camilerden biri olan Heytgah Camii, 714 yılında Kuteybe b. Müslim'in komuta ettiği orduyla Doğu Türkistan'a gelen Müslümanlardan vefat edenlerin ve değerli insanların gömüldüğü mezarlığın yanına yapılmıştır. Halk tarafından saygı gösterilen bu mezarlığın yanına 1242 yılında yapılan küçük bir mescit Heytgah Camii'nin temelini oluşturmuştur. Camii farklı dönemlerde devlet adamları tarafından büyütülmüş ve genişletilmiştir. 1873 yılında Yakup Bey'in isteği üzerine Heytgah Camii yanına medrese ve mescid eklenerek büyütülmüştür.⁵⁶⁰ Yakup Han döneminde (1864–1877) eski camiler restore edilmiş, pek çok cami ve medrese yapılmış, İslâmî müesseselerin inşasına büyük önem verilmiştir.⁵⁶¹

1790 yılında Doğu Türkistan'ın Gulca şehrinde inşa edilen Beytullah Camii de Doğu Türkistan'daki önemli yapılardan biridir. 20. asrın başlarında 9 sınıflı bir okul ve medrese yapılarak genişletilen camide değerli din adamları yetiştirilmiştir. Beytullah Camii aynı zamanda 1944 yılında kurulan Şarkî Türkistan İslâm Cumhuriyeti hükümetinin din işlerinin yürütüldüğü yer olmuştur.⁵⁶²

C. İslâmî Eğitim Kurumları

Karahanlılar ve Saidiye Hanlığı döneminde başta Kâşgar olmak üzere Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde medreseler inşa edilmiştir. İlmi gelişmişlik bakımından Buhara ile aynı seviyede olan Kâşgar'a "İkinci Buhara" adı verilmiştir. Bu medreselerde birçok ilim adamı yetişmiştir. İslâm eğitimi veren medreseler Doğu Türkistan'da İslâmî tebliğin en güçlü müesseseleri olmuştur. 10. asrın ikinci yarısından 11. asrın sonlarında

⁵⁵⁸Yüksel, 13.

⁵⁵⁹Piding, 35.

⁵⁶⁰Piding, 36.

⁵⁶¹Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dini*, yüksek lisans tezi, AÜSBE, Ankara 2006, s. 82.

⁵⁶²Piding, 39.

Kâşgar'da bütün ihtişamıyla ayakta duran Saciye, Hamidiye ve Mahmudiye Medreseleri Doğu Türkistan'da yapılan önemli eğitim kurumları olmuştur. Bu medreselerde Buhara, Semerkand ve Bağdat gibi dönemin önemli ilim merkezlerinden gelen âlimler müderrislik yapmıştır.⁵⁶³

Satuk Buğra Han tarafından inşa edilen Saciye Medresesi, Doğu Türkistan'da Küçlük Han'ın hüküm sürdüğü dönemde zarar görmüştür. Çağatay Hanlığı döneminde, 1260 yılında, Müslüman Vali Mesud Bey Saciye Medresesi'nin yerine Mesudiye Medresesini ve yanına Saadet Kütüphanesi'ni yaptırmıştır.⁵⁶⁴ Dünya'nın önemli ilim merkezlerinden biri olan Kâşgar'daki Mesudiye Medresesi ve Kütüphanesinde sadece dinî bilimler değil Aristo, Sokrat, Farabî, İbn Sina ve Harezmi felsefeleri de okutulmuştur.⁵⁶⁵ Karahanlılar dönemindeki en önemli medreselerden biri de Mahmudiye Medresesi olmuştur. Kâşgarlı Mahmut sekiz yıl süreyle burada müderrislik yapmıştır.⁵⁶⁶

Medreselerde dinî ilimlerin yanı sıra Arap ve Fars edebiyatı da okutulmuştur. İslâm medeniyetinden etkilenen Müslüman Türkler, Uygur edebiyatında daha önce hiç görülmeyen, anlam ve şekil açısından zenginleşen yeni edebi eserler ortaya koymuştur. Böylece Uygur edebiyatının yeni devri, İslâm dönemi, başlamıştır. Bu dönemin ilk eserleri Yusuf Has Hacib, Ahmet Yesevî, Ahmet Yükneki, Nasrettin Rabguzi, Sekkaki, Lütfi, ve Atayi gibi âlimler tarafından yazılmıştır. Edebiyatın yanında ağırlıklı olarak Arap ve Fars dili olarak okutulan tıp ve tarih dersleri de verilmiştir. Medreselerde Arap, Fars ve Uygur dillerinde birçok mütercim yetişmiştir. Kur'anı Kerim 7. yüzyılda Uygurcaya tercüme edilmiştir. Daha sonraları Arap ve Fars dilinde yazılmış dinî, tarihi ve edebi eserler de Uygurcaya tercüme edilmiştir.⁵⁶⁷

11 ve 13. yüzyıllar arasındaki dönemde Karahanlılar, İslâm medeniyetinin etkisiyle, Uygur yazısıyla birlikte Arap yazısı da kullanmaya başlamıştır. Bu dönemde dildeki Budizm'le ilgili kelimelerin birçoğu atılmış bunların yerine Arapça ve Farsça'dan İslâmiyet'le ilgili kelimeler alınmıştır.⁵⁶⁸ Aynı dönemde Kâşgar medreselerinde, devlet divanlarında kitabet ve yazı işlerine bakan tebirler (kâtipler) yetiştirilmiştir. Devletin üst makamlarında görev yapan tebirler, Doğu Türkistan'ın Moğollar hâkimiyetine girmesiyle Moğol hükümdarlarının divan işleriyle ilgilenmiş ve bu meslek Müslüman Uygurların bir tür imtiyazı olmuştur. Doğu Türkistan'da Karahanlılar'dan sonra medrese ve eğitim öğretimin tekrar yükselişi Saidiye Hanlığı döneminde başlamıştır. Bu dönemde medreseler başkentlerden

---

⁵⁶³ Piding, 43.

⁵⁶⁴ Piding, 42.

⁵⁶⁵ Jusubaliyev, 235–239.

⁵⁶⁶ Piding, 43.

⁵⁶⁷ Piding, 63–65.

⁵⁶⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, "Karahanlı Türkçesi", *DİA*, XXIV, 412; Altun, 413–414

başka şehirlere doğru Hoten, Keriye, Kuçar, Aksu, Lükçün, ili ve Kumul gibi şehirlere yayılmıştır. 1639–1652 yılları arasında yapılan Kâşgar Hanlık Medresesi Saidiye Han'ı tarafından yaptırılmıştır. Kâşgar Sakiye Medresesi 1630 yılında hayırsever bir kadın tarafından yaptırılmıştır. Saidiye Hanlığı döneminde Doğu Türkistan'da yapılan medreselerin sayısının 573'e ulaştığıdır. Karahanlılar dönemi başta olmak üzere Doğu Türkistan'da yapılan medreselerin çoğu devlet adamları ve nüfuz sahibi beyler tarafından yaptırılmıştır. Bu medreselerin giderlerinin karşılanması için de özel vakıflar kurulmuştur.⁵⁶⁹

Karahanlıların İslâm dinini devletin dinî olarak kabul etmesiyle Doğu Türkistan dinî müesseselerin kontrolüne girmiştir. Her bir eyalette birer şer'i mahkeme kurulmuş ve her bir mahkeme heyeti kendi aralarında görev taksimatı yaparak alım-satım, muamelat, adli işler gibi sosyal hayatın bütün alanlarını denetlemişlerdir. Bu anlamda İslâm medreselerinin esas görevi din adamı yetiştirmek olmuştur. Medreseler yetiştirdiği elemanlarla devletin insan gücü kaynağını oluşturmuş, İslâm dininin sosyal hayatın her tarafına nüfuz etmesini sağlamıştır. Bu görev İslâm medreselerinin temel görevi olmuştur.⁵⁷⁰

Doğu Türkistan'da Yakup Han döneminde (1864–1877) yaklaşık 19. yüzyılın sonuna kadar şer'î hükümler tam olarak uygulanmıştır.⁵⁷¹ Ancak Çin istilaları dönemlerinde çeşitli baskılara maruz kalan şer'i mahkemeler zorluklara rağmen 1949 yılına kadar işlevine devam etmiş, bu tarihten sonra Çinliler önce görev yapan kadıları mahkemelerden uzaklaştırmak suretiyle yavaş yavaş bu kurumları kapatmaya başlamıştır. Doğu Türkistan'daki şer'i mahkemeler 1959 yılında tamamen ortadan kaldırılmıştır. Şer'î mahkemelerinin yanında medreseler de Çin hükümetinin baskısına maruz kalmıştır. Doğu Türkistan toprakları Çin tarafından işgal edilmeden önce yapılan medreseler 1958 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak bu tarihten sonra medreseler 1980 yılına kadar kapalı kalmıştır. Çin hükümetinin Doğu Türkistan'a uyguladığı siyasetin yumuşamasıyla medreseler 1980 yılında tekrar eğitime başlamıştır. Baskı dönemlerinde devam eden eğitim tamamen âlimlerin kendi özel çabaları ve ellerindeki imkânlar ölçüsünde zor şartlarda yapılmıştır. 1980–1990 yılları arasında açık kalan İslâmî eğitim kurumları, 1993 yılına kadar bazı bölgelerde gizli olarak faaliyetlerini sürdürmüş ancak bu tarihten günümüze kadar hiçbir âlim gizli veya açık eğitim verememiştir.⁵⁷²

Doğu Türkistan'da on asır boyunca eğitim hizmeti veren medreseler, 10. asırda Karahanlılar döneminden itibaren başlamış ve 20. yüzyılın yarısına kadar devam etmiştir.

---

⁵⁶⁹ Piding, 60.

⁵⁷⁰ Piding, 65.

⁵⁷¹ Abudukelimi, 82.

⁵⁷² Piding, 72.

Medreseler, İslâmiyet'in sosyal hayatın tüm alanlarına yayılmasına hizmet etmekle birlikte Uygur toplumunun milli duygularının ve ahlak anlayışının da İslâmî esaslara uygun olarak yaşanmasında önemli rol oynamıştır. Uygur toplumunun edebî ve kültürel alanda yükselişine zemin hazırlayan bu müesseseler Doğu Türkistan'ın İslâm medeniyetinin önemli bir parçası olmasına büyük katkıda bulunmuştur. Bir başka ifadeyle; İslâm medreseleri Doğu Türkistan'ın İslâmlaşmasını sağlayan en temel unsurlarından biri olmuştur.

Çin'in Doğu Türkistan'ı işgalinden bu yana diğer tarihî eserlerle birlikte medreseler de zarar görmeye ve yıkılmaya başlamıştır. Özellikle son dönemlerde, İslâm dünyasının önemli bir bölgesi olan Kâşgar'daki tarihî eserleri ortadan kaldırılmaya yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Çin hükümetinin başlattığı bu çalışmalar sırasında Türk dünyasının en büyük bilginlerinden olan Kâşgarlı Mahmud'un eğitim gördüğü Hanlık Medresesi yıkılmıştır. Urumçi'de tarihî saray, çeşme ve medreselerin bulunduğu eski mahalle imha edilerek yerine modern binalar inşa edilmektedir.⁵⁷³ Mimar ve tarihçi George Michell'in 2008'de yazdığı *Kâşgar: Eski İpek Yolu'ndaki Vaha*⁵⁷⁴ adlı kitabında tarihî Kâşgar şehri, "Orta Asya'da bulunabilecek geleneksel İslâm şehirlerinin en iyi korunmuş örneği" olarak değerlendirilmiştir.

The New York Times gazetesi 2009 yılında Çin hükümetinin Kâşgar'daki tarihî eserleri yıkımını konu alan bir haber yapmıştır. Habere göre, Kâşgar'ın tarihî bölümünde yapılan yıkım sebebiyle şimdiye kadar 900 Müslüman aile göç etmiştir. Bölgeki yetkililer, önümüzde bir kaç yıl içinde Kâşgar'daki Eski Şehrin en az yüzde 85'inin tamamen yıkılmış olacağını söylemektedir. Yıkımlar sebebiyle Kâşgar Eski Şehri'nden 13 bin Müslüman uygur ailesinin zorunlu göç edeceği de tahmin edilmektedir. Çin yönetimi, tamamen yıkılacak tarihi Kâşgar şehrinin yerine apartmanlar, plazalar, geniş meydanlara açılan yollarla yeni bir şehir inşa etmeyi planlamaktadır. Ne yazık ki, işgalci Çin yönetimi İslâm dünyasının bu değerli bölgesindeki bütün tarihi izleri silmektedir. Şimdiye kadar aralarında İslâm dünyasının en büyük medreselerinden biri olan Hanlık Medresesi'nin de bulunduğu çok sayıda tarihî eser yıkılarak yerlerine dev gökdelenler inşa edilmiştir. Çin, Doğu Türkistan'ın en önemli tarihi şehrin yıkılmasına gerekçe olarak her an bir deprem meydana gelebileceğini ve halkın güvenliği için binaları yıktıkları savunmasını yapmaktadır.⁵⁷⁵

---

⁵⁷³ Seyit Tümtürk, "5 Temmuz'un Ardından Doğu Türkistan", *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, 20-21 Mart İstanbul 2010, s. 89.

⁵⁷⁴ George Michell-Marika Vicziany-John Gollings-Yen Hu Tsui, *Kashgar: Oasis City on China's Old Silk Road*, Singapore 2008.

⁵⁷⁵ Michael Wines, *To Protect an Ancient City, China Moves to Raze It*, May 27, 2009, <http://www.nytimes.com/2009/05/28/world/asia/28kashgar.html>[04.11.2011].

Dođu Türkistan'daki Uygur Türklerinin tarih, kültür ve sanatla yoğrulmuş abide şehri Kâřgar'daki Eski şehir bölümünü "kentsel dönüşüm" adına yavaş yavaş yok eden Ćin hükümeti, Türkiye'de ve dünyada son dönemde artan tepkiler üzerine bir "bilgilendirme filmi" hazırlamıştır. Ćin hükümeti tarafından hazırlanan "Eski Kâřgar Kentinin Yenilenmesi ve Korunması" isimli filmde, binaların neden böylesine bakımsız kaldığı, evlerini inřa etmek isteyen Uygurların karşılaştıkları engeller ya da Uygur halkının maruz kaldığı eğitim ve iř ayrımcılığının bu geri kalmışlık üzerindeki etkilerinden hiĆ bahsedilmemektedir.⁵⁷⁶

---

⁵⁷⁶ Ćigdem Aktı, Dünya Bülteni Haber Merkezi, 19 Ocak 2010 Salı
[http://www.Dunyabulteni.Net/İndex.\[09.12.2011\]](http://www.Dunyabulteni.Net/İndex.[09.12.2011]).

SONUÇ

Dünya'nın en kadim medeniyetlerinden biri olan Çin, coğrafi olarak Arabistan'dan çok uzak olmasına rağmen ortaya çıktığı 7. yüzyılda İslâmiyet'le tanışmıştır. İslâm dininin mesajını Çin'e ilk ulaştıranlar sahabe ve tacirler olmuş, daha sonra Müslüman Araplarla Çinliler arasındaki siyasi ilişkilerle bu süreç devam etmiştir. İslâm dinine ılımlı yaklaşan bazı Çin imparatorları ve devletin üst düzey kadrolarında görev alan Müslümanların gayretleriyle İslâmiyet'in Çin'de yayılması hız kazanmıştır. 7–13. yüzyıllar arasını kapsayan bu dönem İslâmiyet'in Çin'de yayılışının ilk dönemini oluşturmuştur.

13. yüzyılda Moğolların İslâm dünyasını etkisi altına alan istilaları sûfi tarikatların Asya'da daha aktif bir rol oynamasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Çin'de İslâmiyet'in yayılışı büyük ölçüde tasavvufun etkisiyle gerçekleşmiştir. Amaçları İslâm dinini yaymak ve en iyi şekilde yaşanılır hale gelmesini sağlamak olan sûfi dervişlerin tebliğ faaliyetleri Çin'de İslâmiyet'in yayılışını hızlandırmıştır. 16. yüzyılın sonundan itibaren İshak Veli'nin soyundan gelen hocalar vasıtasıyla özellikle Nakşibendiye tarikatı Çin'de daha etkili olmaya başlamıştır. Çin'deki sufi tarikatlar ve onların tekke, zaviye gibi kurumları Çin'in her yerine dağılmış olan Müslümanları birleştirmede ve kendi kültürlerini korumalarında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle, Çin'in iç savaş ve batılı emperyalist güçlerin saldırılarına maruz kaldığı 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl kargaşalığı döneminde tarikatlar hızla yayılmış, Çinli Müslümanların siyasal ve ekonomik olarak hayatta kalmasına yardımcı olacak liderlik ve örgütlenmeyi sağlamıştır. Çinli Müslümanlar 19. yüzyılda Çin İmparatorluğu sınırları içinde bağımsız bir İslâm Devlet'i kurmayı bile başarmıştır. Sultan Süleyman (Du-wen-Xiu) tarafından yönetilen İslâm Devleti tüm olumsuz koşullara rağmen 17 yıl gibi bir süre varlığını devam ettirmiştir.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında İslâm Halifesi Sultan II. Abdülhamid'in Çin'deki Müslümanlarla kurduğu temaslar ve Çinli Müslümanlar ile İslâm dünyası arasında karşılıklı fikir alışverişinin artmasıyla İslâmiyet'in Çin'de yayılışının üçüncü dönemi başlamıştır. Bu dönemde Sultan II. Abdülhamid'in Çin'deki faaliyetlerinin etkisi o kadar büyük olmuştur ki 1908 yılında Pekin'de İslâm halifesinin adını taşıyan ve kapısında Osmanlı bayrağı dalgalanan bir üniversite (Pekin Hamidiyye Üniversitesi) açılmıştır. Çinli Müslümanların İslâm halifesi ile yakınlaşmasını sağlayan bu çalışmalar Çin'de İslâm'ın canlanmasına ve yayılmasına katkıda bulunmuştur. Ancak bu dönemde Osmanlının içinde

bulunduğu siyasî, ekonomik koşullar, emperyalist güçlerin Çin'deki faaliyetleri bu gayretlerin umulduğu oranda güzel sonuçlara ulaşmasına engel olmuştur.

Çinli Müslümanlar, 20. yüzyılın başlarında gelişen haberleşme, ulaşım ve basın imkânlarıyla kendilerini daha rahat ifade etme imkânı bulmuş, başka ülkelerdeki dindaşlarıyla daha yakın ilişkiler kurabilmiştir. Bu gelişmeler, Çin'de İslâmiyet'in basın yayın ve dernekler yoluyla sesini daha güçlü duyurabilmesini sağlamıştır. İslâm dünyası ile Çinli Müslümanlar arasında ilişkilerin etkisi Çin'de İslâm dinine artan bir ilginin doğmasına yol açmıştır. Ancak 1 Ekim 1949'da Mao Zedung liderliğinde kurulan Halk Cumhuriyeti, uyguladığı komünizm rejimiyle halka özgürlük yerine baskı ve sınırlama getirmiştir. Çin'de yapılan komünist devrim sadece Çinli Müslümanlar için değil tüm Çinliler için karanlık bir dönemin başlangıcı olmuştur.

1978 yılında başlayan açılım ve reform dönemiyle Müslüman nüfusun güveni yeniden kazanılmaya çalışılmış, daha önce kapatılan veya harap edilen binlerce cami yeniden açılmıştır. Çin'de genişleyen dinsel hoşgörü ve ekonomik reformlar sayesinde artan refah, Çin Müslümanlarına iyi bir yaşam standardı sağlamaya başlamıştır. Çin'in dışı açık politika takip etmeye başlamasından sonra dünya güç dengesinde Ortadoğu'nun öneminin artması gibi siyasî sebepler de son yıllarda Çin'de İslâmiyet'in gelişmesinde olumlu rol oynamaktadır. Günümüzde Çin'de, Müslümanların bulunduğu bütün bölgelerde, bizzat Müslümanların idare ettikleri binlerce medrese bulunmaktadır. Buralarda hem hoca yetiştirilmekte hem de dinlerini öğrenmek isteyen Müslümanlara hizmet verilmektedir. Medreselerdeki bu eğitime Çin Devleti belli oranda yardım etmektedir. Son yıllarda Çin ile Türkiye arasında yapılan karşılıklı görüşmeler İslâm dünyası açısından sevindirici gelişmelere sahne olmaktadır. İki ülke arasında eğitim ve kültür alanında yapılan yeni anlaşmalar hem iki toplumun birbirini daha yakından tanımalarına hem de dünyanın beşte birini oluşturan Çin'de İslâm'ın daha geniş bir kitleye ulaşmasına katkıda bulunacaktır. 21. yüzyılda yaşanan bu olumlu gelişmeler, Çin'de İslâmiyet'in yayılışı açısından yeni bir dönemin başladığının da habercisidir.

Türk dünyasının en önemli merkezlerinden biri olan Doğu Türkistan, topraklarını iki koldan saran İpek Yolu sayesinde İslâm dünyasıyla sürekli ilişki içerisinde olmuştur. 7. yüzyıldan itibaren bu yolu kullanarak Türk şehirlerine giden Müslüman tacirler hem ticaret yapmış hem de bölge halkı arasında İslâm'ın yayılması için çalışmıştır. Müslüman tacirlerin başlattığı İslâmiyet'i yayma faaliyetleri fetihler yoluyla hız kazanmış ve sûfi dervişlerin tebliğ çalışmalarıyla devam etmiştir. 10. yüzyılda Karahanlılar'ın İslâm dinini devletin dini olarak kabul etmesiyle hızla İslâmlaşmaya başlayan Doğu Türkistan, kısa zamanda İslâm dünyasının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Bu bağlamda Çin ve Doğu Türkistan'ın benzer

şekilde, İpek ticaret yolu vasıtasıyla, İslâmiyetle tanışmasına rağmen İslâmiyet'in yayılış süreci her iki toplumda farklı şekilde seyretmiş ve farklı gelişme göstermiştir.

Karahanlıların Türkistan'da yaptığı fetihler, İslâmiyet'in gayrimüslim Türkler arasında yayılmasına zemin hazırlamıştır. Fethedilen topraklarda İslâmlaşma büyük ölçüde, idarecilerin ihtidasının etkisiyle, ferdî irşad ve tebliğ vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle insanlar baskı ve devlet zoruyla değil kendi istekleriyle İslâmiyet'i seçmiştir. Karahanlı Devleti'nin yıkılmasıyla kesintiye uğrayan fetih hareketleri yerini tasavvufa bırakmıştır. 13. yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılışı büyük ölçüde tasavvufun etkisiyle gerçekleşmiştir. Çağatay Hanlığı döneminde birçok Moğol lideri sufi dervişler veya tasavvufun etkisiyle İslâmiyeti benimsemiş ve yöneticiliğini yaptığı halkın da İslâm dinine girmesini sağlamıştır. Tasavvuf etkisiyle sufi dervişlerin bölgede yoğun faaliyet gösterdikleri dönem olan 13. yüzyılda başlayan ve Hocalar Dönemi olarak adlandırılan 18. yüzyıl ortasına kadar devam eden süreç Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılışının ikinci dönemi olmuştur. Bu dönemde Doğu Türkistan toprakları tamamen İslâmlaşmış, İslâm kültür ve medeniyeti ülkeye yerleşmiştir.

Tasavvuf düşüncesi etrafında halk arasında birlik ve beraberliği sağlayan Hocalar sayesinde İslâmiyet sadece tüm Türkistan bozkırlarının en ücra köşelerine ulaşmamış aynı zamanda Tibet ve Çin'e kadar gitmiştir. Hocaların tebliğ faaliyetleri sayesinde Moğol, Uygur, Kazak, Kırgız, Çinli ve Tibetli gibi farklı etnik guruptan yüzlerce insan aynı tarikat halkası etrafında birleşerek İslâm dairesi içine dâhil olmuştur. Bununla birlikte ifade etmek gerekir ki, Doğu Türkistan'da İslâmiyet'in yayılması için büyük çaba sarfeden Hocaların siyasî sebepler nedeniyle ikiye bölünmesi ve aralarında yaşanan çatışmalar hiç kuşkusuz bölgenin ve Müslümanların zararına olmuştur.

Doğu Türkistan'ın 1757 yılında bağımsızlığını kaybetmesiyle işgalci Çin yönetimi bölgedeki Müslümanlara adaletsiz ve baskıcı bir yönetim uygulamaya başlamıştır. Birinci Çin istila devri olarak adlandırılan bu dönemde Doğu Türkistan'daki mescit, medrese gibi dinî eserleri yıkmaya başlayan Çinliler aynı zamanda Müslüman halkın dinî yaşamına da müdahale etmiştir. Bir İslâm ülkesi olan Doğu Türkistan'ın 1757 yılında birinci Çin istilasından başlayarak günümüze kadar devam eden bağımsızlık mücadelesi İslâm'ın yeniden dirilişi olmuştur. Bu mücadelelerde halk arasındaki birlik ve beraberliğin sağlanmasında en temel unsur İslâm dini olurken cihad hareketlerinin öncülüğünü de dini liderler yapmıştır. Bağımsızlık mücadeleleri sonucunda Doğu Türkistan'da birincisi 1933–1934, ikincisi 1944–1949 yılları arasında olmak üzere iki devlet kurulmuştur. Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti

adıylı kurulan devletlerden ilki 1934 yılında Rus-Çin ortak saldırısı sonucunda yıkılmış, diğeri ise 1949 yılında Çin komünistlerinin Doğu Türkistan'ı işgal etmesiyle son bulmuştur.

Günümüzde Doğu Türkistan'daki Çin işgali devam etmektedir. Çin yönetimi, Doğu Türkistan'ı Çinlileştirmek amacıyla bölgeye yoğun olarak Han Çinlileri yerleştirerek etnik yapıyı tamamen değiştirip bir daha Türklerin egemenlik iddia edemeyecekleri bir hâle getirmeyi planlamaktadır. Bununla birlikte din, eğitim, kültür ve diğeri sosyal alanlarda da bu amaca yönelik politikalar uygulanmaktadır. 21. yüzyılda Çin hükümetinin Müslümanlara uyguladığı akıl almaz baskı ve insan hakkı ihlalleri ne yazık ki insan haklarını savunan sivil toplum örgütleri tarafından hak ettiği tepkiyi görmemektedir. Ancak günümüzde 83 milyona ulaşan Çinli Müslümanların, Doğu Türkistan'daki din kardeşlerinin haklarını savunma konusunda seslerini yükseltmeleri hiç kuşkusuz diğerilerinden çok daha etkili olacaktır.

Başlangıcından günümüze İslâmiyet'in Çin ve Doğu Türkistan'da yayılışını inceleyen araştırmamızda sonuç olarak diyebiliriz ki; Çin ve Doğu Türkistan'da başlangıcından günümüze kadar İslâm'ın yayılışında etkili olan en önemli unsur hiç şüphesiz, İslâm'ın insanlara sunduğu mesaj ve bu mesajın insanlara aktarılması olmuştur. Ortaya çıktığı 7. yüzyıldan itibaren her iki ülkeye ticaret yoluyla ulaşan İslâmiyet daha sonra tebliğ faaliyetleriyle yayılmıştır.

Doğu Türkistan'da İslâm'ın yayılması için etkili olan en önemli faktörlerden biri olan fetih hareketleri, hem Arap hem de Türk gaziler tarafından yapılmıştır. Müslüman gaziler, fetihlerle rahmetin önünden müjdeciler olarak gönderilen rüzgârlar misâli girdikleri bölgelerdeki insanları İslâm dininden haberdar etmiş, İslâmiyet'in gayrimüslim Türkler arasında yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bu anlamda, İslâm'ı tebliğ için girişilen fetih hareketleri hiçbir zaman insanları kılıç zoruyla İslâm dinine sokmak amacıyla yapılmamıştır. İslâm Devleti'nin yönetimi altına giren topraklardaki insanların gönülleri kılıçla değil tebliğ ile fethedilmiştir. Bu anlamda irşad ve tebliğ İslâm dininin yayılışının en önemli faktörü olmuştur. İslâm'ın kılıçla yayıldığı tezini savunanlara en önemli cevap hiç şüphesiz, İslâm coğrafyasını istila eden Moğolların kısa bir süre sonra kendilerine din olarak İslâmı seçmeleri olmuştur. Müslümanlar insanları tevhid inancına davet etmek için mücadele etmiş, bu amaçla zaman zaman kılıçlar da çekilmiştir ancak İslâm'ı yayma faaliyetlerindeki temel unsur her zaman davet olmuştur. Bu sebeptir ki, fetihlerden sonra insanlar kitleler halinde İslâm dinine girmiş ve bu seçim mühtedilerin kendi istekleriyle gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

Abdürreşid İbrahim, *Âlemi İslâm ve Japonyada İslâmiyet'in Yayılması*, I-II, İşaret Yayınları, İstanbul 2003.

Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs*, I-II, Beyrut 1988.

Ahmed, Muhammed bin Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yayınları, I-VI, İstanbul, 1992.

Ahmedova, Zamira, *Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, yüksek lisans tezi, AÜ SBE, Ankara 2006.

Almas, Turgun, *Uygurlar*, Selenga Yayıncılık, İstanbul 2010.

Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, Gonca Yayınları, İstanbul 1997.

Alptekin, İsa Yusuf, *Doğu Türkistan Davası*, İstanbul 1992.

_____, İsa Yusuf, *Unutulan Vatan Doğu Türkistan*, İstanbul 1999.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789–1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Arnold, Thomas Walker, *İntişar-i İslâm Tarihi*, trc. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayıncılık, Ankara 1982.

Arsan, A. Fuat, *18. Yüzyıl Sonu 19. Yüzyıl Çin' de Genel Durum ve Yünnan Müslüman Ayaklanmaları*, yüksek lisans tezi, AÜSBE, Ankara 1990.

Aslanapa, Oktay, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat”, *Türkler*, Kemal Çiçek v.dğr., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.VI, ss.17–22.

Atıf, Mehmed, *Kâşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesî*, ed. İsmail Aka-Vehbi Günay- Cahit Telci, Kırıkkale, 1998.

Apak, Adem, *Anahtarlarıyla İslâm Tarihi*, Ensar Neşriyat, I-III, İstanbul 2008.

Bahadıroğlu, Emir Timur Tarağay, *Timur'un Günlüğü-Tüzükat-ı Timur*, ed. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

Barthold, Wilhelm, *İlk Müslüman Türkler*, trc. M.A. Yalman-T. Andaç-N.Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.

Barthold, Vassilij Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, trc. Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

_____, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, ed. K. Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Baytur, Enver, *Kırgız Tarihi*, Bişkek 1992.

el-Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu' l Buldan*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

el-Bekri, Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz, *el-Memalik ve'l-Mesalik*, Dar-ul Kutub el-ilmiyeh, I-II, Beyrut.

Biçer, Bekir, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, Akçağ yayınları, Ankara 2007.

Bice, Hayati, *Hoca Ahmet Yesevi Divan-ı Hikmet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.

Bozkurt, Nebi “İpek Yolu”, *DİA*, XXII, ss. 369–372.

Broomhall, Marshall, *Islam in China*, London 1910.

Buğra, Mehmet Emin, *Şarki Türkistan Tarihi*, Emek Ofset, Ankara 1990.

Cantay, Gönül, “Türk Mimarisinde Kervansaraylar”, *Türkler*, ed. Kemal Çiçek v.dğr., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.VI, ss.76–77.

Cüveyni, Alâeddin Ata Melik b. Muhammed, *Tarih-i Cihangüşa: The History of The World-Conqueror*, trc. John Andrew Boyle, Manchester, 1958.

Çağrııcı, Mustafa, “Davet”, *DİA*, IX, ss.16-19.

Çakıroğlu, Deniz “Çin Ülke Raporu”,<http://www.bogazis.org/dokumanlar/cin.pdf> [04.08.2010].

Çandarlıoğlu, Gülçin, “Çin”, *DİA*, VIII, ss.321–328.

Çetin, Osman, *Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2009.

Dauliatova, Şahzada, *Çin'in Doğu Türkistan Politikası*, yüksek lisans tezi, GÜSBE, Ankara 2007.

Deangelis, Richard, “Müslümanlar ve Çin Siyasal Kültürü”, trc. İbrahim Kapaklıkaya, *Çin'deki Müslümanlar*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2003, ss. 277–293.

Devlet, Nadir, "Çağatay Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları*, İstanbul 1989, c.IX, ss. 301–302.

Dillion, Michael, *Doğu Türkistan, Çin Orta Asya'sında Etnik Ayrımcılık ve Kontrol*, trc. Hayati Aktaş, Türk Dünyası Platformu Yayınları, İstanbul 2001.

_____, *China's Muslim Hui Community: Migration, Settlement and Sects*, Britain 1999.

ed-Dineveri, Ebu Hanife Ahmed b.Davud, *el-Ahbaru't-Tivâl*, Kahire 1960.

Dreyer, June Teufel, *Çindeki İslâm Cemaati*, trc. Erkut Göktan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984.

Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Rashid-i: A History Of The Khans Of Moghulistan*, trc. W.M. Thackston, Harvard University 1996.

_____, *Tarih-i Reşid-i*, trc. Osman Karatay, İstanbul 2006.

Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb, Miskeveyh, *Tecârubü'l-Ümem*, Matbaatü'ş-Şeriketi't-Temeddün, I-II, Kahire 1915.

Ekrem, Erkin, “Doğu Türkistan’da Sûfi Hocalar” *Erdem*, VIII/23, (1996), ss.620–655.

Eraslan, Kemal, “Yesevi”, *DİA*, II, ss. 159–161.

Erşahin, Seyfettin, Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar, *AÜİFD*, XXXIX (1999) ss. 393–438.

Fayda, Mustafa, “Hulefa-yi Raşidin”, *DİA*, XVIII, ss. 324–328.

_____, Mustafa “Fetih”, *DİA*, XII, ss. 467-470.

Fletcher, Joseph, “Çin’de İslâm Tarikatları”, trc. Osman Türer, *AÜİFD*, sy. 9,(1990) s. 304–320.

Garnaut, Anthony, “The Islamic Heritage in China”, <http://www.chinaheritaquarterly.org> [25.07.2010].

Genç, Reşat, “Karahanlılar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1990.

_____, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

George, Paul, “Islamic Unrest In the Xinjiang Uighur Autonomous Region”, Canadian Security Intelligence Service, <http://www.csis-scrc.gc.ca/pblctns/cmmntr/cm73-eng.asp>[09.12.2011].

Gladney, Dru, *Muslim Chinese: Ethnic Nationalizm in The People’s Republic*, London 1991.

Gül, Taner, *Çin’in Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Politikaları*, yüksek lisans tezi, Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü, 2007.

Gündüz, Şinasi “Misyonerlik” *DİA*, XXX, ss. 193–199.

Günşen Ahmet, “Söz Varlığı Işında Dîvânu Lûgati’t-Türk’te Çağının Türk İktisadi Hayatına Ait İzler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar DergisiThe Journal Of International Social Research*, I/4, (2008) s. 242–267.

Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997.

_____, “Doğu Türkistan’da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 9, (Ankara 1999), ss.149–153.

Gören, İbrahim Ethem, “Çinli Hat Sanatı Üstadı Ma İle Maveria Üzerine”, *Dünya Bülteni*, <http://www.dunyabulteni.net> [24.10.2010].

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, trc. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.

Hacıeminoğlu, Necmettin, “Karahanlı Türkçesi”, *DİA*, XXIV, s.412.

Hamîdullah, Muhammed “Çin ve İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları, trc. Yusuf Ziya Kavakcı, *İTED*, IV/1-2, (1975), ss. 138-146.

_____, Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 2003.

_____, “İmparator Heraklius’un Yanında Halife Ebu Bekir’in Bir Elçisi ve Bizans’ın Kaderiyle İlgili Kehanet Kitabı”, trc. Talat Sakallı, *SDÜİFD*, I/18 (2007), ss.139–154.

_____, Muhammed, *Hz. Peygamber’in Altı Orijinal Mektubu*, trc. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 1990.

Hatipoğlu, İbrahim “Sa’d b. Ebu Vakkas”, *DİA*, XXXV, ss. 372–374.

Hitchins, Keith “Kâşgar”, *DİA*, XXV, ss. 8–9.

Hunkan, Ömer Soner, *Karahanlılar: Kuruluş Gelişme Çöküş*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

_____, Ömer Soner , “Satuk Buğra Han”, *DİA*, XXXVI, ss. 181.

İbn Battuta, Ebû Abdullah Muhammed, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâibil-Esfâr: Büyük Dünya Seyahatnamesi*, trc. Mümin Çevik, İstanbul.

İbnü'l- Esir, İzzuddin Ebi'l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, I-XII, Beyrut 1979.

İbn Havkal, Muhammed b. İshak, *Sûretü'l - Arz*, Dar Sader publisher, I-II, Beyrut 1939.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, trc. Murat Ağarı, Kitabevi, 2008.

İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer, *el- Bidaye ve'n-Nihaye*, trc. Mehmet Keskin, I-XV, İstanbul 1995.

İnayet, Alimcan “Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan”, *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, İstanbul Mart 2010, ss.13–26.

İrwin, Robert, *The Emergence of the Islamic World System 100–1500, Illustrated History: Islamic World*, ed. Francis Robinson, United Kingdom 2005.

İsakov, Abdrasul, *Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700–1878)*, yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2007.

İsen, Mustafa “İslâm Medeniyet Ve Müesseseleri: Divan Edebiyatı”, *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1990, c. XIV, ss. 550.

İsraeli, Raphael, *Çin'deki Müslümanlar*, trc. İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınları, İstanbul 2003.

_____, *Islam in China; Religion, Ethnicity, Cultur and Politics*, <http://books.google.com.tr> [21.10.2010].

İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen- Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

_____, “Çin'de İslâmiyet'in Yayılışı ve Gelişmesi”, *Milli Kültür Dergisi*, II/1, (1980), ss. 58–61.

İzgör, Ahmet Zeki, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Avrasya*, trc. Mehmet Saray, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2008.

Jusubaliev, Ali, Kırgızlarda İslâmi Eğitim Üzerine Tarihi Bir Bakış, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, sy.14–15, (2011) ss.235–239.

Kadiri, Polat, *Baturlar: Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, ed. Ömer Kul, Berikan Yayınları, Ankara 2009.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1988.

_____, “Kutadgu Bilig ve Tarihimizdeki Yeri”, *Türkler*, ed. Kemal Çiçek v.dğr., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.V, ss. 165.

Kara, Mustafa, “Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bakış”, *UÜFD*, 10/1 (2001), ss. 9-31.

Karaman, Hayreddin vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.

Kavakçı, Yusuf Ziya, *Karahanlılar Devrinde İslâm Hukukçuları*, Ankara 1976.

el-Kazvinî, Zekeriya bin Muhammed, *Âsâr-el-bilâd ve ahbâr-el'ibâd*, Dar Sader, Beyrut 1998.

Köprülü, Mehmet Fuat, “Ahmed Yesevi”, *İA*, I, 210.

_____, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Kurban, İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Kurt, Hasan, *Orta Asya'da İslâm'ın Yayılma Süreci/Buhara Örneği*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.

_____, “Orta Asya'da Peygamber Sülalesinden Bir Sahabi Kusem b. Abbas”, *AÜİFD*, XXXIX, Ankara 1999, s. 565-579.

Küçük, Cevdet, “II. Abdülhamid”, *DİA*, I, 220.

Lee, Hee-Soo, *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.

Leslie, Daniel, *The Integration of Religious Minorities in China: The Case Of Chinese Muslims*,
[http://rspas.anu.edu.au/ccm/morrison/morrison 59.pdf](http://rspas.anu.edu.au/ccm/morrison/morrison%2059.pdf) [20.07.010].

_____, Daniel “Asimilasyon ve Hayatta Kalma”, trc. İbrahim Kapaklıkaya, *Çin’deki Müslümanlar*,
İstanbul 2003, ss. 349–356.

Manz, Beatrice Forbes, *Timurlenk*, trc. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Mapping the Global Muslim Population, *The Pew Forum On Religion and Public Life*,
<http://pewforum.org>[16.11.2010].

Mekin, Muhammed, *Tarihi'l-İslâm fi's-Sin ve Ahvâlü'l-Müslimin*, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire
1350.

Memiş, Ekrem, *Türk Kültür Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2003.

Michell, George - Vicziany, Marika- Gollings, John - Tsui, Yen Hu, *Kashgar: Oasis City on China's
Old Silk Road*, United Kingdom 2008.

el-Muheymid, Ali b. Salih, “Karahanlılar ve İslâm’ın Yayılmasındaki Katkıları”, trc. Ali Aksu,
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, V/1 (2001), ss. 281–309.

Önkâl, Ahmet, *Rasûlullah ’ın islam’a Davet Metodu*, Konya 1989.

Özaydın, Abdülkerim, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, *Türkler*, ed. Kemal Çiçek v.dğr., Yeni Türkiye
Yayınları, Ankara 2002, c. IV, s. 239-262.

_____, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, ss. 405–406.

Özcan, Azmi “İslâm”, *DİA*, XXIII, ss. 1–27.

Özcan, Hanifi, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Düşünce”, *Türkler*, ed. Kemal Çiçek v.dğr., Yeni
Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.V, s. 479.

Özdemir, Hacı Ahmet, *Moğol İstilas ve Abbasi Devleti’nin Yıkılışı*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

Paul, Jürgen, “Karahanlılar”, *Türkler*, trc. Şeyda Yılmaz, ed. Kemal Çiçek v.dğr., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. IV, ss. 460-468.

Piding, Maitikuerban, *Doğu Türkistan’da İslâm Kurumları*, yüksek lisans tezi, SÜSBE, 2007.

Polat, Yılmaz, “Ali Han Töre Saguni’nin Hayatı ve Türkistan Mücadelesi”, <http://ali-han-tore-saguni-nin-hayati-ve-turkistan-mucadelesi>[30.12.2011]

Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih Ve Uygarlık*, trc. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

_____, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, trc. Aykut Kazancıgil- Ayfer Bereket, Kabalcı Yayınevi, 2001 İstanbul.

Pritsak, Omelyan, “Karahanlılar”, *İA*, ss. 251–273.

Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, İstanbul 1998.

Safi, Esra “Türkistan’da İslâm’ın Yayılışı”, yüksek lisans semineri, *Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Rize 2010.

Sayılr, Burhan “Doğu Türkistan’da Üç Dönem”, *Türkler*, ed.Kemal Çiçek v.dğr., Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002, c. XVIII, ss.714–722.

Sell, Edward, *Essays On Islam*, <http://books.google.com.tr> [27.07.2010].

Sertel, Uygur Mustafa, *Türk Dış Politikasında Çin Halk Cumhuriyeti İle İşbirliği Olanaklarının Analizi*, yüksek lisans tezi, AÜSBE Ankara 2008.

Sezgin, Fuat, “Amerika’nın Müslümanlar Tarafından Kristof Kolomb Öncesi Keşfi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, <http://www.iueurope.com/pdf> [27.07.2010].

Sırma, İhsan Süreyya, *Çin Müslümanları ve Çin’e Seyahat*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.

_____, *II. Abdülhamid’in İslâm Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 1989.

_____, “Pekin Hamîdiye Üniversitesi”, *İslâmî İlimler Fakültesi*, Prf. M.Tayyip Okiç Armağanı, Ankara 1978, ss. 159–170.

Skrine, Francis Henry- Ross, Edward Denison, *The Heart of Asia*, London 2004, s. 119.

Sofuoğlu, Cemal, “Kuran ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig’deki İzleri”, *Türkler*, ed. Kemal Çiçek v.dğr., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.V, ss. 482–487.

Şakirov, Kutlukhan-Yılmaz Polat, “Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Alihan Töre Saguni’nin Sosyo-Politik Görüşleri”, *Journal of Qafqaz University*, XXIV (2008), ss.110–119.

Şahyar, Ataullah, “Gündelik Yaşamda Karşılaşılan İhlaller”, *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, İstanbul Mart 2010, ss.125–133.

Şemseddin, Siraciddin Azizi, “Doğu Türkistan’ın Özgürlük Yolu ve Kaderini Tayin Etme Hakkı”, *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, İstanbul Mart 2010, ss. 225–264.

Şener, Halil İbrahim, “Karahanlılarda Dil Ve Edebiyat” *Türkler*, ed. Kemal Çiçek v.dğr., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.V, ss.784-792.

Şimşir, Sebahattin, *Dünden Yarına Türkistan’da Türkler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Can Kitabevi, I-III, İstanbul, 1983.

Tahsin, Hüseyin, *Çin’de İslâmiyet*, Tercüman-ı Hakikat, İstanbul 1322.

Tansu, Yusuf Emre, “Kâşgarya’da Hocalar Devri ve İpek Yolu”, *Ana Yurttan Ata Yurda Türk Dünyası*, sy.7 (1995), ss.123–129.

Tarakçı, Muhammet “Hıristiyan Düşüncesinde Apoloji ve St. Thomas Aquinas”, *UÜİFD*, XIV/ 2 (2005) s. 135.

Taşağıl, Ahmet, “Karahıtaylar” *DİA*, XXIV, ss. 415–416.

Taşağıl, Ahmet, “Hanbalık”, <http://ahmettasagil.wordpress.com> [22.10.2010].

Taşdemirci, Ersoy, “Medreselerin Doğuşu Kaynakları ve İlk Zamanları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II (1988) ss. 269–278.

Taşçı, Haticetül Kübra “Hindistan Coğrafyasında İslâmiyet’in Yayılması”, yüksek lisans semineri, *Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Rize 2010.

Ting, Dawood C.M, “*Islamic Culture in China*”, <http://www.religion-online.org>. [22.10.2010].

_____, “Islamic Culture in China”, *İslâm-The Straigh Path*, ed. Kenneth W. Morgan, Delhi 1998.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Tuğ, Kadir, *Doğu Türkistan’da Hocalar Dönemi*, yüksek lisans tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2004.

Utku, Ahsen, *Doğu Türkistan İpek Yolu’nun Mahzun Ülkesi*, İstanbul 2006.

Üşenmez, Emek, “Türkçe İlk Kur’an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, sy.1 (2006), s. 89–99.

Waardenburg, Jacques “Batılı Araştırmalar”, trc. İbrahim Kapaklıkaya, *Çin’deki Müslümanlar*, İstanbul 2003, s. 369–397.

Wang-Zin-Shan, Celaledin, “Çin’de İslâmiyet”, *İTED*, XI/2–4 (1960), ss.157–188.

Weiers, Michael, *Çağatay Hanlığı: Cengiz Han ve Mirasçıları*, İstanbul 2006.

Wines, Michael, *To Protect an Ancient City, China Moves to Raze It*, May 27, 2009, <http://www.nytimes.com/kashgar.html>[04.11.2011].

Yalçınkaya, Alâeddin, *Sömürgecilik ve Panİslâmizm Işığında Türkistan*, Timaş Yayınları, İstanbul 1997.

_____, “Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali”, *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, İstanbul Mart 2010, ss. 27–44.

Yavuz, Nuri “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kâşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kâzım İbrahim Efendi’ nin Layihası” *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIII/2 (2003), ss. 41–60.

Yıldız, H. Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980.

Yuvalı, Abdülkadir “Çağatay Han”, *DİA*, VIII, ss.176–177.

Yüksel, Musa Şamil, *Timurlarda Din-Devlet İlişkisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009 Ankara.

Yüksel, Ahmet Turan, “Türk İslâm Medeniyetinde Vakıfların Yeri ve Önemi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13 (2002), ss. 47–54.

Qi, ChengJing, “*Islamic Architecture in China*”, http://earp.cga.harvard.edu/files/basket/İslâmic_arch_china.pdf [22.10.2010].

Zaidi, Moufid “Islam in China Present Revival and Future Prospects”, *Journal Islam Today*, <http://www.isesco.org> [17.07.2010].

İnternet Kaynakları

Dünyanın Dörtte Biri Müslüman, *Hürriyet Gazetesi*, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr>. [29.10.2010].

40 Çinli Araştırmacıdan Kur'an Ansiklopedisi, <http://www.timeturk.com.tr> [21.11.2010].

<http://fpc.state.gov/documents/organization/125955.pdf> [30.12.2011].

<http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter1/chapter10101.htm> [27.07.2010].

<http://turkistan.ihh.org.tr/eminbugra.html> [10.12.2011].

<http://www.diyamet.gov.tr/turkish/dy/Diyamet-Isleri-Baskanligi> [30.12.2011].

<http://www.hrw.org/news/2005/04/10/china-religious-repression-ughurmuslims> [30.12.2011].

<http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/18902.htm> [15.07.2010].

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ch.htm> [27.02.2010].

http://www.hrichina.org/sites/default/files/oldsite/pdfs/Xinjiang_Report.pdf. [30.12.2011].

Süleymaniye'den Niujie'ye Bayram Sabahı, <http://www.chinaembassy.org.tr> [09.10.2010].

The Bible v the Koran, *The Economist*, <http://www.economist.com> [28.10.2010].

ÖZET

610 yılında Mekke’de doğan ve kısa sürede Arap yarımadasının dışına çıkarak Asya, Avrupa ve Afrika’nın çeşitli bölgelerine ulaşan İslâmiyet, ortaya çıktığı 7. asırdan itibaren günümüze kadar hiç fasılasız dünyaya yayılmaya devam etmektedir.

Araştırmamız, Doğu Asya’nın en önemli iki ülkesi olan Çin ve Doğu Türkistan’da İslâmiyet’in yayılış tarihini konu almaktadır. Çalışmamız, İslâm dinînin bu iki bölgede büyük ölçüde ihtidalar üzerinden yayıldığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

Dünya’nın en kadim medeniyetlerinden biri olan Çin, coğrafi olarak Arabistan’dan çok uzak olmasına rağmen ortaya çıktığı 7. yüzyılda İslâmiyet’le tanışmıştır. İpek Yolu üzerinden Çin’e giden Müslüman tacirlerin başlattığı yayılış süreci daha sonra tasavvufun etkisiyle sürmüştür. Günümüzde resmi olmayan rakamlara göre, 83 milyon müslümanın yaşadığı Çin’de İslâm’ın yayılış süreci devam etmektedir.

Türk dünyasının en önemli merkezlerinden biri olan Doğu Türkistan, topraklarını iki koldan saran İpek Yolu sayesinde İslâm dünyasıyla sürekli ilişki içerisinde olmuştur. 7. yüzyıldan itibaren bu yolu kullanarak Türk şehirlerine giden müslüman tacirler hem ticaret yapmış hem de bölge halkı arasında İslâm’ın yayılması için çalışmıştır. Müslüman tacirlerin başlattığı İslâmiyet’i yayma faaliyetleri fetihler yoluyla devam etmiştir. 10. yüzyılda Karahanlılar’ın İslâm dinîni devletin dinî olarak kabul etmesiyle hızla İslâmlaşmaya başlayan Doğu Türkistan, sûfi dervişlerin tebliğ çalışmalarıyla kısa zamanda İslâm dünyasının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir.

Doğu Türkistan, 1757 yılında birinci Çin istilasından başlayarak günümüze kadar devam eden bir bağımsızlık mücadelesi vermektedir. Bu mücadelede halk arasındaki birlik ve beraberliğin sağlanmasındaki en temel unsur İslâm dinî olmuştur. Doğu Türkistanlı müslümanlar, Çin işgalini hiçbir zaman kabul etmemiş, kendi vatanlarında özgürce yaşamak, dinî- millî kimliklerini koruyabilmek için tüm varlıklarıyla mücadele etmektedir.

SUMMARY

Born in Mecca in 610 (A.C.) and quickly get out of the Arabian peninsula, Asia, Europe and reaching various parts of Africa, Islam which has emerged on the seventh century, continues to spread to the world without a break thus far.

Our study concerned with the history of the spreading of Islam in China and East Turkestan which are two most important countries of East Asia. This search shows the fact that Islam in these two regions spread of a large extent with embracing Islam as named “ihtida” in Islamic literature.

Which is one of the world's most ancient civilizations of China, although geographically far from Arabia, was introduced to Islam in the seventh century when Islam had come out. Spreading process initiated by the Muslim traders who went to China via the Silk Road, took with the effect of Sufism. Today, according to unofficial figures, 83 million Muslims live in China and the process continues with the same rate.

One of the most important centers of the Turkish world, the Eastern Turkestan, through the agency of the Silk Road surrounding its lands with the two branches, have been in continuous relations with Islamic arena. Upwards seventh century Muslim traders, using this route to the Turkish cities, both had traded and worked for the spread of Islam among the people of region.

Activities for spreading Islam initiated by Muslim merchants, continued through conquests to the region. After Karahanids admitted the Islam as the state religion on the tenth century, East Turkestan Islamized rapidly and by the work of Sufi dervishes notification activities, has become an indispensable part of the Islamic world in a little while .

Eastern Turkestan, starting the first Chinese invasion in 1757, has an ongoing struggle for independence to the present. In this struggle, Islam became the most basic element in the provision of unity and solidarity among the community. Muslims in Eastern Turkestan, have never accepted the Chinese occupation and are struggling all their assets to live freely on their homeland , to preserve the religious-national identity.

ÖZ GEÇMİŞ

Duygu Kaçaranoğlu 1971 yılında Rize’de doğdu. 2005 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden, 2011’de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. Beş yıl süreyle tarih öğretmenliği yaptı. Bir süre Kültür ve Timaş yayınlarında editör olarak çalıştı. 2011 yılında Kuran Kursu öğreticisi olarak Giresun’da göreve başladı ve hâlen aynı yerde görevine devam etmektedir.

